

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 34 (73) № 1 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Міловська Надія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Бортняк Катерина Василівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Бортняк Валерій Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент, ректор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Губарєв Сергій Володимирович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Петков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, доцент кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Федоренко Владислав Леонідович – доктор хабілітований наук правничих, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України

Тімуш Ірина Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського, повітряного та космічного права Національного авіаційного університету

Шабалін Андрій Валерійович – кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач відділу питань захисту прав інтелектуальної власності Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Шемчук Віктор Вікторович – кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України

Сабіна Грабовська – доктор хабілітований, професор кафедри державної теорії, права і політики Жешувського університету, Жешув, Польща

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 12 від 21.04.2023 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15713-4184Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (спеціальності: 081. Право, 293. Міжнародне право, 262. Правоохоронна діяльність) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2707-0581 (print)
ISSN 2707-059X (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Губарєв С.В., Лов'як О.О.

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК НАСЛІДОК СИСТЕМНОГО ЗБОЮ
У ПРИЙНЯТТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....1

Гуйван П.Д.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ТА ЧАС ВИКОНАННЯ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ
ЦИВІЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ДОГОВОРУ ПОРУКИ.....7

Кирильчук І.А.

ПРИНЦИП НАЙКРАЩОГО ВРАХУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ
ПРИ ВИЗНАЧЕННІ МІСЦЯ ЇЇ ПРОЖИВАННЯ У СУДОВОМУ ПОРЯДКУ.....13

Кохановський В.О.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ПОКОЛІННЯ У ДОКТРИНІ ПРАВА
І МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК
НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... 20

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Цьомра В.Ю.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (НА ПРИКЛАДІ НЕПРИБУТКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ).....28

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Уberman В.І., Васьковець Л.А.

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ
СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮВАЛЬНИХ РЕЧОВИН В УКРАЇНІ І В ЄС34

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Гнедюк В.Л.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРЗАХИСТУ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ.....43

Ковальчук Я.С.

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ПРАЦІВНИКІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ..... 49

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Барановська Т.В.

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ
ПРОТИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ЕСТОНІЇ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ
КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... 56

Карпушина М.Г., Вереша Р.В.

ВИДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ
У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ62

Шевченко Н.С.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ
КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ПОВ'ЯЗАНИМ
ІЗ ЗАБРУДНЕННЯМ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ.....71

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Дрозд О.Ю., Сорока Л.В.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ СУДІВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....77

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Фетько Ю.І.

ПРАВОВІ ЗСАДИ СТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА..... 82

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Коломоєць Т.О., Титаренко М.В., Колпаков В.К.

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПОДАТКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК.....86

Стрілецька О.В.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ.....92

Єщенко О.В.

ТЕОРЕТИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ..... 100

Чудак О.М.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....106

Аністратенко Ю.І., Глух М.В.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СПРАВАХ

ПРО ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ.....114

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....121

CONTENTS

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Hubariiev S.V., Loviak O.O.

INJUSTICE AS A CONSEQUENCE OF SYSTEMIC FAILURE
IN THE ADMISSION OF JUDICIAL DECISIONS IN A CIVIL PROCEEDING.1

Guivan P.D.

TO THE QUESTION OF THE CONTENT AND TIME OF PERFORMANCE
OF COLLATERAL CIVIL OBLIGATIONS ARISING FROM THE CONTRACT
OF SURETYSHIP..... 7

Kyrylchuk I.A.

THE PRINCIPLE OF THE BEST CONSIDERATION OF THE INTERESTS OF THE CHILD
WHEN DETERMINING ITS PLACE OF RESIDENCE IN THE JUDICIAL PROCEDURE.....13

Kokhanovskyi V.O.

SYSTEMATISATION OF HUMAN RIGHTS FOR GENERATION
IN LEGAL DOCTRINE AND INTERNATIONAL DOCUMENTS AND ITS IMPACT
ON THE CURRENT DEVELOPMENT OF NON-PROPERTY RIGHTS IN CIVIL LAW
OF UKRAINE20

COMMERCIAL LAW, ECONOMIC-PROCEDURAL LAW

Tsomra V.Yu.

FEATURES OF THE FORMATION OF LEGAL ENTITY OF CERTAIN CATEGORIES
OF LEGAL ENTITIES (ON THE EXAMPLE OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS)28

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Uberman V.I., Vaskovets L.A.

LEGAL FEATURES OF ECOSYSTEM SERVICES
FOR REGULATIVE DISCHARGES OF POLLUTANTS IN UKRAINE AND THE EU.....34

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Gnediuk V.L.

LEGAL ASSURANCE OF CYBERSECURITY IN UKRAINE TODAY..... 43

Kovalchuk Ya.S.

THE CONCEPTS AND ELEMENTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS
OF EMPLOYEES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE.....49

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW

Baranovska T.V.

PREVENTING AND COUNTERING CRIMINAL OFFENSES
AGAINST THE ECONOMIC SYSTEM OF ESTONIA: LEGAL ANALYSIS
OF CRIMINAL LEGISLATION.....56

Karpushyna M.H., Veresha R.V.

TYPES OF RESPONSIBILITY OF MEDICAL PERSONNEL IN PROFESSIONAL ACTIVITY 62

Shevchenko N.S.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF GENERAL SOCIAL PREVENTION
OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO AIR POLLUTION71

JUDICIAL SYSTEM; PROSECUTOR'S OFFICE AND ADVOCACY

Drozd O.Yu., Soroka L.V.

DIGITALIZATION OF THE COURTS: THE EUROPEAN EXPERIENCE.....77

INTERNATIONAL LAW

Fetko Yu.I.

LEGAL BASIS OF CREATION OF THE EUROPEAN GROUPING
OF TERRITORIAL COOPERATION.....

82

CURRENT ISSUES OF LEGAL SCIENCE

Kolomoiets T.O., Tytarenko M.V., Kolpakov V.K.

A MODERN VIEW OF TAX LIABILITY.....86

Striletska O. V.

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF COMPETITION
IN THE APPELLATE INSTANCE.....

92

Yeschenko O.V.

THEORETICAL AND COMPARATIVE ASPECT OF THE CONCEPT OF ACCESS TO JUSTICE.....100

Chudak O.M.

TRANSFORMATION OF LEGAL REGULATION OF TAX AND FEES ADMINISTRATION
IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION.....106

Anistratenko Yu. I., Hlukh M. V.

THE CONCEPT AND SIGNS OF LEGAL LIABILITY IN CASES
OF BRINGING TAXPAYERS TO LIABILITY.....114

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR.....121

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347+34.096

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/01>

Губарєв С.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Лов'як О.О.

Філія Державної установи «Центр пробації» у м. Києві та Київській області

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК НАСЛІДОК СИСТЕМНОГО ЗБОЮ У ПРИЙНЯТТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Предметом дослідження наукової статті є несправедливість як наслідок ухвалення незаконного і необґрунтованого судового рішення в цивільному процесі. Результати проведеного дослідження показали, що несправедливість як наслідок ухвалення незаконного і необґрунтованого судового рішення в цивільному процесі у деякій мірі, свідчить про наявність негативної концепції (антиподу) справедливості, проявом якої є власне несправедливість, поняття якої не закріплено законодавчо. Власний життєвий досвід авторів, при спілкуванні із рідними, друзями, колегами, дозволив прийти до висновку, що зі словом «несправедливість» у співрозмовників асоціювалися: обман, злочин, нерівність, влада, зрада, зло, жорстокість, олігархи, суд, поліція, нерозуміння, беззаконня, насилля, реальність, підлість, беззахисність, закон, держава, політика, упередженість, суб'єктивність, помста, ворожнеча, байдужість, шахрайство, нечесність, війна, агресія, покарання, в'язниця.

Зроблено припущення про те, що у деякій мірі, слід говорити про негативну концепцію справедливості, проявом якої є власне несправедливість, поняття якої не закріплено законодавчо. Деякі інші позиції можемо віднайти у позиціях судової практики. Зокрема, практика Європейського суду щодо України знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду. З'ясовано, що окремі концептуальні підходи дослідження такої категорії як «несправедливість» у контексті цивільного судочинства, а саме при ухваленні незаконного і необґрунтованого судового рішення дозволяють подати на розсуд наукової спільноти власне теоретичне визначення несправедливості як наслідку системного збою у прийнятті судового рішення в цивільному процесі, під яким слід розуміти результат негативного концептуального підходу діяльності суду щодо розгляду і вирішення цивільної справи.

Аргументовано тезу про те, що визначальність несправедливості як наслідку ухвалення незаконного і необґрунтованого судового рішення в цивільному процесі буде тоді, коли цю категорію пропустити через призму: юридичної діяльності, зокрема, нормотворчої; юридичної практики; правової аргументації, що може стати фундаментом для розробки найбільш перспективних напрямів розвитку вітчизняного процесуального законодавства загалом та удосконалення процесуальної доктрини в цілому.

Ключові слова: цивільне судочинство, несправедливість, справедливість, суд, судові рішення, цивільно-процесуальний статус.

Постановка проблеми. Відповідно до змісту ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного

захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства,

яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі [1].

На противагу «справедливості» як вагомій засаді цивільного судочинства, розумінню категорії «несправедливість», нажаль, не приділено належної уваги вченими у галузі цивільного процесуального права. Науковий світ та законодавець, ніби умисно, оминає увагою цю категорію, оскільки вважає, що це зайвий елемент нормального розвитку суспільства та правової системи в цілому. Ми переконані у тому, що існує певна необхідність прямого звернення до категорії «несправедливість», яка є оціночним поняттям та ґрунтується на етико-моральних нормах.

Слушно є думка про те, що у нерозривному зв'язку з метою цивільного процесу, перебуває мета реалізації учасниками цивільних процесуальних відносин свого процесуального статусу із комплексом процесуальних прав і обов'язків та надання їм офіційного характеру шляхом закріплення їх у правових нормах. Не завжди рішення суду може задовольнити вимоги сторін, завжди хтось «програє справу», а відтак, зародження несправедливості є неминучим. У свій час відомий український науковець-цивіліст Бірюков І.А. слушно зазначив, що рішення суду, на переконання законодавця, буде справедливим лише тоді, коли відповідатиме вимогам правомірності та матеріальної правди [2, с. 94]. Таким чином, беззаперечну наукову цікавість викликає розуміння несправедливості у контексті цивільного судочинства. Опрацювання з наукової позиції цієї категорії дозволить глибше визначити принцип справедливості, застосувавши, при цьому, висновки від протилежного, з метою усунення можливих колізій у розумінні принципів (засад) цивільного судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цієї проблеми присвячені роботи фахівців різних галузей знань. Зокрема, у сфері адміністративного судочинства: О.М. Капля [3], О.В. Кузменко [4], Ю.Л. Шереніна [5], О.М. Михайлова [6], О.В. Джабурія [7]. У сфері цивільного судочинства: В.І. Бобрик, О.Г. Братель [8], С.С. Бичкова, Г.В. Чурпіта, М.М. Ясинок [9].

Мета статті. Визначити теоретико-правове розуміння категорії «несправедливість» у контексті цивільного судочинства. **Методологія.** Дослідження базується на гіпотетико-дедуктивному методі, що дозволило створити систему дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез із виведенням висновків імовірнісного характеру щодо такої категорії як несправедливість. Такий характер

висновку пов'язаний ще й з тим, що у формуванні гіпотези брала участь і здогад, і інтуїція, і уява, і індуктивне узагальнення, не кажучи вже про досвід, кваліфікацію та талант молодих вчених.

Результати проведеного дослідження показали, що несправедливість як наслідок ухвалення незаконного і необґрунтованого судового рішення в цивільному процесі у деякій мірі, свідчить про наявність негативної концепції (антиподу) справедливості, проявом якої є власне несправедливість, поняття якої не закріплено законодавчо. Дещо інші позиції можемо віднайти у позиціях судової практики. Зокрема, практика Європейського суду щодо України знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду.

Виклад основного матеріалу. Неспростовною є думка про те, що кожна особа у своєму житті зіштовхувався із несправедливістю. Буває, що іноді нам лише здається, ніби інші несправедливі до нас. Все ж деколи з нами справді поводяться несправедливо. Несправедливість завдає нам емоційних ран і навіть може вплинути на наші стосунки з оточуючими. Як сказано у Святому Письмі: «Несправедливість – це порушення норм справедливості. А хто має право встановлювати норми справедливості для людей? Тільки наш праведний і незмінний Творець. Бог каже, що ходити «устанами життя», тобто дотримуватись праведних норм, означає «не чинити кривди» (Єзекіїля 33:15) [10]. Біблія запевняє нас: «Після ваших недовгих страждань Бог усієї незаслуженої доброти... довершить ваше навчання, зміцнить вас, зробить вас сильними» (1 Петра 5:10) [10].

У цьому контексті, доречно зазначав Арістотель: «Справедливим є той, хто слухається законів в їх повному обсязі, а той, хто не дотримується деяких з них або окремих їх частин, є несправедливим [11, с. 277]. Гегель зауважував про те, що справедливість, як і істина, відсутня, коли все розглядається з суб'єктивної точки зору – наступає сваволя. Вся справа в справедливості, іншими словами, в розумі, в тому, щоб свобода набула своє наявне буття, а не в тому, щоб проявляти співчуття, розуміння [12, с. 413].

Етимологічні підходи до розуміння категорії «несправедливість» стосуються наступних позицій:

- Несправедливий – той, що діє, порушуючи справедливість, не відзначається справедливістю;
- Несправедливий – який суперечить справедливості, не виражає її;
- Несправедливий – який не відповідає дійсності; неправильний;

– Несправедливий – який ґрунтується на неправильному, необ'єктивному ставленні до кого-, чого-небудь, який суперечить справедливості [13, с. 388].

Власний життєвий досвід авторів, при спілкуванні із рідними, друзями, колегами, дозволив прийти до висновку, що зі словом «несправедливість» у співрозмовників асоціювалися: обман, злочин, нерівність, влада, зрада, зло, жорстокість, олігархи, суд, поліція, нерозуміння, беззаконня, насилля, реальність, підлість, беззахисність, закон, держава, політика, упередженість, суб'єктивність, помста, ворожнеча, байдужість, шахрайство, нечесність, війна, агресія, покарання, в'язниця.

Таким чином, можемо у деякій мірі, говорити про негативну концепцію справедливості, про яком якої є власне несправедливість, поняття якої не закріплено законодавчо. Дещо інші позиції можемо віднайти у позиціях судової практики. Зокрема, практика Європейського суду щодо України знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду.

Так, у справі *«Трегубенко проти України»* заявник скаржився, що остаточне і обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, було скасовано в порядку нагляду, а також що судове провадження в його справі було **несправедливим**. (*курсив наші*). Термін «несправедливість» фігурує у справах *«Науменко проти України»*, *«Полтораченко проти України»* та *«Тімотієвич проти України»*. Суд визнав, що у згаданих справах, в яких мали місце скасування рішень, які набули статусу остаточних та мали обов'язковий характер, було порушено статтю 6 § 1 Конвенції [14].

Аналіз цих справ доводить наявність у практиці ЄСПЛ такого процесуального документу як «скарга на несправедливий судовий розгляд», що полягає у запереченні результату судового розгляду справи та тверджень щодо помилок стосовно фактів та права. Аналогічний вимір сутевості порушень застосовує Європейський суд з прав людини, який у своїх рішеннях демонструє виражений підхід до оцінки характеру допущених порушень належної процедури з точки зору їх можливого впливу на загальну справедливість судового розгляду. Метод «оцінки справедливості процесу в цілому» не передбачає дослідження правомірності будь-якої окремої процесуальної дії у відриві від інших етапів процесу. По суті, ЄСПЛ у своїх рішеннях акцентує увагу на необхідності з'ясувати, «чи перетворили допущені

порушення (в контексті конкретних обставин справи) судовий розгляд у цілому на несправедливий». При цьому, як свідчить практика ЄСПЛ, навіть виявлення судом серйозних (чи вагомих), на його думку, порушень права на справедливий судовий розгляд, допущених національними судами, не завжди тягне загальну оцінку проведеного судового розгляду та ухваленого підсумкового рішення як несправедливого [15].

Із аналізу норм цивільно-процесуального законодавства випливають позиції стосовно того, що рішення суду повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в цивільній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи. Судове рішення має відповідати завданням цивільного судочинства, визначеними ЦПК України [1]. Будь яка невідповідність зазначеному призводить до несправедливого судового рішення.

З викладеного випливає, що правосуддя хоча й має творитись законом, а не суддею. Якщо правосуддя здійснюється тільки на підставі закону, то рішення з того чи іншого спору було б єдиним, точно визначеним і зовсім не залежним від судді, а такий стан справ можна назвати «механічним правосуддям». У той же час статті 80, 89 ЦПК України закріплюють положення, які не перетворюють цивільне судочинство на механічне правосуддя, оскільки оперують таким поняттям як «внутрішнє переконання» [1].

При цьому результатом пізнання, яке здійснюється в процесі судового розгляду справи, є формування внутрішнього переконання, яке є таким станом свідомості судді, коли він вважає зібрані у справі докази достатніми для вирішення питання про наявність або відсутність фактів, що входять до предмета доказування, упевнений у правильності свого висновку і готовий до практичних дій згідно з одержаними знаннями.

Слушними є наукові позиції Басая О.В., Кошинця В.В. стосовно того, що процес формування суддівського переконання необхідно досліджувати у двох аспектах: в гносеологічному і психологічному [16, с. 12–16].

Вищезазначені науковці пропонують у гносеологічному аспекті процес формування суддівського переконання розглядати в системі «незна-

ння – знання», від імовірного знання – до знання істинного й достовірного, отриманого в результаті дослідження сукупності доказів. У психологічному аспекті суттєвим для процесу формування суддівського переконання є переростання сумніву (як наслідок імовірних знань) у переконаність, що характеризує достовірність отриманих знань і готовність діяти відповідно до них.

Таким чином, позиції внутрішнього переконання судді хоча і є стримуючим важелем від механічного правосуддя, але і не виключає можливості прийняття або ухвалення несправедливих процесуальних рішень.

Виключення внутрішнього переконання як підстави несправедливих процесуальних рішень в цивільному судочинстві доцільно реалізовувати через призму переконань судді у відношенні до конкретного виду правовідносин. Знову ж таки, Басай О.В., Кощинень В.В слухно пропонують такі етапи формування переконання судді:

а) попереднє вивчення матеріалів справи з метою вирішення питання провідкриття провадження;

б) планування судового розгляду;

в) дослідження доказів у судовому засіданні, у тому числі з використанням практики ЄСПЛ щодо їх належності, допустимості, достовірності та достатності;

г) судові дебати і порівняння своїх оцінок з оцінками сторін;

д) остаточне формування внутрішнього переконання судді в нарадчій кімнаті при ухваленні рішення [16, с. 12–16].

Таким чином, при цьому, процес формування цивільно-процесуального рішення має бути спрямованим на режим «найбільшого сприяння» особі у взаєминах з іншими суб'єктами цивільного процесу.

Процес формування та реалізації цього рішення є тісно пов'язаним із регламентацією правового становища інших суб'єктів цивільного процесу, які вчиняють процесуальні дії. Така регламентація повинна відбуватися з позиції пріоритету прав і законних інтересів громадянина (особи), що включає в себе забезпечення реальної можливості безперешкодного використання наданих процесуальних прав і виконання обов'язків учасником цивільного процесу, а також в усуненні можливих перешкод для такої діяльності.

Таким чином, окремі концептуальні підходи дослідження такої категорії як «несправедливість» у контексті цивільного судочинства, а саме при ухваленні незаконного і необгрунтованого судового рішення надають нам можливість подати на розсуд наукової спільноти власне визначення.

Несправедливість як наслідок системного збою у прийнятті судового рішення в цивільному процесі – це результат негативного концептуального підходу діяльності суду щодо розгляду і вирішення цивільної справи.

За результатами аналізу інших законодавчих положень цивільного процесуального законодавства можемо сформулювати *основні принципи несправедливості*:

а) принцип дисбалансу – один із головних елементів визначення та розуміння несправедливості. При цьому несправедливість розуміється як неможливість поновлення порушеного балансу, тобто поновлення правди або встановлення об'єктивної істини;

б) принцип недотримання процесуальних та матеріальних норм;

в) принцип нерівності. Передбачає, що несправедливість – порушення рівності прав і можливостей;

г) принцип суб'єктивності розуміння. Констатує, що оцінки щодо несправедливості завжди суб'єктивні.

Звичайно ж ми допускаємо, що однозначності тлумачення, використання та сприйняття досліджуваної категорії у межах наукової статті досягнути неможливо, але визначальним є висновок про те, що між законодавчою та науково-теоретичною моделями категорії «несправедливість» є відмінності.

Вони формувалися у різні періоди часу за вольовими рішеннями різних суб'єктів, можливо, й без попереднього взаємоузгодження.

Найбільш ґрунтовним дослідження несправедливості як наслідку ухвалення незаконного і необгрунтованого судового рішення в цивільному процесі буде тоді, коли цю категорію пропустити через призму:

– юридичної діяльності, зокрема, нормотворчої. Вдало зазначає С.Д. Гусарев, що науковці не завжди приділяють достатньо уваги цьому питанню, що призводить до алогізмів у правових текстах, а відповідно – до колізій, непорозумінь, конфліктних ситуацій, гальмування процесів дослідження права [17].

– юридичної практики. М.І. Кагадій зазначає, що юридична практика – це узагальнена діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та професійних юристів як суб'єктів права по напрацюванню правового досвіду та виробленню універсальних рішень щодо узагальнення як самої юридичної практичної діяльності, так і її результатів із метою удосконалення законодавства та практики його реалізації [18].

– правової аргументації. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. зазначають, що у будь-якій правовій аргументації (але передусім – у науково-правознавчій) вихідною, ключовою є *аргументація* праворозуміння [19]. Подібної позиції дотримуються ряд інших науковців [20; 21, с. 29–33]. Такі підходи дозволять концептуально розширити категорію «несправедливість» в цивільному процесуальному праві.

Отже, визначальність несправедливості як наслідку ухвалення незаконного і необґрунтованого судового рішення в цивільному процесі буде тоді, коли цю категорію пропустити через призму:

юридичної діяльності, зокрема, нормотворчої; юридичної практики; правової аргументації, що може стати фундаментом для розробки найбільш перспективних напрямів розвитку вітчизняного процесуального законодавства загалом та удосконалення процесуальної доктрини в цілому.

Подальшими науковими розвідками у цій сфері можуть бути:

– можливості виникнення та реалізації дисциплінарної відповідальності суддівського корпусу у контексті прийняття несправедливих процесуальних рішень при вирішенні справ цивільного судочинства.

Список літератури:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
2. Бірюков І. А. Справедливість та її місце у цивільному процесі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 2010. С. 93–98.
3. Капля О. М. Принципи адміністративного судочинства України: теорія та практика реалізації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Капля Олександр Миколайович ; ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. акад. упр. персоналом». Київ, 2018. 35 с.
4. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права [Текст] : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 Теорія управління, адміністративне право і процес, фінансове право. / О. В. Кузьменко. Київ : Б. в., 2006. 32 с.
5. Шеренін Ю. Л. Процесуальні форми перегляду судових рішень адміністративними судами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. Л. Шеренін; кер. роботи С. В. Ківалов ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 22 с.
6. Михайлов О. М. Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. М. Михайлов; кер. роботи С. В. Ківалов ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 22 с.
7. Джабурія О. В. Компетенція адміністративних судів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. В. Джабурія; кер. роботи С. В. Ківалов ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.
8. Братель О. Г. Темпоральні властивості процесуальних юридичних фактів у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 3. С. 5–10.
9. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія та практика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 36 с.
10. Як зносити несправедливість. Біблія URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/index.html> – з екрану.
11. Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 1. М. : Мысль, 1976. 550 с.
12. Гегель Г. В. Философия права / пер. с нем.: ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсисянц. М. : Мысль, 1990. 524 с.
13. Несправедливий. Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. С. 388.
14. Коваль І. Право на справедливий суд: практика європейського суду з прав людини щодо України. URL: <https://minjust.gov.ua/> – з екрану.
15. Желтобрюх І. Л. Окрема думка. Постанова ВСУ у справі №804/1831/18 (адміністративне провадження №К/9901/67330/18) від 13 лютого 2019 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> – з екрану.
16. Басай О. В., Кошинець В. В. Вплив практики європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи* : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (13 червня 2018 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 12–16.
17. Гусарев С. Д. Характеристика поняття та основних принципів юридичної практичної діяльності. *Наукові записки*. Том 38. *Юридичні науки*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8042/Husariev_Kharakterystyka_poniattia.pdf – з екрану.
18. Кагадій М. І. Юридична практика в правовій системі України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2005. 240 с.

19. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник національної академії правових наук України*. 2016. № 2(85). С. 16.

20. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

21. Тихомиров Д. О. Законодавчі дефініції безпеки: загальнотеоретичні аспекти. *Journal "ScienceRise: Juridical Science"*. 2018. № 4(6). С. 29–33.

Hubariev S.V., Loviak O.O. INJUSTICE AS A CONSEQUENCE OF SYSTEMIC FAILURE IN THE ADMISSION OF JUDICIAL DECISIONS IN A CIVIL PROCEEDING

The subject of research of the scientific article is injustice as a consequence of the adoption of an illegal and unfounded court decision in a civil process. The results of the conducted research showed that injustice as a consequence of the adoption of an illegal and unfounded court decision in a civil process, to some extent, indicates the existence of a negative concept (antipode) of justice, the manifestation of which is the actual injustice, the concept of which is not fixed by law. The authors' own life experience, when communicating with relatives, friends, and colleagues, allowed them to come to the conclusion that the interlocutors associated with the word «injustice»: deception, crime, inequality, power, betrayal, evil, cruelty, oligarchs, court, police, misunderstanding, lawlessness, violence, reality, meanness, defenselessness, law, state, politics, bias, subjectivity, revenge, enmity, indifference, fraud, dishonesty, war, aggression, punishment, prison.

An assumption is made that to some extent, we should talk about a negative concept of justice, the manifestation of which is injustice itself, the concept of which is not fixed by law. Somewhat different positions can be found in the positions of judicial practice. In particular, the practice of the European Court regarding Ukraine was reflected in cases concerning the right of access to court and a fair trial. It has been found that certain conceptual approaches to the study of such a category as «injustice» in the context of civil proceedings, namely in the adoption of an illegal and unfounded court decision, allow the scientific community to submit its own theoretical definition of injustice as a consequence of a systemic failure in the adoption of a court decision in civil proceedings, which should be understood as the result of a negative conceptual approach to the court's activity regarding consideration and resolution of a civil case.

The thesis is argued that the determination of injustice as a consequence of the adoption of an illegal and unfounded court decision in a civil process will be when this category is passed through the prism of: legal activity, in particular, rule-making; legal practice; legal argumentation, which can become the foundation for the development of the most promising directions for the development of domestic procedural legislation in general and the improvement of procedural doctrine as a whole.

Key words: civil justice, injustice, justice, court, court decision, civil procedural status.

Гуйван П.Д.

Інститут держави і права імені В.М. Корещького Національної академії наук України

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ТА ЧАС ВИКОНАННЯ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ ЦИВІЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ДОГОВОРУ ПОРУКИ

Дана стаття присвячена актуальному дослідженню питань про правову темпоральну визначеність відносин при забезпеченні виконання цивільного зобов'язання за рахунок поручителя. В роботі проведено аналіз часових координат відповідних повноважень, що входять до складу правового статусу учасників поруки. Доведено, що строк договору становить час, упродовж якого кредитор, у разі невиконання обов'язку боржником, вправі звернутися з вимогою до поручителя про виконання цього обов'язку. Відповідно неправомірним буде автоматично без здійснення секундарних повноважень кредитором вважати поручителя таким, що прострочив виконання, коли основне зобов'язання не було своєчасно виконане боржником. Період для вчинення подібних дій починається від моменту порушення боржником свого регулятивного обов'язку і залежить від інших темпоральних чинників (він варіюється у залежності від визначеності терміну виконання основного зобов'язання; часу дії договору поруки або однорічного періоду, коли такий строк не встановлено тощо). Інакше кажучи, виконання обов'язку третьою особою тут є належним за загальним правилом ст. 530 ЦК України упродовж семи днів від дати вимоги. При простроченні даного періоду настає охоронне відношення – кредитор отримує право на примусове виконання з боку поручителя. В контексті аналізу дієвості правової норми ч. 2 ст. 559 ЦК України у праці проведено порівняльне дослідження часового та сутнісного чинників – «після настання строку виконання» та «належне виконання». Встановлено, що закон каже про виконання, запропоноване після початку строку, а не після його закінчення. Натомість, прострочення призводить не до належності виконання, а до порушення та виникнення охоронного відношення. Окремо з'ясовані проблемні питання, що виникають при припиненні поруки. Порука припиняється після закінчення строку, встановленого в договорі поруки. У разі, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя. Вважаємо дану юридичну конструкцію виваженою, але лише у тому разі, коли під терміном «вимога» розуміти неохоронну, а регулятивну вимогу. І уже, у разі, коли вона не буде задоволена протягом семи днів, у вірителя виникає право на позов.

Ключові слова: вимога до поручителя, виконання обов'язку, строк поруки.

Постановка проблеми. Чинне законодавство України встановлює певний набір способів забезпечення виконання зобов'язань. За загальним правилом, забезпечення виконання зобов'язань – це додаткові заходи, покликані гарантувати інтереси кредитора у разі порушення обов'язків з боку боржника [1, с. 58]. Залежно від змісту самих договірних відносин можуть застосовуватися різні додаткові заходи забезпечення виконання зобов'язань, як прямо предбачені ЦК, так і ті, що обумовлені сторонами [2, с. 437]. Причому досить ефективні для одних угод способи забезпечення виявляються недоцільними для інших в зв'язку із специфікою їхнього правового регулювання. Варто відмітити відсутність єдності серед дослід-

ників щодо невичерпного переліку забезпечувальних взаємин, про які зазначається у ч. 2 ст. 546 ЦКУ. Відсутність загально визначених ознак засобів забезпечення дозволяє дослідникам досить часто без необхідної та належної аргументації відносити до непоіменованих зобов'язань даного виду різні заходи, які не мають відповідних кваліфікуючих ознак, що призводить до розмивання самого поняття забезпечення виконання зобов'язань. Приміром, у науковій літературі зустрічаються не зовсім виважене віднесення до цих способів відшкодування збитків, правил про субсидіарну відповідальність, внесення коштів у депозит тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці ще здавна зазначали, що зобов'язання

за своєю юридичною природою потребують таких засобів, котрі, будучи спрямованими проти несправних виконавців та виконуючи роль спонукання до виконання, гарантували б таке виконання. Д.І. Мейер приділяв значну увагу способам забезпеченню виконання договорів, іменуючи їх штучними прийомами для надання зобов'язальному праву тієї твердості, якої йому бракує за суттю. Вчений вказував: забезпечення знаходить свій прояв у тому, що зобов'язання боржника у разі його несправності розширюється, стає більш обтяжливим, ніж за самим договором (неустойка), поширюється на інших осіб (порука), з правом вірителя на задоволення у випадку несправності боржника поєднується право вимагати продажу певної речі, що належить боржникові (застава) і т. п. [3, с. 179–180]. На нинішньому етапі способи цивільно-правового забезпечення виконання зобов'язань набувають нового осмислення і аналізу у працях таких дослідників, як Харитонов С.О., Васильченко В.В., Підпригора О.А., Пучковська І.Й., Михальнюк О.В., Гриджук Д.М., та інші. Сучасні науковці, оцінюючи сутність даних правових механізмів, також традиційно підкреслюють, що способи забезпечення виконання зобов'язань спрямовані на стимулювання виконання обов'язків боржником, тож розглядають їх як чинники, котрі можуть гарантувати майновий інтерес кредиторам щодо виконання зобов'язання боржником [4, с. 82]. Наразі досить істотними слід визнати законодавчі новації у регулюванні відносин за участі третьої особи на боці боржника – поручителя. Далеко не всі вони є справедливими та адекватними, тож досить актуальним стає наукове вивчення цієї проблематики із **метою напрацювати відповідні належні регулятори, що дійсно забезпечать сучасну динаміку матеріального обороту.** Предметом дослідження у даній праці будуть насамперед темпоральні аспекти відносин при поруці.

Виклад основного матеріалу. Домінуючою у публіцистиці є теза, що строк дії поруки є присічним, він починається від звернення кредитора до поручителя, і таке звернення можливе лише у разі прострочення виконання свого зобов'язання боржником. А закінчується цей строк з огляду на настання обставин, виключний перелік яких передбачений у ст. 559 ЦК України. Ми також підтримуємо подібну концепцію. Разом з тим, у літературі існує й інша точка зору на сутність строку даного забезпечувального договору. За нею він не вважається присічним, а є ординарним періодом здійснення регулятивних прав і обов'язків. Така

позиція ґрунтується на тому, що поручитель, таке ж як і основний боржник, вже від часу укладення договору поруки повинен виконувати матеріальне зобов'язання, не чекаючи звернення до нього з боку кредитора. Такий варіант, зазначимо, видається відверто невдалим. По-перше, поручителя не можна повністю отожднювати з класичними солідарними боржниками, бо він береться виконувати не власний, а чужий обов'язок. Із положення статті 554 ЦК України випливає, що поручитель хоча і пов'язаний із боржником зобов'язальними відносинами, але він виступає самостійним суб'єктом у відносинах із кредитором. Звісно, на відміну від субсидіарного боржника, поручитель може бути залучений до виконання цього чужого боргу навіть попри наявність можливості це зробити у самого первинного боржника. Але, заради справедливості, він все ж мусить бути про таке залучення повідомленим. По-друге, якщо строк договору поруки визнається періодом виконання обов'язку поручителя перед кредитором, а не часом реалізації пред'явлення вимоги останнього, ні про який присічний його характер не може бути мови. Тоді поручитель має виконувати і регулятивний обов'язок боржника, а прострочення такого виконання тягне застосування до нього санкцій в межах охоронних взаємин, що, відмітимо, не узгоджується з законом. Нарешті, по-третє, позаяк у випадках, коли строк договору поруки не визначений, а також коли крім цього не визначений період дії основного договору, законодавець надав відповідним активним вчинкам кредитора щодо заявлення вимог до поручителя очевидного секундарного характеру, обмеживши їх присічними періодами. Тож, абсолютно нелогічно застосовувати інший механізм при регулюванні споріднених відносин, якщо тривалість договірних взаємин з поручництва обумовлена сторонами.

Як бачимо, строк поруки це не період виконання акцесорного зобов'язання, а час, протягом якого можна залучити поручителя до виконання. Інакше кажучи, виконання обов'язку третьою особою тут є належним за загальним правилом ст. 530 ЦК України упродовж семи днів від дати вимоги. При простроченні даного періоду настає охоронне відношення – кредитор отримує право на примусове виконання з боку поручителя. Юридичну природу строку можливого пред'явлення вимоги до поручителя (строку поруки) можна встановити при детальному дослідженні змісту ч. 4 ст. 559 ЦКУ. З нього видно, що період для вчинення подібних дій починається від моменту порушення боржником свого регулятивного обов'язку. Якщо строк

дії відповідного регулятивного зобов'язання за основним договором встановлений, порука може початися, якщо кредитор пред'явить вимогу до поручителя з дня, наступного за останньою датою для належного виконання. Відтак, при укладенні договору поруки слід зважати на те, щоб його тривалість була більшою, ніж тривалість основного регулятивного зобов'язання. Коли ж час виконання основного обов'язку не вказаний, кредитор, аби залучити до охоронного зобов'язального відношення поручителя, мусить потурбуватися про те, щоб своєчасно пред'явити вимогу до основного боржника і таким чином встановити період виконання регулятивного обов'язку. Лише після прострочення боржником виконання впродовж зазначеного строку зобов'язання вважається порушеним, і кредитор вправі звернутися з вимогою до поручителя. Важливо, щоб дане звернення перебувало в межах дії договору поруки (строку, встановленого у договорі поруки), якщо такий строк визначено сторонами, чи одного року від моменту укладення забезпечувального договору, якщо такий строк не встановлено.

Певні роздуми стосовно часового регулювання окремих питань при побудові забезпечувальних взаємин, зокрема щодо наявності чи відсутності регулятивних обов'язків у поручителя за договором поруки, викликає правова конструкція ч. 2 ст. 559 ЦКУ. У ній, зокрема, йдеться про припинення поруки, якщо після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем. Як бачимо, у даній нормі встановлено наслідки прострочення кредитора – неприйняття ним належного виконання [5, с. 493]. Оскільки у самій диспозиції коментованого правила міститься і часовий чинник – «після настання строку виконання» та сутнісний – «належне виконання», маємо провести порівняльне дослідження їхнього змісту для цих відносин.

За загальним правилом поняттям належного виконання зобов'язання охоплюється і його своєчасна реалізація. Зобов'язання регулятивного характеру має бути виконане упродовж певного строку (періоду в часі) або в термін (момент у часі), визначений законом чи сторонами. Оскільки у ч. 2 ст. 559 ЦКУ мова йде про настання строку, можемо зробити висновок, що належним у цьому контексті розуміється виконання обов'язку боржником чи поручителем після початку перебігу періоду для виконання основного зобов'язання, вказаного у договорі між кредитором та боржником. Хоча у коментованій нормі не говориться

про момент закінчення належного виконання, неприйняття якого кредитором призводить до припинення поруки, це досить легко з'ясувати, виходячи із загальних положень глави 48 ЦКУ. Належним буде виконання, запропоноване кредиторіві боржником чи поручителем протягом строку, встановленого для такого виконання – від початкового моменту до кінцевого моменту даного періоду. Після прострочення не може бути й мови про належність виконання. Відтак, помилковими слід визнати тлумачення, що порука припиняється, якщо кредитор не прийняв належне виконання після того, як сплив строк такого виконання [6, с. 66]. Насправді, закон чітко каже про виконання, запропоноване після початку строку, а не після його закінчення. Натомість, прострочення призводить не до належності виконання, а до порушення та виникнення охоронного відношення [7, с. 98–99].

У ч. 2 ст. 559 ЦКУ зазначається, що належне виконання після настання строку може запропонувати кредиторіві як боржник, так і поручитель. Щодо змісту порядку та строку виконання свого обов'язку належним чином боржником все зрозуміло, вони визначені у основному договорі. Натомість залишаються питання щодо часових характеристик належного виконання основного обов'язку поручителем. Адже, за визначенням поручитель, здавалося б, не може бути учасником регулятивного відношення на боці боржника, його обов'язок виникає лише у разі прострочення останнім основного зобов'язання. Зрештою, такий підхід, коли певні додаткові матеріальні наслідки виникають у боржника чи третіх осіб тільки після правопорушення, притаманні для усіх забезпечувальних відносин. Тож тоді питається, що слід розуміти під поняттям «належне виконання, запропоноване поручителем»? На наше переконання, ключовою для розуміння позиції нормотворця є відмінність між поняттями «обов'язок виконати зобов'язання» і «право виконати зобов'язання». В останньому випадку третя особа, виконуючи чужий обов'язок не пов'язана зобов'язальними відносинами з кредитором. Як впливає з проведеного наразі аналізу, подібна пропозиція кредиторіві від поручителя про прийняття належного виконання упродовж строку здійснення регулятивного обов'язку боржника якраз і відповідає змісту ч. 2 ст. 559 ЦКУ. Єдиною відмінністю від загального правила, яку закон запровадив для поруки, є те, що кредитор не вправі не прийняти належне виконання, запропоноване поручителем.

Відтак, не виглядає прийнятним твердження, на кшталт того, що у ч. 2 ст. 559 ЦКУ йдеться про пропонування належного виконання як обов'язку боржника, і такого ж виконання як права кредитора [7, с. 99]. Пропозиція поручителя до кредитора стосовно прийняття належного виконання за боржника відбувається не в межах виконання за договором поруки (бо, повторимо, за цими правилами до пред'явлення до нього вимоги кредитора поручитель не набуває регулятивних обов'язків), а в межах виконання основного зобов'язання. Тож, коли кредитор відмовиться прийняти належне виконання, запропоноване йому в межах регулятивного зобов'язального відношення від початку строку на виконання до його закінчення, порука припиняється (ч. 2 ст. 559 ЦКУ). При цьому поручитель (як і боржник), пропозиція якого про прийняття належного виконання була відхилена, має право на стягнення з кредитора збитків у зв'язку з простроченням.

Застосування коментованого правила передбачає вчинення поручителем чи боржником дій, котрі чітко посвідчують їхній намір передати кредиторів належно виконаного за зобов'язанням, та відмову останнього від прийняття такого виконання. Причини, на підставі яких кредитор відмовився від прийняття, не мають юридичного значення [8, с. 10–11]. Власне, згідно з загальними приписами глави 48 ЦКУ темпоральні характеристики поняття належного виконання не вичерпуються виконанням у встановлений строк. Належним також зазвичай визнається дострокове виконання (ст. 531 ЦКУ). Але, позаяк правило ч. 2 ст. 559 ЦКУ визначає чіткі часові критерії (після настання строку виконання) та ув'язує їх із належністю виконання, дострокове здійснення обов'язку боржником чи поручителем, не прийняте кредитором, не припиняє поруки.

Сказане ще раз підтверджує вже викладену нами тезу, що строк договору поруки не визначає тривалості матеріальних відносин щодо участі поручителя у основному зобов'язанні¹. Він визначає лише період можливого звернення кредитора до поручителя з вимогою після прострочення основного боржника. Вступ поручителя до основного зобов'язання внаслідок пред'явлення йому вимоги достроково припиняє перебіг присічного строку та припиняє чинність договору поруки, натомість отримує нового розвитку основне – забезпечене

зобов'язання. Отже, поручитель, до якого не було пред'явлено регулятивної вимоги після правопорушення протягом дії договору поруки, не може кваліфікуватися як боржник, обов'язок виконання та час виконання якого настав. Про це побічно вказується у ст. 555 ЦКУ, котра передбачає необхідність повідомлення та залучення до участі у справі боржника у разі пред'явлення кредитором позасудової чи судової вимоги до поручителя. Відповідно неправомірним буде автоматично без здійснення секундарних повноважень кредитором вважати поручителя таким, що прострочив виконання, коли основне зобов'язання не було своєчасно виконане боржником. Тож, і охоронні вимоги, пов'язані з невиконанням ним регулятивного обов'язку, до такого поручителя, в тому числі і у вигляді позовних домагань, пред'являтися не повинні. Він не є суб'єктом, котрий неналежно виконав обов'язок із основного договору, відтак позовна давність, у разі непред'явлення до поручителя регулятивної вимоги, свого перебігу не починає.

Коли поручитель добровільно або за рішенням суду виконав обов'язок боржника за основним зобов'язанням, до нього переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання. Отже, для переходу прав до нового кредитора (суброгація) у забезпечувальному правовідношенні необхідна наявність додаткового юридичного факту – виконання поручителем покладеного на нього обов'язку, передбаченого договором поруки за вимогою кредитора. Після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника (ст. 556 ЦКУ). Крім того, поручитель, що виконав обов'язок боржника, вправі вимагати від останнього додаткові збитки, з цим пов'язані. Адже, виконання, приміром, грошового зобов'язання за боржника призводить до того, що частина коштів вибуває із господарського обороту поручителя. Відтак, він може вимагати від боржника сплати відсотків на суму, виплачену кредитором, та відшкодування інших збитків [9, с. 105].

В темпоральному контексті найбільш дискусійним та обговорюваним у цивілістиці є проблемні питання, що неодмінно виникають при припиненні поруки [10, с. 53–54]. Згідно з ч. 4 ст. 559 ЦК України, порука припиняється після закінчення строку, встановленого в договорі поруки. У разі, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя.

¹ Такі взаємини можна порівняти із прийняттям спадщини упродовж присічного шестимісячного строку. Дострокове закінчення його перебігу шляхом прийняття спадщини не припиняє відносини щодо спадкування, а навпаки, їх продукує, дає їм поштовх.

Найбільш неоднозначно у літературі оцінюється результат закінчення договору поруки. Спеціальна стаття 559 ЦКУ присвячена питанню припинення договору поруки. Розглянемо її більш детально, передовсім, тому, що у ній задіяна низка темпоральних чинників, котрі тягнуть обумовлений у нормі наслідок. Так, за приписом ч. 1 коментованої статті порука припиняється у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності. З огляду на досить високу поширеність забезпечувальних зобов'язань у вигляді поруки саме у кредитних взаєминах, та значну актуальність питання про зміну умов кредитування, Пленум ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ видав постанову «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 30 березня 2012 року № 5, в якій висловлена правова позиція щодо змісту визначення «збільшення обсягу відповідальності поручителя»: до припинення поруки призводять такі зміни умов основного зобов'язання без згоди поручителя, які спричинили або можуть спричинити збільшення обсягу відповідальності останнього. Збільшення відповідальності поручителя внаслідок зміни основного зобов'язання виникає в разі: підвищення розміру процентів; відтермінування виконання, що призводить до збільшення періоду, за який нараховуються проценти за користування чужими грошовими коштами; установлення (збільшення розміру) неустойки; встановлення нових умов щодо порядку зміни процентної ставки в бік збільшення, розширення змісту основного зобов'язання щодо дострокового повернення кредиту та плати за користування ним тощо. Отже, під

збільшенням обсягу відповідальності поручителя маються на увазі будь-які дії кредитора стосовно боржника або разом за домовленістю з останнім без відповідної на то згоди самого поручителя, наслідком яких є фактична зміна умов основного договору, що призводить до збільшення обсягу відповідальності.

Висновки. Аналізуючи часовий перебіг відносин при поруці, найбільш серед усіх забезпечувальних заходів проступає розподіл правого статусу учасників на той, що виник на етапі регулятивного стану взаємин, тобто, до правопорушення, і той, що існує після нього. Перша стадія починається від часу укладення забезпечувальної угоди як акцесорного елементу регулятивного відношення та триває до моменту порушення забезпеченого суб'єктивного права. На даному етапі поручитель не несе відповідальності за невиконання регулятивного зобов'язання боржником, бо воно ще не прострочене. Він може лише добровільно його виконати. Це повністю відповідає спонукальному призначенню коментованого правового механізму щодо виконання боржником своїх обов'язків внаслідок можливого та реального (за рахунок встановленого джерела) настання негативних матеріальних результатів. Друга стадія забезпечення розпочинається від часу правопорушення, тобто вже в межах охоронного відношення. На ній забезпечувальні заходи набувають дієвості, «включаються», що виявляється у виникненні відповідного додаткового обов'язку третьої особи, пов'язаного з усуненням порушення основного (забезпеченого) матеріального права кредитора. Тут вже очевидним є не стимулюючий, а захисний прояв забезпечувального інструментарію.

Список літератури:

1. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін. ; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
2. Советское гражданское право : учебник / Бару М. И., Волошко С. Д., Жуков В. И., Запорожец А. М. и др. ; под ред. Маслова В. Ф., Пушкина А. А. 2-е изд. перераб. и доп. К. : Вища школа, 1983. Ч. 1. 462 с.
3. Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2 ч. Ч. 2). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. М. : Статут, 1997. 455 с.
4. Покачалова А. Поняття та правова природа забезпечення зобов'язань. Юридична Україна. 2010. № 10. С. 82–87.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. К. : Істина, 2004. 976 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. У 2-х т. 2-ге вид. перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луць. К. : Юрінком Інтер, 2006. Т. 2. 1088 с.
7. Пучковська І. Підстави припинення поруки. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 1(64). С. 95–106.
8. Мартышкин С. В., Поваров Ю. С. Прекращение поручительства. *Законы России: опыт, анализ, практика*. М. : Консультант Плюс, 2006. № 12. С. 8–12.
9. Ерохина М. Г. Поручительство и его применение в банковской практике. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2007. № 9. С. 104–107.

10. Берназ-Лукавецька О. М. Проблемні питання припинення поруки як одного із засобів забезпечення виконання зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 52–55.

Guivan P.D. TO THE QUESTION OF THE CONTENT AND TIME OF PERFORMANCE OF COLLATERAL CIVIL OBLIGATIONS ARISING FROM THE CONTRACT OF SURETYSHIP

This article is devoted to the actual study of questions about the legal temporality of relations when ensuring the fulfillment of a civil obligation at the expense of the guarantor. In the work, an analysis of the time coordinates of the relevant powers, which are part of the legal status of the surety participants, is carried out. It has been proven that the term of the contract is the time during which the creditor, in case of non-fulfillment of the obligation by the debtor, has the right to request the guarantor to fulfill this obligation. Accordingly, it will be illegal for the creditor to automatically consider the guarantor in default, without the exercise of secondary powers, when the main obligation was not timely fulfilled by the debtor. The period for taking such actions begins from the moment the debtor violates his regulatory obligation and depends on other temporal factors (it varies depending on the certainty of the deadline for the performance of the main obligation; the validity period of the suretyship contract or a one-year period when such a deadline is not established, etc.) . In other words, the fulfillment of the duty by a third party is proper according to the general rule of Art. 530 of the Civil Code of Ukraine within seven days from the date of the request. If this period is overdue, a protective relationship is established – the creditor receives the right to enforcement by the guarantor. In the context of the analysis of the effectiveness of the legal norm, Part 2 of Art. 559 of the Civil Code of Ukraine, the work conducted a comparative study of temporal and substantive factors – “after the deadline for performance” and “proper performance”. It is established that the law speaks of performance proposed after the beginning of the term, and not after its expiration. On the other hand, the delay does not lead to due performance, but to the violation and emergence of a protective relationship. Problematic issues that arise when the surety is terminated are clarified separately. The suretyship is terminated after the expiration of the term established in the suretyship agreement. In the event that such a period is not established, the suretyship shall be terminated if the creditor does not make demands against the guarantor within six months from the date of the due date for the performance of the main obligation. We consider this legal construction balanced, but only if the term “requirement” is understood as a non-protective, but regulatory requirement. And if it is not satisfied within seven days, the creditor has the right to sue.

Key words: requirement to the guarantor, fulfillment of the obligation, guarantee term.

Кирильчук І.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРИНЦИП НАЙКРАЩОГО ВРАХУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ МІСЦЯ ЇЇ ПРОЖИВАННЯ У СУДОВОМУ ПОРЯДКУ

Статтю присвячено висвітленню поняття та змісту принципу «найкращого врахування інтересів дитини» під час визначення її місця проживання відповідно до усталеної судової практики. Автором проведено огляд наукових підходів до розуміння поняття та змісту принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини». Обґрунтовано, що у науковій літературі превалював підхід, відповідно до якого головною складовою досліджуваного принципу є презумпція того, що найкращим інтересам дитини відповідає її перебування, проживання з матір'ю. Доведено, що крізь призму міжнародного законодавства та практики Європейського суду з прав людини такий підхід поступово поступається концепції рівності обох батьків, а за наявності певних обставин – й інших родичів дитини.

На підставі аналізу положень Конституції та законів України розкрито законодавчий зміст принципу забезпечення найкращого врахування інтересів дитини в діяльності державних органів, прийнятті ними рішень щодо дитини, включаючи рішення про визначення місця проживання дитини. Аргументовано, що сучасний підхід законодавця до визначення змісту досліджуваного принципу ґрунтується на таких засадах міжнародного права, як рівність батьків та другорядність їх інтересів, якщо вони не в повній мірі узгоджуються з інтересами дитини.

Автором з'ясовано зміст принципу забезпечення врахування найкращих інтересів дитини під час визначення місця проживання на підставі аналізу судової практики в справах відповідної категорії. Встановлено, що у судовій практиці превалює підхід переважного права на визначення місця проживання дитини з батьками або одним із батьків. З'ясовано, що у судовій практиці принцип забезпечення найкращих інтересів дитини під час визначення її місця проживання переважає перед принципом рівності прав батьків щодо дитини та презумпцією на користь матері.

Ключові слова: найкращі інтереси дитини, місце проживання, рівність прав батьків, презумпція на користь матері, судова практика.

Постановка проблеми. Одним із дискусійних питань у цивільному та сімейному праві є питання щодо визначення поняття та змісту принципу найкращого врахування інтересів дитини під час вирішення будь-яких справ, що стосуються дитини. Цей принцип закладено в окремих положеннях Конституції України та міжнародних актах.

Зокрема, статтею 52 Конституції України гарантовано рівність прав дитини незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним [1].

У свою чергу Конвенція про права дитини визначає сім'ю основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, а тому саме сімейним формам виховання мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства, визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зрос-

тати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння [2].

Таким чином, як слідує з наведених вище норм, принцип забезпечення найкращих інтересів для дитини виражається через такі засади, як рівність, пріоритетність сімейних форм виховання, забезпечення всебічного та гармонійного розвитку дитини та ін. Водночас на практиці можуть виникати ситуації, за яких реалізація принципу «найкращих інтересів дитини» потребує диференційованого підходу, який, з урахуванням конкретних життєвих обставин, буде застосований під час вирішення питань щодо прав дитини, включаючи визначення місця проживання дитини.

Отже, проведення аналізу судової практики у справах щодо визначення місця проживання дитини дасть змогу систематизувати підходи до розуміння принципу «врахування найкращих інтересів дитини» під час визначення місця проживання такої дитини.

Стан дослідження. Зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, у тому числі під час визначення місця проживання дитини, досліджувався в роботах багатьох науковців. Зокрема, ця проблема вивчалась такими вченими, як Г.О. Гаро, А.М. Мамульчик, Ж.В. Петрочко, О.М. Спектор, Т.С. Томляк та інші. Водночас деякі з цих досліджень потребують актуалізації, зокрема з урахуванням нових підходів, застосованих у судовій практиці.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення поняття та змісту принципу забезпечення найкращих інтересів дитини під час визначення місця проживання дитини у судовому порядку. Для реалізації цієї мети у статті виконано такі завдання: 1) проведено огляд наукових підходів до розуміння поняття та змісту принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини»; 2) розкрито законодавчий зміст цього принципу; 3) з'ясовано зміст принципу забезпечення врахування найкращих інтересів дитини під час визначення місця проживання на підставі аналізу судової практики в справах відповідної категорії.

Виклад основного матеріалу. Принцип щодо врахування найкращих інтересів дитини є засадничим положенням під час вирішення будь-яких питань, що стосуються прав та інтересів дитини. При цьому у науковій літературі висловлюються різні точки розу з приводу розуміння поняття та змісту цього принципу.

Зокрема, досліджуючи зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини», деякі науковці доходять висновку, що цей принцип є комплексним керівним принципом, що стосується питання про місце і роль, а також думки, права, а також потреби дитини під час судових розглядів та процесів, альтернативних судовому розгляду. Причому, особливістю цього принципу є те, що він має застосовуватися до всіх способів, якими діти можуть, з будь-якої причини та у будь-якій якості, контактувати з усіма компетентними органами та службами, що беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з правами, інтересами та свободами дитини; такий принцип спрямований на забезпечення того, щоб у процесі вирішення будь-яких питань щодо дитини повністю дотримувалися права та інтереси дитини з урахуванням рівня зрілості та її розуміння дитини, а також обставин конкретної ситуації, в якій опинилася дитина [3, с. 23].

З наведеного складно встановити, у чому саме полягає зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини», які елементи включає цей

принцип та які дії чи поведінка по відношенню до дитини вважаються такими, що відповідають найкращим її інтересам.

З цього приводу Ж. Петрочко та Н. Датченко зазначають, що сутність концепції «найкращі інтереси дитини», необхідно розглядати у мультидисциплінарності і динамічності розвитку. Вчені вважають, що філософське підґрунтя цієї концепції базується на визнанні факту суб'єктності дитини, що передбачає певну рефлексію дитини щодо подій, які з нею трапляються, і середовища, у якому вона знаходиться. На думку науковців, принцип найкращих інтересів дитини забезпечує дитині можливість для цієї рефлексії, наголошуючи на врахуванні особливостей розвитку дитини, а також думки дитини й дітей у цілому щодо подій і рішень, які їх стосуються; розвиток концепції «найкращі інтереси дитини» справедливо пов'язують із переосмисленням ролі та прав дитини, закріплених у низці міжнародних правових документів [4, с. 156].

Можна дійти висновку, що одним із важливих складових елементів досліджуваного принципу, який ураховується в залежності від віку дитини, ступеня її психічного та розумового розвитку, це думка та бажання самої дитини щодо вирішення того чи іншого питання, яке стосується її прав та інтересів. Зокрема, в разі встановлення місця проживання дитини, виходячи з положень ст. 29 Цивільного кодексу України [5] та ст. ст. 160-161 Сімейного кодексу України [6], думку дитини про те, з ким із батьків вона хоче проживати, враховується, починаючи з 10-річного віку.

У свою чергу А.М. Мамульчик до елементів змісту принципу найкращого забезпечення прав дитини відносить те, що він передбачає пріоритетне врахування особами, які несуть відповідальність за дитину (батьками, законними представниками дитини, органами влади, судом та іншими особами) під час вчинення дій або прийняття ними рішень, інтересів дитини, тобто створенні найкращих умов, необхідних для її утримання, забезпеченні потреб у благах, що сприятимуть гармонічному, здоровому і нормальному розвитку такої дитини як особистості у фізичний, розумовий, моральний, духовний і соціальний сферах [7, с. 254].

При цьому О.В. Губанова вважає, що крізь призму конституційно-правового та міжнародно-правового регулювання у категорію «the best interests of the child» («найкраще забезпечення прав дитини») закладено підґрунтя захисту прав дитини у судовому порядку, виходячи з принципу

рівності, який означає, що всі діти мають рівні права, у своїх правах є рівними з іншими людьми, є рівними перед законом та судом, проте, з огляду на їх вразливий стан потребують диференціації правового регулювання та позитивної дискримінації, що має бути враховане судом [8, с. 19–20].

Таким чином, основними складовими принципу «врахування найкращих інтересів дитини» відповідно до сучасної правової доктрини вважаються: відношення самої дитини до ситуації, що склалася, врахування думки та бажання дитини щодо вирішення того чи іншого питання, з урахуванням її віку, розумового та психічного розвитку; перевага у вирішенні питань щодо дитини на користь близьких родичів дитини (батька, матері, дідуся або бабусі, повнолітніх братів чи сестер тощо); дотримання засад рівності у реалізації дитиною своїх прав; забезпечення дотримання найкращих матеріальних умов, культурно-виховних, освітніх та ін.

У Законі України «Про охорону дитинства» під забезпеченням найкращих інтересів дитини розуміються дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [9].

При цьому аналіз судової практики в справах про встановлення місця проживання дитини дає підстави для висновку, що суди надають різне тлумачення цього принципу, залежно від життєвих обставин та кожної конкретної ситуації, що склалася.

Так, наприклад, у справі № 356/417/17 суди вирішували питання про визначення місця проживання дитини з бабусею, оскільки Служба у справах дітей та сім'ї просила під час вирішення справи виходити з позиції максимального забезпечення та захисту прав неповнолітньої дитини, зазначила, що проживання з бабою забезпечить дитині належні умови та психологічний комфорт, оскільки батько має іншу сім'ю і не приділяє належної уваги свої дочці.

Ця справа декілька разів розглядалася у судах різних інстанцій і врешті була передана на розгляд Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, який у постанові від 1 грудня 2021 року став на сторону батька дитини, відмовивши у задоволенні позову бабусі про встановлення місця проживання дитини з нею.

Суд мотивував своє рішення тим, що з аналізу норм національного законодавства (ст. 52 Конституції України, ст. 29 Цивільного кодексу України, ст. ст. 160–161 Сімейного кодексу України), а також положень міжнародних договорів, можна встановити закріплення переважного права на визначення місця проживання дитини з батьками (одним із батьків), що кореспондується з обов'язком батьків забезпечувати найкращі інтереси дитини, здійснювати захист прав та інтересів своїх дітей. Тому у спорі між батьками визначаються найкращі інтереси дитини, а в разі неможливості визначення таких найкращих інтересів підлягають застосуванню такі способи захисту як позбавлення батьківських прав, а також відібрання дитини без позбавлення батьківських прав.

Суд наголосив, що саме батьки виконують й представницькі функції дитини; неповнолітня особа бере участь у цивільних та інших правовідносинах через свого представника, який діє/повинен діяти в інтересах такої неповнолітньої особи; саме по собі позбавлення дитини законного представника створює ситуацію правової невизначеності, коли відсутня та особа, яка вправі звернутися в інтересах дитини до будь-якої іншої особи.

Верховний Суд дійшов висновку про те, що дитина може бути передана бабі/дідові у разі її відібрання у батьків без позбавлення їх батьківських прав, проте з таким позовом має право звернутися орган опіки та піклування, а також суд може вирішити таке питання під час вирішення спору між батьками про визначення місця проживання дитини у разі, якщо встановить, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку [10].

Проте, з такими висновками Верховного Суду не погодився один із суддів Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, виклавши свої міркування в Окремій думці на вищерозглянуту постанову. Зокрема, суддя наголосив, що підхід до вирішення сімейних спорів за участі дитини змінюється, як у національному, так і у міжнародному праві, оскільки є широкий консенсус на підтримку ідеї про те, що регулюванням сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини (Конституція України, ст. ст. 3, 9, 18 Конвенції про права дитини, ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)).

У своїй Окремій думці суддя зазначив, що ця справа стосується інтересів дитини, тому

результат судового розгляду має бути спрямований на захист найкращих інтересів дитини. Зокрема, з урахуванням підстав, змісту позову, встановлених обставин справи, норм національного права та практики ЄСПЛ Верховному Суду необхідно було з'ясувати, чому віддати перевагу: переважному праву батька на проживання з дитиною чи найкращим інтересам дитини.

З урахуванням положень ст. 163 СК України Суддя зазначив, що для всіх дій чи рішень щодо дітей необхідно забезпечити найкращі інтереси дитини замість «презумпції на користь матері» чи «рівності прав та обов'язків батьків стосовно дитини».

Водночас, що у цій справі у суддів Першої судової палати у складі Верховного Суду з урахуванням практики ЄСПЛ виникли різні підходи щодо тлумачення норм матеріального права (їх системного тлумачення), які регулюють визначення місця проживання неповнолітньої дитини, можливість (неможливість без позбавлення батьківських прав батька) визначити місце проживання дитини з бабусею, якщо це відповідає її інтересам.

Суддя також зазначив, що відповідач, батько дитини, який на час розгляду та ухвалення рішення у справі, не був позбавлений батьківських прав, не спростував висновок психолога про те, що дитина прив'язана до бабусі, її чоловіка та тітки, яких вважає своєю сім'єю, її небажання проживати з батьком і спілкуватися з ним. Крім того, на визначенні місця проживання дитини з бабусею наголосив і орган опіки та піклування, який врахував особисту думку дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя та інтересів. До того ж, згідно з матеріалами справи на час ухвалення оскаржуваного рішення суду дитина протягом трьох років проживає з бабусею, з відповідачем не спілкується, відповідач на засідання органу опіки та піклування не з'являвся, причини не повідомляв, на запрошення психолога з'явитися для проведення консультації також не з'явився [11].

З вищенаведеної практичної ситуації вбачається, що судова практика складається на користь підходу, відповідно до якого пріоритетним є місце проживання дитини з одним із батьків, якщо вони не позбавлені батьківських прав; вважається, що інші родичі, включаючи діда та бабу, не мають права навіть звертатися з позовом до суду для визначення місця проживання дитини з ними. Проте, якщо батьки позбавлені батьківських прав, а інший родич є законним опікуном дитини,

то останній має право на звернення до суду для визначення місця проживання дитини.

При цьому, визначаючи місце проживання малолітньої дитини з одним із батьків, суди визначають або за місцем проживання матері чи батька, або за конкретною адресою. Такий висновок, зокрема, зроблений у постанові Верховного Суду від 3 травня 2018 року у справі № 607/1091/16-ц [12].

Крім того, огляд судової практики показує, що суди, застосовуючи положення ст. 161 Сімейного кодексу України щодо врахування думки дитини при визначенні її місця проживання, не абсолютизують таку думку та не вважають її визначальним фактором при застосуванні принципу врахування найкращих інтересів дитини [13].

У низці судових рішень, зокрема, у постановках від 21 травня 2020 року у справі № 587/2134/17 [14] та від 14 липня 2020 року у справі № 127/28537/18 [15], Верховний Суд наголошує, що рівність прав батьків щодо дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, і насамперед повинні бути визначені та враховані інтереси дитини з огляду на об'єктивні обставини спору, а вже тільки потім права батьків.

Таким чином, до важливих складових елементів принципу найкращого врахування інтересів дитини під час визначення її місця проживання у судовій практиці віднесено: можливість створення одним із батьків найкращих умов для гармонійного розвитку дитини, здійснення належного виховання дитини, забезпечення найкращих умов для отримання освіти тощо.

Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини до інших обставин, що мають істотне значення, які мають бути враховані відповідно до ст. 161 СК України, Верховний Суд також відносить: особисті якості батьків; стосунки між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині умов для виховання та розвитку. До такого висновку Верховний Суд дійшов, наприклад, у постанові від 8 квітня 2020 року під час розгляду у касаційному порядку справи № 205/1621/18 [16].

При цьому, важливо наголосити, що матеріально-побутове забезпечення батьків ураховується судами, проте не є визначальним, а оцінюється в сукупності з іншими критеріями, зокрема ставленням батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, у тому числі обов'язків щодо виховання дитини, особистою прихильністю дитини до кожного з них, віком дитини, а також з огляду на найкраще забезпечення інтересів дитини. Такий висновок, наприклад, міститься

у постановках Верховного Суду від 14 листопада 2018 року у справі № 463/3301/16-ц [17] та від 4 грудня 2019 року у справі № 219/11516/17 [18].

Також той факт, що один з батьків створив нову сім'ю, не може оцінюватися як негативна обставина, яка унеможливує визначення місця проживання дитини з тим із батьків, за умови, що дотримано інші фактори, які складають найкращі інтереси дитини – наявність належних умов виховання дитини, добрі стосунки з дитиною та ін. З цього приводу в постанові від 17 квітня 2019 року у справі № 645/4582/16-ц [19] Верховний Суд зробив висновок, що зростання в повній сім'ї відповідає інтересам дитини.

Цікавий висновок щодо врахування найкращих інтересів дитини міститься у постановках Верховного Суду від 6 червня 2019 року у справі № 495/2106/17 [20] та від 30 жовтня 2019 року у справі № 352/2324/17 [21]. У цих справах було встановлено, що батьки фактично перебувають у рівних умовах, оскільки мають однакові матеріальні можливості та однакове ставлення до своїх батьківських обов'язків та, крім того, дитина однаково добре відносилась до обох батьків. Суди, визначаючи місце проживання дитини за таких однакових умов визначили з тим із батьків, яким створено більш сприятливі умови для проживання дитини, тобто фактичні, а не уявні, можливі гіпотетично.

Отже, конкретно-визначений зміст принципу врахування найкращих інтересів дитини під час визначення її місця проживання залежить від багатьох факторів, у числі яких: вік дитини, її ставлення до одного з батьків або законних опікунів, думка самої дитини, яка досягла 10-річного віку, ставлення батьків до виконання ними своїх батьківських обов'язків, відносини між батьками та дитиною та ін.

Деякі науковці пропонують закріпити на законодавчому рівні визначення принципу правого забезпечення найкращих інтересів дитини та аспекти, які можна буде враховувати під час розгляду справи за участю дитини для врахування її найкращих інтересів [22, с. 77].

Проте з такою пропозицією можна погодитися лише частково, зокрема, можна визначити у законодавстві певні найбільш типові умови визначення місця проживання дитини з урахуванням найкращих інтересів дитини (вік дитини, думка самої дитини тощо). Однак, передбачити всі життєві ситуації неможливо, а тому в будь-якому разі суд, вирішуючи питання про встановлення місця проживання дитини, виходячи з її

найкращих інтересів, має оцінити всі обставини в сукупності.

Поряд з цим, доцільною видається пропозиція Ж.В. Петрович, яка на підставі аналізу законодавства Великої Британії стосовно дітей, вважає за необхідне запровадити міжвідомчий тренінг з різними групами фахівців із громадських, державних та незалежних організацій: тими, хто працює безпосередньо з дітьми, які потребують допомоги (наприклад, терапевти, клінічний та загальний медичний персонал, працівники центрів сім'ї, вчителі, співробітники відділу загальної освіти, соціальні працівники (включаючи постійний та денний персонал) та прийомні батьки; тими, хто працює у службах для дорослих, які мають відношення до дитячого добробуту (наприклад, персонал психіатричних установ та закладів роботи з інвалідами, працівники служби умовного покарання неповнолітніх злочинців); всіма тими, хто контактує або надає допомогу дітям (наприклад, денні вихователі, поліцейські, співробітники відділів житлових питань, відділів дозвілля та служби у справах молоді) [23, с. 73].

Висновки. Таким чином, зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини» відповідно до сучасної правової доктрини включає такі основні елементи: відношення самої дитини до ситуації, що склалася, врахування думки та бажання дитини щодо вирішення того чи іншого питання, з урахуванням її віку, розумового та психічного розвитку; перевага у вирішенні питань щодо дитини на користь близьких родичів дитини (батька, матері, дідуся або бабусі, повнолітніх братів чи сестер тощо); дотримання засад рівності у реалізації дитиною своїх прав; забезпечення дотримання найкращих матеріальних умов, культурно-виховних, освітніх та ін.

Аналіз судової практики у справах щодо визначення місця проживання дитини дає підстави дійти висновку, що суди в зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини» вкладають таке значення: виключне та переважне право одного з батьків дитини на визначення місця проживання з ним дитини за умови, що батьки не позбавлені батьківських прав; вік дитини та її ставлення до одного з батьків або законних опікунів; думка самої дитини, яка досягла 10-річного віку; ставлення батьків до виконання ними своїх батьківських обов'язків; відносини між батьками та дитиною; можливість створення одним із батьків найкращих умов для гармонійного розвитку дитини, здійснення належного виховання дитини, забезпечення найкращих умов для отримання освіти тощо.

Не мають вирішального значення для суду та оцінюються останнім у сукупності з іншими обставинами справи під час вирішення питання про визначення місця проживання дитини: думка дитини, якщо її психологічний або розумовий роз-

виток не дають підстав стверджувати, що дитина може визначити найкращий для себе варіант; матеріальне становище батьків; факт створення одним з батьків нової родини; наявність або відсутність у одного з батьків власного житла тощо.

Список літератури:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Конвенція про права дитини: міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
3. Гаро Г. О., Спектор О. М., Савицька С. Є. та ін. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні (серія методичних рекомендацій «Адвокат дитини»). Х. : Фактор, 2020. 96 с.
4. Петрович Ж., Датченко Н. Забезпечення найкращих інтересів дитини як пріоритет надання соціальних послуг сім'ям з дітьми. *Management*. 2021. № 5(41). Vol. 1. С. 150–157.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
7. Мамульчик А. М. Принцип найкращого забезпечення прав дитини як основний принцип адміністративно-правового забезпечення статусу дитини, розлученої з сім'єю. *Юридична наука*. 2020. № 2(104). С. 248–257.
8. Губанова О. В. Найкраще забезпечення інтересів дитини як принцип визначення місця її проживання. *Форум Права*. 2020. № 62(3). С. 18–28.
9. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 1 грудня 2021 року в справі № 356/417/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101913161>
11. Окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду на постанову Верховного Суду від 01 грудня 2021 року у справі №356/417/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221806>
12. Постанова Верховного Суду від 3 травня 2018 року у справі № 607/1091/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73837289>
13. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо визначення місця проживання дитини та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав: рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018 рік – липень 2022 року. Ліга-Закон. 2022. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00942?an=1>
14. Постанова Верховного Суду від 21 травня 2020 року у справі № 587/2134/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509365>
15. Постанова Верховного Суду від 14 липня 2020 року у справі № 127/28537/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591139>
16. Постанова Верховного Суду від 8 квітня 2020 року у справі № 205/1621/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88739462>
17. Постанова Верховного Суду від 14 листопада 2018 року у справі № 463/3301/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78008148>
18. Постанова Верховного Суду від 4 грудня 2019 року у справі № 219/11516/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86468244>
19. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 645/4582/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034438>
20. Постанови Верховного Суду від 6 червня 2019 року у справі № 495/2106/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82264465>
21. Постанови Верховний Суд від 30 жовтня 2019 року у справі № 352/2324/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86105207>
22. Томляк Т. С. Генезис принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Право*. 2021. Вип. 36. С. 72–80.
23. Петрович Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. С. 70–74.

Kyrylchuk I.A. THE PRINCIPLE OF THE BEST CONSIDERATION OF THE INTERESTS OF THE CHILD WHEN DETERMINING ITS PLACE OF RESIDENCE IN THE JUDICIAL PROCEDURE

The article is devoted to highlighting the concept and content of the principle of “best consideration of the child’s interests” when determining the child’s place of residence in accordance with established judicial practice. The author reviewed scientific approaches to understanding the concept and content of the principle of “ensuring the best interests of the child”. It is substantiated that in the scientific literature the approach prevailed, according to which the main component of the researched principle is the presumption that the best interests of the child are met by its stay, living with the mother. It has been proven that through the prism of international legislation and the practice of the European Court of Human Rights, this approach gradually gives way to the concept of equality of both parents, and in the presence of certain circumstances, other relatives of the child.

Based on the analysis of the provisions of the Constitution and laws of Ukraine, the legislative content of the principle of ensuring the best consideration of the child’s interests in the activities of state bodies, their decision-making regarding the child, including the decision to determine the child’s place of residence, was revealed. It is argued that the legislator’s modern approach to determining the content of the studied principle is based on such principles of international law as the equality of parents and the secondary nature of their interests, if they are not fully consistent with the interests of the child.

The author clarified the content of the principle of ensuring that the best interests of the child are taken into account when determining the place of residence based on the analysis of court practice in cases of the corresponding category. It has been established that the approach of the preferential right to determine the place of residence of the child with the parents or one of the parents prevails in court practice. It was found that in judicial practice, the principle of ensuring the best interests of the child when determining his place of residence prevails over the principle of equal rights of parents in relation to the child and the presumption in favor of the mother.

Key words: *the best interests of the child, place of residence, equal rights of parents, presumption in favor of the mother, case law.*

Кохановський В.О.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ПОКОЛІННЯ У ДОКТРИНІ ПРАВА І МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті досліджуються проблеми систематизації прав людини на покоління і її критеріїв у доктрині права і міжнародних документах, а також вплив результатів такої систематизації на сучасний розвиток немайнових прав у цивільному праві України. Звертається увага на те, що необхідно вести мову саме про систематизацію, яка розуміється як найбільш широке поняття, зокрема, в теорії і міжнародній практиці, яке є або ширшою категорією, або практично синонімом класифікації прав, що дозволяє побудувати у цивільному праві розгорнутий і упорядкований перелік усього масиву немайнових прав, а не тільки традиційно особистих немайнових прав фізичних осіб. Аналізується традиційний поділ прав людини на три покоління у доктрині права і міжнародних документах, а також поява прав людини, які належать до четвертого покоління. Підкреслюючи прогресивність появи низки нових немайнових об'єктів цивільних прав у Концепції оновлення Цивільного Кодексу України, автор пропонує врахувати в процесі систематизації (класифікації) прав на них у Главі 20 Книги другої загальних положень усі види немайнових прав, які на сьогодні відомі приватному праву, назвавши цю книгу «Немайнові права». Глави 21 і 22 Книги другої Цивільного Кодексу України, присвячені природним правам і правам, пов'язаним із соціалізацією людини, переглянути за змістом і сформулювати їх у відповідності до чотирьох поколінь прав людини, які відомі нині доктрині прав людини і міжнародним актам у різних сферах прав людини, взявши за традиційний для Цивільного Кодексу України критерій походження цих прав – природні або набуті у процесі соціального життя, а також додати, за необхідності, окрему главу, присвячену немайновим правам юридичних осіб і главу, в якій розмістити норми про права, що відповідають найбільш специфічним немайновим об'єктам цивільного права, що потребують подальшого дослідження у різних галузях науки і техніки, апробуванню і деталізації у спеціальному законодавстві, яке швидко розвивається і доповнюється на міжнародному і національному рівнях – на зразок «нетрадиційних об'єктів прав інтелектуальної власності», які первісно були виділені серед об'єктів цивільних прав і поступово набули традиційності, знайшовши своє місце серед уже усталених. Взаємообумовленість появи і систематизації (класифікації) прав людини і немайнових прав у Цивільному Кодексі України повинна прослідковуватись по всьому спектру прав, стосуватися усіх суб'єктів цивільних прав (їх учасників), деталізуватись у всіх книгах, главах і статтях Цивільного Кодексу України, які стосуються немайнових прав, що відповідають предмету і методу регулювання цивільних відносин, а також мати розвиток у спеціальному законодавстві.

Ключові слова: немайнові права, особисті немайнові права фізичних осіб, покоління прав людини, систематизація і класифікація прав людини, рекодифікація (оновлення) Цивільного Кодексу України.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей систематизації прав людини на покоління у доктрині права і міжнародних документах, їх аналіз, а також виведення певних закономірностей її впливу на сучасний розвиток немайнових прав та їх класифікації у цивільному праві України дозволить зробити висновки про найбільш витребувані теорії, які можна використати для вирішення питань систематизації (класифікації) відповідних прав, а також про ефективність їх

законодавчого закріплення у певній послідовності в процесі модернізації Цивільного Кодексу України (далі за текстом – ЦК України), підходи до якої викладені у Концепції рекодифікації ЦК України.

Аналіз основних досліджень і публікацій з тематики систематизації прав людини у доктрині і міжнародних актах дозволяє стверджувати, що вони завжди провадилися на високому теоретичному рівні. Кількість публікацій, присвячених правам людини, їх поколінням зростає, що

стало особливо помітно на початку XXI століття, яке ознаменувалось стрімким розвитком інформаційних технологій і інновацій у різних сферах людського життя, зокрема, у біології і медицині. Такі тенденції сприяли поновленню досліджень нового, четвертого покоління прав людини, визнаних на міжнародному рівні, збільшенню переліку таких прав і їх модернізації. Серед робіт, які складають основу цієї публікації, слід передусім назвати монографічні дослідження В.І. Манукяна «Страсбургское право. Европейский суд по правам человека. Право, практика, комментарий», 2019 р. і колективу науковців Ужгородського національного університету за редакцією С.Б. Булеци та М.В. Менджул «Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я», 2020 р. Ці актуальні і оригінальні роботи надихнули автора на подальші пошуки можливостей врахування міжнародних тенденцій у цій сфері з ідеями, які можна втілити у процесі модернізації ЦК України.

Звертають на себе увагу значні зрушення, які відбулися за останні десятиліття в аналізі особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері приватного права. Вагомим досягненням стало визнання значного переліку цих прав складовою предмета регулювання цивільних відносин. Докторські дисертаційні роботи Р.О. Стефанчук, О.В. Кохановської, О.О. Кулініч, Г.О. Миронової, С.О. Сліпченка, І.Я. Сенюти, Л.В. Федюк, та ряду інших вітчизняних цивілістів, написані в незалежній Україні, заклали міцну основу для такого висновку. Особисті немайнові права зайняли провідне місце у цивілістиці нашої країни, а право на життя та інші природні права було названо у публікаціях такими, без яких неможливо існування і усіх інших цивільних прав. Класифікація особистих немайнових прав, започаткована у чинному ЦК України, стала результатом довгих дискусій і ретельних пошуків у доктрині цивільного права, в якій прийняли участь вищезазначені автори та багато інших вітчизняних правознавців. Поділ на законодавчому рівні в результаті було здійснено, якщо максимально спростити цю формулу, на підставі критерію «природності», або «соціалізації» у процесі набуття прав, які належать людині. Ми приєднуємося до цивілістів, як вважають такий поділ у нині актуальним, але і таким, що потребує певної модернізації з урахуванням суб'єктного складу немайнових прав та їх переліку, який складається на сьогодні не тільки з тих, що містяться у Книзі другій, але багатьох, які

зустрічаються у нормах інших книг, глав і статей, а також у спеціальному законодавстві. Простежується також в сучасних публікаціях і тенденція провести аналогію між поділом прав людини на покоління на міжнародному рівні і класифікацією немайнових прав в ЦК України, що обумовлено розширенням переліку прав правами, які виникли в результаті чергової інформаційної і технологічної революції. Основою для таких змін можуть слугувати вищезазначені монографічні і дисертаційні дослідження, публікації представників науки цивільного права та інших галузевих правових наук.

Постановка завдання. Зважаючи на недостатній рівень розробленості проблеми співвідношення систематизації прав людини на покоління у доктрині права і на міжнародному рівні у порівнянні із класифікацією немайнових прав у цивільному праві на нинішньому етапі, актуальним вбачається зробити власні висновки щодо можливості використання результатів такого поділу для уточнення і удосконалення, модернізації наявної у ЦК України класифікації усього комплексу немайнових прав, виходячи із цього надати пропозиції щодо загальної структури і змісту Книги другої, її назви, поширення загальних положень Глави 20 Книги другої ЦК України на всі немайнові права, які вже закріплені і які пропонується закріпити у кодексі і спеціальному законодавстві, зважаючи на стрімкий розвиток інформаційного суспільства і новітніх технологій, значні виклики воєнного стану в Україні, епідемії COVID в світі, природних катаклізмів і техногенних катастроф.

Виклад основного матеріалу дослідження. В енциклопедіях і словниках поняття систематизація (з грецької мови «ціле, яке складається з частин») зазвичай тлумачиться як розумова діяльність, в процесі якої предмети, які досліджуються, об'єднуються в певну систему на базі обраного принципу і розуміються як процес зведення розрізнених знань про предмети (явища) в єдину наукову систему, встановлення їхньої єдності, що відображає єдність світу, ґрунтується на вивченні суттєвих зв'язків, які об'єднують ці предмети (явища), причому «класифікація» є другим після «групування» найбільш вживаним синонімом до поняття систематизації.

Спостерігаючи на протязі багатьох років динамічний розвиток концепції прав людини, яка характеризується, окрім іншого, збільшенням переліку самих цих прав, поглибленням їх розуміння, можна відмітити також процес удосконалення їх систематизації і класифікації за різними

критеріями. Так, для міжнародних підходів до цього питання характерна, окрім іншого, побудова певної ієрархії прав людини, яка відповідає так званим «поколінням» прав людини. Загалом, під «поколіннями прав людини» від початку розуміли громадянські, політичні і соціально – економічні, а потім і так звані колективні права людини. І якщо спершу йшлося про три групи прав, які склали зазначені покоління, то в останній час автори все частіше пропонують поділяти права людини на чотири покоління, виходячи, в тому числі, і з появи ряду нових прав людини у міжнародних документах, а саме таких, які пов'язані із бурхливим розвитком науки, техніки, інформаційного середовища у нинішньому столітті.

Для того, щоб ознайомитись з першоджерелами поділу прав людини на покоління необхідно звернутися до основоположних міжнародних документів – Загальної Декларації прав людини, Європейської Конвенції про захист прав людини, Міжнародних пактів про громадянські та політичні права і про економічні, соціальні і культурні права та ряду інших міжнародних угод, які закріпили ті чи інші з них, і які згадуються нижче у цій статті, а також до Конституції України, в якій права людини розглядаються як природні, а сама людина у ст. 3 визнається найвищою соціальною цінністю, самий інститут прав і свобод розглядається конституціоналістами як центральний, як «серцевина конституційного ладу».

Важливо також зрозуміти, що дослідники мають на увазі, коли ведуть мову про «покоління прав людини». Аналізуючи накопичувальний процес розвитку прав людини і спроби їх класифікації, систематизації, поєднання у групи, вчені звернулись до традиційного розуміння категорії «покоління» як «сукупності родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка», «племені, роду або родини», «людей близького віку, що живуть в один період часу» [1], що також логічно вказує на поєднання цієї категорії із певним історичним етапом розвитку представників такого роду, а також до робіт засновників теорії «трьох поколінь прав людини», які називали останні «основними етапами розвитку цих прав, пов'язані з формуванням уявлень про їх зміст, а також із змінами у їх забезпеченні», адже саме вони віднесли до першого покоління громадянські і політичні права, до другого – соціально – економічні, а до третього – права колективні (солідарні) [2].

Отже, у першу групу, або до першого покоління були віднесені наступні громадянські і полі-

тичні права: право на життя, заборона катувань і жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність людини поводження і покарання; заборона рабства і підневільного стану; покарання виключно на підставі закону; право на свободу і особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції; право на вступ у шлюб; свобода думки, совісті і віросповідання; свобода виразу думки; свобода зборів і асоціацій; право на доступ до початкової освіти; право на власність; право на ефективні засоби правового захисту; рівність перед законом; інші супутні права, такі як: право виступати в якості фізичної чи юридичної особи, право на прізвище та ім'я, право на громадянство і гарантії прав у випадку відсутності громадянства тощо) [3, с. 40–41].

Усі зазначені права здобули додаткову характеристику «негативних» прав, що означає таку рису як невтручання держави, влади у цілому в особисте життя, у справи індивіда або об'єднання індивідів ними утворені. Так, у Першій поправці до Конституції США проголошено, що Конгрес «не повинен видавати закони, які встановлюють будь – яку релігію» тощо [4]. Тобто, як бачимо, в основу таких стосунків мала бути покладена лише воля як основоположна ідея цих прав. Саме ці права в переважній більшості були закріплені і на рівні Пакту про політичні і громадянські права. Усі вони є результатом природного походження самої людини і тому належать людям у відповідності до самої природи речей, яка існує об'єктивно, тому вони мають ряд притаманних тільки їм характеристик: вони є природними, невід'ємними, такими, що не підлягають відторгненню будь – ким, включаючи державу, і основоположними. Крім того, слід звернути увагу і на таку особливість природних прав і свобод як їх абсолютність, що означає належність цих прав людині не за чиясь волею, а є такими, що впливають із самого факту існування людини.

Економічні, соціальні і культурні права сформували друге покоління прав людини і були первісно закріплені у відповідному Пакті про економічні, соціальні і культурні права. Загалом, після Другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана в більшості розвинених країн, а саме, за влучним висловом С.Г. Головка і Д.Ю. Бондаренка, виокремлення прав другого покоління призвело до переосмислення концепції «негативної» свободи з «позитивної» сторони, тобто «як реальної можливості

здійснення своєї волі нарівні з іншими людьми» [5, с. 24]. Сьогодні серед них називають такі права як: право на працю; право на справедливі і сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я і соціальний захист; захист сім'ї, материнства і дитинства; право на отримання середньої і вищої освіти; право на користування досягненнями культури: захист соціально незахищених категорій населення [3, с. 41]. Друге покоління прав людини інколи характеризують як поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціальних, економічних, культурних прав, які могли набути свого розвитку лише в процесі все більшого задоволення соціальних проблем громадян в результаті поліпшення їх економічного становищі становища країн, в яких вони проживали.

Питання безпеки – основа прав третього покоління, коли можуть бути забезпечені стабільний соціальний і міжнародний порядок, тому воно об'єднало в собі так звані колективні права: право на мир; заборона геноциду та апартеїду; право народів на самовизначення; права національних меншин; право на розвиток; право на сприятливе оточуюче середовище.

Друге і третє «покоління» прав людини, як стає зрозуміло із їх змісту, є так званими «позитивними» правами і потребують додаткових ресурсів для їх реалізації, а отже – додаткових дій держави, на відміну від першого блоку прав, для яких важливо, щоб та ж держава та інші особи не здійснювали жодних дій, просто не втручались у сферу цих прав і свобод. На жаль, можна констатувати, що якими б не були багатими ресурси тої чи іншої держави, їх можливості далеко не безмежні, а суди скоріше відмовлять визнати приналежність такого конкретного соціально – економічного чи політичного блага людині, у випадку, якщо воно прямо не передбачено національним законом. Держави мають не лише констатувати такі права, але і мати, виділяти для цього відповідні ресурси.

90-ті роки ХХ століття зазвичай називають такими, в які було підготовлено ґрунт для появи четвертого покоління прав людини і пов'язані вони із розвитком інформаційних технологій, інформаційного суспільства, проблемами евтаназії і медицини, необхідністю забезпечення ядерної безпеки, безпеки освоєння космосу, потребами екології та багатьма іншими причинами. Обґрунтовуючи необхідність виділення «четвертого покоління» прав людини, вітчизняні науковці звертають увагу і на ряд суттєвих змін у процесі розвитку філософії, медицини, технічного прогресу, що

тягнуть за собою виникнення чи зміну існуючих суспільних відносин [6, с. 8] [7, с. 122]. Четверте покоління важливе в наші часи, які спрямовані на виживання людства як біологічного виду задля формування дієвого міжнародного гуманітарного права. Сьогодні, у часи повномасштабної воєнної агресії проти України і пандемії захворювання на COVID ці ідеї набувають особливого змісту і підтвердження.

Значну наукову роботу і вагомі висновки здійснили українські науковці у дослідженні видів прав людини четвертого покоління і їх доктринальних засад. Аналізуючи дискусії, які точаться щодо кола і обсягу цих прав, можливості надання їм офіційного статусу, слід звернути увагу на калейдоскоп прав, які вчені називають такими, що належать до четвертого покоління. У різні часи і на різних наукових площадках виділяли: право на фізичну свободу, право на самогубство та евтаназію – як елементи права на смерть; права, які пов'язані з клонуванням та іншими відкриттями в галузі біології; інформаційні права та технології; право на мир, ядерну безпеку, космос; екологічні, інформаційні права; право на зміну статі, одностатеві шлюби, клонування; право на використання віртуальної реальності; а також права на одностатеві шлюби і правомірну поведінку у сфері штучного запліднення, незалежне від державного втручання життя за релігійними і моральними поглядами у межах автономності особи, право на трансплантацію органів на засадах законності, справедливості, моральності, добровільності; право на сім'ю, вільну від дитини тощо. Ряд прав здобули узагальнену назву соматичних. У цю групу вимог у різні часи відносили право особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом (право на смерть, право у сфері трансплантології, сексуальні і репродуктивні права, право на зміну статі). Ряд із цих пропозицій очевидно будуть мати підтримку у сфері приватного права і на законодавчому рівні при оновленні ЦК України. Втім і сьогодні найбільші дискусії і несприйняття викликають право на смерть, право на вживання наркотиків, особливо якщо їх розглядати поруч із правом на реанімацію і правом на лікування медикаментами тощо.

Повертаючись до аргументів на користь необхідності поділу прав людини на покоління, від самого початку можна помітити їх недостатню переконливість. Вчені справедливо зазначають, що по – перше, «ці категорії не мають чіткого визначення» [6, с. 7], оскільки ними встановлюється фактично лише один критерій такої класи-

фікації, по-друге, є немало прав, що належать до кількох категорій одночасно, а рядом авторів взагалі заперечується і визнається непотрібним наявність будь-якої їх чіткої ієрархії [8, с. 193–198]. Є сенс замислитись над тим, що «теорія «покоління» прав людини може ввести додаткову плутанину у вже достатньо розгалужену систему прав людини, а сама ідея їх наявності передбачає залежність їх обсягу від наявних можливостей держав і людства в цілому. Отже, науковці пропонують говорити сьогодні просто про різні права, а не про покоління прав.

Ми консолідуємося з В.І. Манукяном, який вважає, що сама постановка питання про «покоління» прав людини виходить із хибного посилю про те, що «права людини невідмінно мають «розвиватися» – проходити «стадії» і «покоління» – дійсно, «бажання усе класифікувати, неодмінно розкласти по нішах часто видається як «науковість», однак нерідко за такою класифікацією немає нічого, крім штучно взятого «основного поділу», втім, у дидактичних (чи навіть «мнемоністичних») цілях класифікації корисні... «людська поведінка», у найелементарніших її проявах, не повинна залежати від наявних «соціальних ресурсів», інакше вона перестає бути людською, і про «права людини» говорити не доводиться» [3, с. 44].

Не підлягає, на нашу думку, сумніву, що більш важливим у сучасному світі є не надання переваги якійсь із вищеописаних моделей, а якомога більше охоплення поіменованих у конституціях і цивільних кодексах немайнових прав людини, щоб жодне право чи інтерес, який конкретна особа вважає важливими для себе не залишилися поза увагою права, могло бути надійно захищене усіма засобами і способами.

Як відомо, у 2019 році в Україні стартувала робота з оновлення, модернізації ЦК України, очікуваним результатом якої має стати передусім збереження основних засадничих підходів, які містяться у чинному кодексі, зокрема у Книзі першій ЦК України і здійснення «м'якої рекодифікації», яка врахує усі надбання чинного ЦК України і дозволить адаптувати його до сучасних реалій, покласти в основу найбільш ефективні європейські підходи, здобутки цифровізації усіх суспільних процесів і переваги новітніх технологій. Розробниками названо пріоритетним «застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних актів у сфері прав людини, підтримка міжнародних ініціатив щодо розвитку інформаційного суспільства, свідомого застосування авто-

матизованих роботів і штучного інтелекту, репродуктивних технологій і генної інженерії... тощо» [9, с. 124]. Виходячи із зазначеного, положення Книги другої ЦК України, яка цілком присвячена особистим немайновим правам фізичної особи, також набудуть певних змін, які, окрім іншого, мають відбутися, на нашу думку, і у доктринальному розумінні, і законодавчому врегулюванні усього комплексу немайнових прав, які мають приватно – правове коріння, оскільки особисті немайнові права фізичних осіб – це лише частина, найбільш досліджений елемент усієї системи немайнових прав, які присутні на сьогодні у приватно – правових відносинах. Тому і Книгу другу більш доречно назвати «Немайнові права» і врахувати в ній у загальних положеннях те, що стосується усього комплексу розташованих у різних книгах і главах, статтях немайнових прав. Цікаво, що серед об'єктів немайнових прав, які пропонується закріпити в оновленому кодексі, присутні: інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи, об'єкти, що створюються у мережі Інтернет, криптовалюта, персональні дані, інформація про особу, автономні роботи, штучний інтелект, цифровий контент, об'єкти немайнових прав у сфері сучасних біотехнологій і медицини тощо. Отже, цивільно – правова систематизація немайнових прав повинна включати в себе і вже звичний підхід до класифікації особистих немайнових прав фізичних осіб, і особливості немайнових прав юридичних осіб, відповідних прав у корпоративних відносинах, і специфіку тих прав, які на міжнародному рівні набули назву «четвертого покоління прав людини», немайнові права інтелектуальної власності, особливості немайнових прав у договірних і спадкових, сімейних тощо відносинах.

Для того, щоб досягти найбільш корисного ефекту від класифікації немайнових прав у законодавстві, практиці їх реалізації і захисту, до її формування необхідно підійти більш прагматично, ніж це пропонується у сучасних доктринах і наукових концепціях, оскільки надмірна деталізація, подрібнення прав на види, їх інколи довільне поєднання у групи і підвиди, повтор тих чи інших прав у різних підгрупах через розмитість критеріїв такого поділу, призводить до ускладнень на практиці, коли йдеться про здійснення прав конкретних осіб.

ЦК України, визнавши після тривалого обговорення ученими і практиками усіх нюансів окремих немайнових прав у доктрині і практиці, особисті немайнові відносини невід'ємною частиною

предмету цивільного права, присвятив їм окрему Книгу другу – «Особисті немайнові права фізичної особи». Нині ця книга складається з трьох глав: «Загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи» (глава 20), «Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи» (глава 21), «Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи» (глава 22). Значний перелік норм, які регулюють немайнові відносини вже нині, знайшли своє закріплення в інших нормах ЦК України, наприклад, у статтях 3, 26, 31, 201, 418, 421, 423, 425, 429, 430, 438, 442 тощо, цілому ряді актів цивільного законодавства, що додає аргументацію на користь зміни назви Книги другої на «Немайнові права». Главу 20 доречно залишити для врегулювання загальних положень, які стосуються усіх без виключення немайнових прав, залишити назви Глав 21 і 22 без змін і доповнити Книгу другу окремою главою, в якій закріпити немайнові права приватного права, які відповідають у самому загальному вигляді правам, які у міжнародних документах носять нині назву «прав людини четвертого покоління» (за зразком закріплення свого часу нетрадиційних об'єктів прав інтелектуальної власності), з тим, щоби сформулювати норми статей таким чином, щоби можна було продовжити їх апробувати на практиці, редагувати з метою доповнити новими правами, або виключити такі, які набули традиційних рис нині прийнятої класифікації, чи не виправдали випробування часом і практикою, а згодом можливо перенести їх у глави 21 і 22 Книги другої, з'ясувавши достеменно їх місце у започаткованій чинним ЦК України класифікації. Необхідно також переглянути перелік прав, які нині входять до складу глав 21 і 22 Книги другої ЦК України з метою більш чіткого віднесення їх до того чи іншого виду за обраним критерієм і доповнити правами, які досі не враховані, або класифіковані помилково. Остання проблема потребує додаткового дослідження, і окремої публікації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, зазначимо передусім, що на розвиток доктрини у сфері немайнових прав у цивілістиці, безумовно, значний вплив мали дослідження про покоління прав людини на міжнародному рівні, її подальше втілення у міжнародні акти і законодавство, особливо це стало актуальним у зв'язку із розвитком інформаційного суспільства і новітніх технологій, що призвело, за дослідженнями у сфері прав людини, до появи їх четвертого покоління.

В Концепції рекодифікації ЦК України поява четвертого покоління прав людини була врахована, окрім інших суто цивілістичних пропозицій, у переліку об'єктів немайнових прав, які пропонується закріпити в оновленому кодексі, а саме: інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи, об'єкти, що створюються у мережі Інтернет, криптовалюта, персональні дані, інформація про особу, автономні роботи, штучний інтелект, цифровий контент, об'єкти немайнових прав у сфері сучасних біотехнологій і медицини тощо. Такі пропозиції для їх закріплення на рівні немайнових прав на ці об'єкти, заслуговують на підтримку з урахуванням результатів дискусій цивілістів і можливостей приватно правового регулювання відповідних відносин.

Положення Книги другої ЦК України, яка цілком присвячена особистим немайновим правам фізичної особи, потребують модернізації, зокрема у процесі оновлення ЦК України. Зміни передусім мають відбутися на доктринальному і законодавчому рівнях в охопленні усього комплексу немайнових прав, а не лише особистих немайнових прав фізичної особи, а саме тих, які вже закріплені на нормативному рівні і які потребують вивчення і врегулювання в ЦК України у процесі його рекодифікації, а також в нормах спеціального законодавства.

Книга друга в процесі оновлення має бути названа «Немайнові права» і включати у главі 20 Загальних положень про немайнові права норми, які стосуються усіх немайнових прав, їх комплексу, де б ці немайнові права не були розташовані – у цій же Книзі другій, або в інших книгах, главах і статтях ЦК України, деталізовані в інших кодексах чи спеціальному законодавстві.

Глави 21 і 22 Книги другої ЦК України, присвячені природним правам і правам, пов'язаним із соціалізацією людини, необхідно переглянути за змістом і сформулювати їх, врахувавши нароби у сфері чотирьох поколінь прав людини, які відомі нині доктрині прав людини і міжнародним актам у різних сферах діяльності людини, взявши за традиційний для ЦК України критерій походження цих прав – природні або набуті у процесі соціального життя, а також додати, за необхідності, окрему главу, присвячену немайновим правам юридичних осіб і главу, в якій розмістити норми про права, що відповідають найбільш специфічним немайновим об'єктам цивільного права, що потребують подальшого дослідження у різних галузях науки і техніки, апробуванню і деталізації у спеціальному законодавстві, яке швидко розви-

вається і доповнюються на міжнародному і національному рівнях – на зразок «нетрадиційних об'єктів прав інтелектуальної власності», які первісно були виділені серед об'єктів цивільних прав і поступово набули традиційності, знайшовши своє місце серед уже усталених.

Взаємообумовленість появи і систематизації (класифікації) прав людини і немайнових прав у ЦК України повинна прослідковуватись по всьому спектру прав, стосуватися усіх суб'єктів цивільних прав (їх учасників), деталізуватись у всіх книгах, главах і статтях ЦК України, які стосуються немайнових відносин, що відповідають предмету і методу їх регулювання, а також мати розвиток у спеціальному законодавстві.

Особисті немайнові права фізичних осіб як найбільш досліджений і визнаний комплексний елемент усієї системи немайнових прав, відомих на сьогодні приватному праву, повинні бути переглянуті за змістом, класифікацією, в тому числі законодавчою, і доповнені після ретельного вивчення, рядом прав із комплексу тих, які на сьогодні отримали назву прав «четвертого покоління». Серед них, зокрема, можуть з'явитися в тій чи іншій редакції і обсязі: комплекс прав на фізичну свободу, право на якийсь з видів евтаназії; права, які пов'язані з відкриттями в галузі біології; комплекс інформаційних прав та прав у сфері новітніх технологій; право на мир, ядерну безпеку, безпечний космос; ряд екологічних прав, а також конкретно право на зміну статі, трансплантацію органів, клонування на засадах законності, справедливості, моральності, добровільності; право на використання віртуальної реальності; права на одностатеві шлюби, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами в межах індивідуальної автономії та ряд ін. При цьому немає потреби закріплювати право на смерть, право на вживання наркотиків, оскільки вони розглядаються у комплексі права на життя, на реанімацію, лікування медикаментами тощо.

Загальна цивільно – правова систематизація немайнових прав повинна включати в себе і вже звичний підхід до класифікації особистих немайнових прав фізичних осіб, і особливості у розумінні немайнових прав юридичних осіб, а також відповідних прав у корпоративних відносинах, специфіку тих прав, які на міжнародному рівні набули назву «четвертого покоління прав людини», немайнових прав інтелектуальної власності, специфіку немайнових прав у договірних і спадкових, сімейних тощо приватноправових відносинах.

Для досягнення найбільш корисного ефекту від класифікації немайнових прав на законодавчому рівні і удосконалення практики реалізації немайнових прав, слід дотримуватись прагматичного підходу – безумовно врахувати те, що пропонується у сучасних доктринах і наукових концепціях стосовно прав людини і немайнових прав, але уникнути у сфері приватного права надмірної деталізації, подрібнення немайнових прав на види, їх довільне і необґрунтоване поєднання в групи і підвиди з повтором тих чи інших прав у різних підгрупах, якщо існує побоювання розмитості критеріїв такого поділу. Відсутність чітких критеріїв систематизації немайнових прав призводить до ускладнень їх захисту на практиці, коли йдеться про здійснення прав конкретних осіб, про форми, засоби і способи такого захисту.

В основу класифікації немайнових прав мають бути покладені не критерії, пов'язані із черговістю виникнення цих прав на міжнародному рівні, не критерії, які відображають історичну обумовленість їх закріплення і не уявлення про їх нібито «удосконалення» чи розвиток, а такі критерії (природність цих прав чи соціальна обумовленість, поєднання із розвитком інформаційного суспільства чи технологій, належність до різного суб'єктного складу немайнових відносин тощо), за умов законодавчого закріплення яких усі суб'єктивні немайнові права та інтереси – поіменовані чи непоіменовані – будуть захищені усіма доступними цивільно – правовими способами захисту.

Список літератури:

1. Словник української мови. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/pokolinnja>
2. Корнієнко І. В. Історичні етапи розвитку поколінь прав людини. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle>
3. Манукян В. И. Страсбургское право. Европейский суд по правам человека. Право, практика, комментарий / В. И. Манукян. Харьков : Право, 2019. 600 с.
4. Конституція США, перша поправка. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://artsandculture.google.com/entity/m07sgz?hl=uk>
5. Головка С. Г., Бондаренко Д. Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Повітряне і космічне право*. 2013. № 28. Том 3.

6. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я : монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С. Б. Булеци, д.ю.н., доцента М. В. Менджул. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла» , 2020. 444 с.

7. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Права людини: основні напрями сучасного розвитку. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2015. № 5. С. 122.

8. Henkin I. *International Law: Politics and Values*. Dordrecht, London, Boston : Martinus Nijhoff, 1995. 432 p.

9. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

Kokhanovskyi V.O. SYSTEMATISATION OF HUMAN RIGHTS FOR GENERATION IN LEGAL DOCTRINE AND INTERNATIONAL DOCUMENTS AND ITS IMPACT ON THE CURRENT DEVELOPMENT OF NON-PROPERTY RIGHTS IN CIVIL LAW OF UKRAINE

The article examines the problems of systematisation of human rights for generations and its criteria in the legal doctrine, as well as in international documents, as well as the impact of the results of such systematisation on the modern development of non-property rights in the civil law of Ukraine.

Attention is drawn to the fact that it is necessary to talk about systematisation, which is understood as the broadest concept, in particular, in theory and international practice, which is either a broader category or practically synonymous with the classification of rights, which allows to build a detailed and ordered list in civil law of the entire array of non-property rights, and not only traditionally personal non-property rights of individuals.

The traditional division of human rights into three generations in legal doctrine and international documents is analysed, as well as the emergence of human rights belonging to the fourth generation.

The article expresses support for such proposals, which is especially important in practice, which is drawn up objectively, drawing attention to the need to take into account such trends for the renewal (recodification) of the Civil Code of Ukraine. Emphasizing the progressivity of the appearance of a number of new non-property objects of civil rights in the Concept of renewal of the Civil Code of Ukraine, the author proposes to take into account in the process of systematisation (classification of rights to them in Chapter 20 of the Second Book of General Provisions all types of non-property rights that are currently known to private rights, naming this book "Non-property rights". Chapters 21 and 22 of the Second Book of the Civil Code of Ukraine, devoted to natural rights and rights related to human socialization, to review their content and form them in accordance with the four generations of human rights, which are currently known to the doctrine of human rights and international acts in various spheres of human rights, taking as the traditional criterion for the origin of these rights for the Civil Code of Ukraine – natural or acquired in the process of social life, as well as adding, if necessary, a separate chapter devoted to non-property rights of legal entities and a chapter in which to place norms about rights, which correspond to the most specific non-property objects of civil law, which require further research in different in the fields of science and technology, testing and detailing in special legislation, which is rapidly developing and being supplemented at the international and national levels – for example, "non-traditional objects of intellectual property rights", which were originally selected among the objects of civil rights and gradually acquired traditionality, finding their place among already established ones. The interdependence of the appearance and systematisation (classification) of human rights and non-property rights in the Civil Code of Ukraine should be followed throughout the spectrum of rights, relate to all subjects of civil rights (their participants), be detailed in all books, chapters and articles of the Civil Code of Ukraine that relate to non-property rights, that correspond to the subject and method of regulating civil relations, as well as to be developed in special legislation.

Key words: *non-property rights, personal non-property rights of individuals, generations of human rights, systematisation and classification of human rights, recodification (updating) of the Civil Code of Ukraine.*

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/05>

Цьомра В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (НА ПРИКЛАДІ НЕПРИБУТКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ)

У статті досліджено особливості формування правосуб'єктності юридичних осіб на прикладі неприбуткових організацій. Особлива увага приділяється місцю та ролі неприбуткових організацій в сучасному суспільстві, їх важливості та необхідності. Наведено визначення різноманітних законодавчих дефініцій поняття неприбуткової організації та некомерційної діяльності, а також особливо акцентовано увагу на необхідності єдиного законодавчого підходу для визначення вказаних понять задля уникнення неточностей та маніпуляцій. Висвітлено та розкрито критерії, які повинні бути дотримані юридичною особою для того, щоб вона могла набути податковий статус «неприбуткової». Але, разом з тим, звертається увага на той факт, що лише з набуттям статусу неприбуткової організації, такі юридичні особи можуть належним чином здійснювати свою діяльність передбачену їхніми установчими документами.

Автор розмежовує поняття створення та реєстрація юридичної особи. В статті робиться особливий акцент на важливості дотримання послідовності законодавчо встановлених етапів при утворенні юридичної особи, для того, щоб її правосуб'єктність була сформована в повній мірі та належним чином. Висвітлюється важливість саме інституту реєстрації неприбуткової організації у процесі формування її правосуб'єктності.

Одним із ключових елементів у структурі правосуб'єктності неприбуткової організації є заборона розподілу прибутків (доходів) такої організації між її засновниками (учасниками), про що зазначено у даному дослідженні.

У дослідженні проведено умовний розподіл юридичних осіб – неприбуткових організацій на тих, які здійснюють соціальну, культурну, спортивну та ін. діяльність і на тих, які, фактично, здійснюють комерційну господарську діяльність, але їхня загальна мета відповідає статусу неприбуткової організації та спрямована на задоволення суспільних потреб.

У висновках зазначено, що діяльність всіх видів неприбуткових організацій спрямована на задоволення суспільних потреб, а також зазначено про необхідність здійснення уніфікації законодавства, яке регулює створення та діяльність неприбуткових організацій задля уникнення неточностей та маніпуляцій.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, засновники, неприбутковість, установчі документи.

Постановка проблеми. Формування правосуб'єктності різних організаційно-правових форм юридичних осіб відбувається по-різному. На вказаний процес як об'єктивні чинники переважно впливають законодавчі особливості тієї чи іншої організаційно-правової форми, проте часто можливо побачити і вплив суб'єктивних чинників у формі можливості чи неможливості

створення засновниками саме такої юридичної особи чи суб'єктивну волю органу державної влади при створенні особливо важливих та значущих форм юридичних осіб. Дослідження питання правосуб'єктності юридичної особи сьогодні відбувається фактично в статичному стані: більшість науковців визначають юридичну особу та її правосуб'єктність як якесь стале утворення. Але,

враховуючи особливості сучасного мінливого суспільства, актуальнішим буде розгляд інституту правосуб'єктності юридичної особи саме в динаміці, особливу увагу приділивши саме її формуванню, бо саме на цьому етапі вона розвивається найбільш динамічно та існують ряд чинників, які впливають на цей розвиток та формування.

Вивчення питання формування правосуб'єктності юридичних осіб є настільки широким, що його важко охопити в межах однієї статті чи навіть дисертаційного дослідження. Тому в даній статті буде розглянутий процес формування правосуб'єктності окремих форм неприбуткових організацій, як окремих форм юридичної особи. Дане питання є особливо актуальним, враховуючи вагоме місце неприбуткових організацій в суспільно-політичному житті сучасного соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням теоретичних аспектів утворення та діяльності окремих категорій юридичних осіб, зокрема неприбуткових організацій, займалися ряд вітчизняних вчених. Наприклад, Г. Попадинець розглядала питання правового статусу неприбуткових організацій у господарській діяльності. С. Глірко вивчав питання організації суб'єктів некомерційної господарської діяльності. М. Аветисян розглядав питання організаційно-правових форм суб'єктів некомерційного господарювання. Вказані дослідження є цікавими та аргументованими, оскільки вивчають питання утворення та діяльності неприбуткових організацій, проте вони не охоплюють питання формування правосуб'єктності такого виду юридичних осіб, що є особливо актуальним в площині нашого дослідження.

Формулювання основних цілей статті. Основними цілями даного дослідження є висвітлення питань формування правосуб'єктності неприбуткових організацій як окремих форм юридичних осіб, а також визначення особливих елементів та інститутів, які впливають на вказаний процес.

Виклад основного матеріалу наукового дослідження. Важко не погодитись з твердженням, що юридичні особи в сучасному суспільстві займають знану роль. Яскравим прикладом такого твердження є сектор економіки, в окремих галузях якого лише юридичні особи можуть здійснювати свою діяльність (наприклад, лише банки чи деякі фінансові установи можуть надавати банківські та фінансові послуги, страхові компанії можуть надавати послуги у галузі страхування і т.д.). Поряд з цим, на нашу думку, недооціненим є питання дослідження інституту неприбутко-

вих установ та організацій, які є однією із форм юридичних осіб, а також вивчення питання утворення та формування їх правосуб'єктності. Як ми вже зазначали, формування правосуб'єктності юридичних осіб є динамічним процесом, на який впливає багато факторів, тому, в залежності від виду та організаційної форми юридичної особи, ці фактори можуть бути різні, що є особливо цікавим з точки зору наукового дослідження.

Для того, щоб правильно підійти до вивчення питання формування правосуб'єктності неприбуткових організацій, необхідно розглянути законодавчі дефініції цих понять. Так, Господарський кодекс України визначає поняття некомерційного господарювання як самостійну систематичну господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання та спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку (ч. 1 ст. 53) [1]. Цивільний кодекс України дає формулювання непідприємницького товариства як товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ч. 1 ст. 85) [2]. Найбільш широко висвітлене поняття неприбуткової організації та її основних ознак у Податковому кодексі України, де, зокрема, зазначається, що неприбуткові підприємства, установи та організації – неприбуткові підприємства, установи та організації, які не є платниками податку на прибуток підприємств відповідно до пункту 133.4 статті 133 цього Кодексу (пп. 14.1.121 п. 12.1 ст. 14) [3]. Разом з тим, Податковий кодекс України встановлює критерії для можливості визнання організації неприбутковою. Варто зазначити, що дані критерії містять у собі як і загальнотеоретичний підхід до формування правосуб'єктності неприбуткової організації в цілому як юридичної особи, так і вузько галузевий підхід, який формується через призму саме податкового законодавства. Так, до таких критеріїв відносяться:

Юридична особа повинна бути утворена та зареєстрована в порядку, визначеному законом, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації. Даний критерій містить у собі дві складових:

– по-перше, юридична особа повинна бути утворена в порядку, визначеному спеціальним законодавством. Тобто повинна бути дотримана процедура утворення (наприклад, стаття 6 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» встановлює чіткий перелік дій, які повинні бути вчинені до моменту прове-

дення державної реєстрації юридичної особи), створити таку юридичну особу можуть лише ті засновники, які володіють такими правами (наприклад, Закон України «Про громадські об'єднання» встановлює, що засновниками громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи (ч. 2 ст. 7) [4], а засновником професійного пенсійного фонду можуть бути об'єднання юридичних осіб-роботодавців, об'єднання фізичних осіб, включаючи професійні спілки (об'єднання професійних спілок), або фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять) (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення») [5]) або наділені відповідними атрибутами чи характеристиками (наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян, тобто засновники її повинні мешкати в одній адміністративно-територіальній одиниці, а сама релігійна організація здійснює свою діяльність з прив'язкою до місця своєї реєстрації [6]);

– по-друге, суб'єкт, який претендує на присвоєння йому статусу неприбуткової організації, повинен бути зареєстрований у встановленому законом порядку. Значимість інституту державної реєстрації юридичних осіб важко переоцінити, адже саме з моменту державної реєстрації частково суб'єктне утворення набуває ознак юридичної особи. Саме інститут державної реєстрації відокремлює правову «матерію» юридичної особи від неправової. Власне, однією із основних ключових завдань цього інституту є створення можливості контролю з боку відповідних органів за правомірністю діяльності окремо визначених та сформованих суб'єктів. Без проходження належним чином процедури державної реєстрації суб'єкт не може набути статусу юридичної особи і, відповідно, йому не може бути присвоєно ознаку неприбутковості.

Установчі документи юридичної особи містять заборону розподілу отриманих доходів (прибутків) або їх частини серед засновників, учасників, членів такої організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних з ними осіб. Якщо проаналізувати чинне законодавство України щодо неприбуткових організацій в загальному, то можемо побачити деякі неточності та неузгодженості, зокрема і щодо вказаного питання. Так, з однієї сторони можемо

виділити загальнотеоретичне поняття неприбуткових організацій, де вказується саме на відсутність мети одержання прибутку, а з іншої сторони існує норма податкового законодавства, яка визначає, що для отримання саме податкового статусу «неприбуткової організації» доходи (прибутки) такої організації не можуть бути розподілені між визначеним колом осіб. Такі неточності потребують доопрацювання, оскільки дають можливість для подальших маніпуляцій при трактуванні тієї чи іншої норми права. Проте, в даній ситуації можна розділити думку Г. Попадинець щодо того, що наведені законодавчі дефініції поняття некомерційної діяльності, яка має своє безпосереднє відображення у формуванні правосуб'єктності неприбуткових організацій, ще не є остаточними та можуть «конкурувати» з іншими поняттями за формою та змістом [7, с. 459].

Зазвичай, неприбуткові організації є соціально спрямованими, тобто їхня діяльність направлена на досягнення певного соціального, культурного чи іншого результату, який не передбачає одержання матеріального блага для їх засновників чи учасників, але в той же час передбачає отримання переважно нематеріального блага для визначеного або невизначеного кола осіб. Л.В. Машковська зазначає, що у сучасних умовах дуже часто згладжується межа між комерційною та некомерційною діяльністю [8, с. 473], тому заборона розподілу прибутку між засновниками неприбуткових організації сприймається як чи не єдиний чіткий критерій, що дозволяє визначити статус конкретної юридичної особи як саме неприбуткової [9, с. 199]. Тому, не лише мета (здійснення соціально спрямованої діяльності), а й критерії заборони розподілу прибутків, дозволяє виділити з величезної маси юридичних осіб саме неприбуткові організації.

Установчі документи такої юридичної особи передбачають передачу активів одній або кільком неприбутковим організаціям відповідного виду або зарахування до доходу бюджету у разі припинення юридичної особи (у результаті її ліквідації, злиття, поділу, приєднання або перетворення). Виключення становлять об'єднання та асоціації об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, а також житлово-будівельні кооперативи, що, на нашу думку, є цілком логічним, адже майно таких організацій є спільною сумісною власністю їх членів, тому не може бути переданим іншим особам. Даний критерій є цілком логічним та безпосередньо пов'язаним із заборонаю розподілу доходів (прибутків) неприбуткової організації між

її учасниками. Неприбуткова організація в процесі своєї діяльності може абсолютно вільно набувати активи різноманітного характеру (майно, кошти, права інтелектуальної власності і т.д.), тому заборона їх розподілу у випадку ліквідації такої організації служить певним запобіжником для недобросовісних учасників (членів). Одночасно робиться акцент на соціальному спрямуванні діяльності такої неприбуткової організації, адже майно, яке було нею набуто, повинне слугувати для задоволення суспільних потреб та формування соціального блага, тому передання такого майна іншим організаціям відповідного виду повинно продовжити його слугування вищим суспільним цілям.

Така юридична особа повинна бути внесена контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій. Вказаний критерій є формальним, проте саме після його проходження юридичні особи, які відповідають вище зазначеним критеріям, набувають статусу неприбуткових організацій та одержують змогу здійснювати свою діяльність, передбачену установчими документами. Таким чином відбувається повне або часткове формування правосуб'єктності відповідної неприбуткової організації. Коли ми говоримо про часткове формування правосуб'єктності неприбуткових організацій, то маємо на увазі окремі організаційні форми юридичних осіб, яким потрібно додатково або паралельно вчиняти ряд дій, щоб їхня правосуб'єктність була цілісною (наприклад, кредитна спілка повинна бути включена до реєстру фінансових установ та за необхідності отримати додаткові ліцензії, лише тоді вона може в повній мірі реалізовувати свої права та інтереси, а також виконувати обов'язки, тобто стати повноцінним суб'єктом правовідносин).

Перераховані вище критерії за своїм змістом відносяться до податкових правовідносин, тому можна апелювати до того, що за їх допомогою формується виключно «податкова правосуб'єктність» чи «окремий статус платника податків». Але це не зовсім так. Беззаперечним є той факт, що всі перелічені критерії впливають з Податкового кодексу України, а їх дотримання дозволяє неприбутковій організації формалізувати свій статус та набути так званої ознаки «податкової неприбутковості». Проте лише після набуття статусу «неприбуткової організації» в такій юридичній особі відбувається формування цілісної (в окремих випадках частково завершеної) правосуб'єктності. Оскільки в процесі даного наукового дослідження нас цікавлять не вихолощені юридичні конструкції, які за формою відповідають ознакам певного явища чи інституту,

а живі та наповнені змістом, реально діючі суб'єкти права, то дослідження формування податкового статусу таких суб'єктів є особливо актуальним, враховуючи його значення для формування загальної правосуб'єктності такої юридичної особи. Лише правильне поєднання форми та змісту може зробити правову конструкцію живою та влити її в суспільство як важливого його члена.

Чи можуть неприбуткові організації за формою здійснювати діяльність без дотримання перелічених вище критеріїв та набуття статусу «неприбутковості»? Можуть, але лише частково та обмежено в багатьох питаннях, адже в такому випадку губиться значна, а можливо і основна, частина їх правосуб'єктності, що в результаті призводить не до формування цілісної (завершеної) правосуб'єктності окремого та особливого суб'єкта права, а до її деформації або викривлення. Якщо говорити з практичної точки зору, то такі «неприбуткові організації» перетворюються на «звичайного» господарюючого суб'єкта зі всіма наслідками, що випливають. Тому рано чи пізно вони можуть загубити і основну мету своєї діяльності, що матиме наслідком формування якоїсь незрозумілої правової конструкції.

Та чи достатньо лише набуття статусу «неприбутковості» для юридичної особи для того, щоб у такого суб'єкта права сформувалась у повному обсязі правосуб'єктність та можливість бути належним учасником суспільних відносин? Відповідь на це питання можливо дати лише залежно від аналізу тієї чи іншої організаційної форми юридичної особи. Так, для окремих форм, таких як, наприклад, благодійні фонди чи громадські організації, наявність статусу «неприбуткової організації» однозначно відкриває двері у зовнішній світ та дає можливість належним чином вступати у правовідносини із іншими суб'єктами права. В той же час, для ряду особливих організаційно-правових форм юридичних осіб, які можуть набувати статусу неприбутковості, існують додаткові перепони, подолання яких дозволяє належним сформувати їхню правову суб'єктність. Так, наприклад, недержавний пенсійний фонд підлягає включенню до Державного реєстру фінансових установ та зобов'язаний здійснити реєстрацію пенсійних схем в Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку і право на провадження діяльності з недержавного пенсійного забезпечення в недержавного пенсійного фонду виникає лише з моменту включення його до даного реєстру[5]. А кредитна спілка, поряд із внесенням до Державного реєстру фінансових

установ, зобов'язана отримати ліцензію для залучення внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитні рахунки [10].

Лише після проходження вказаних процедур відбувається формування повної (завершеної) правосуб'єктності юридичної особи – неприбуткової організації. Погоджуємось з позицією В. Бондаренко, яка зазначає, що правосуб'єктність неприбуткових організацій є спеціальною та, зокрема, на прикладі громадських об'єднань вказує, що статут громадського об'єднання повинен містити відомості про мету (цілі) та напрямки його діяльності [11, с. 11]. Така позиція є доволі виправданою, адже безпідставне розширення правосуб'єктності юридичних осіб, правова природа яких передбачає здійснення ними виключних видів діяльності у окремо встановлених межах, може завдавати суттєвої шкоди як засновникам, які заснували їх з певною метою (цілями), так і суспільству, яке є кінцевим споживачем результатів їхньої діяльності.

Якщо провести комплексний аналіз всіх організаційно-правових форм юридичних осіб, які є неприбутковими організаціями, то можемо відслідкувати тенденцію на їхній умовний поділ на два типи, які відповідно містять свої особливості при формуванні їхньої правосуб'єктності:

Перший тип – це такі організаційно-правові форми юридичних осіб – неприбуткових організацій, які здійснюють соціальну, культурну, екологічну, освітню, релігійну чи просвітницьку діяльність, яка спрямована на виникнення нематеріального блага. Для формування повної правосуб'єктності таким юридичним особам достатньо бути зареєстрованим належним чином та набути статусу неприбуткової організації. Після проходження цих двох етапів благодійний фонд може надавати благодійну допомогу її одержувачам, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку може здійснювати обслуговування та догляд за будинком, у якому воно створене, а громадська організація реалізовувати свої соціальні завдання. Їм не потрібно додатково доводити свою правову «зрілість» для того, щоб вступати у правовідносини з третіми особами, тому вони стають повноправними членами різного роду суспільних відносин.

Другий тип – це ті юридичні особи, які за своєю формою є неприбутковими організаціями,

але за змістом здійснюють комерційну діяльність, яка спрямована на отримання, перш за все, економічного результату у формі матеріального блага. Але, не дивлячись на власне комерційну складову даного процесу, їхня діяльність першочергово повинна бути спрямована на задоволення суспільного інтересу, а результат їхньої діяльності повинен бути спрямований на необмежене коло осіб.

Висновки. Формування правосуб'єктності юридичної особи – це складний процес, на який впливають багато факторів. На прикладі неприбуткових організацій ми можемо побачити складність не лише самих форм тих чи інших юридичних осіб, але і процесу формування їх повної (цілісної) правосуб'єктності. Також варто зазначити, що формування правосуб'єктності юридичної особи передбачає чітку послідовність виконання етапів, які встановлені на законодавчому рівні або засновниками такого суб'єкта. Таким чином, детально проаналізувавши результати даного дослідження можемо дійти наступних висновків:

Безумовно неприбуткові організації є особливою організаційно-правовою формою юридичних осіб, діяльність яких першочергово спрямована на досягнення певного суспільного результату.

Правосуб'єктність неприбуткових організацій за своєю правовою природою є спеціальною, оскільки на законодавчому рівні встановлюються певні рамки їхньої діяльності, які не можуть бути розширені за бажанням засновників чи самої організації.

Одним із основних елементів правосуб'єктності неприбуткових організацій є набуття ними податкового статусу «неприбутковості», який дозволяє таким організаціям повноцінно здійснювати діяльність, передбачену їхніми установчими документами.

Для неприбуткових організацій не є достатнім дотримання певних вимог щодо набуття статусу неприбутковості лише на етапі створення такої організації. Щоб мати змогу належним чином здійснювати свою діяльність, такі юридичні особи повинні відповідати законодавчо встановленим критеріям протягом всього періоду своєї діяльності.

Законодавство України, яке регулює питання створення та діяльності таких організаційно-правових форм юридичних осіб, повинне бути більш уніфіковане та не містити внутрішніх недоліків та протиріч.

Список літератури:

1. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV: станом на 19 серп. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 18.02.2023).
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 10 жовт. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.02.2023).

3. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI: станом на 28 жовт. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 19.02.2023).
4. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI: станом на 12 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 19.02.2023).
5. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. №1057-IV: станом на 1 лип. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII: станом на 15 берез. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
7. Попадинець Г. Правовий статус неприбуткових організацій у господарській діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 855. С. 458–463.
8. Машковська Л. В. Проблеми погодження господарського та податкового законодавства у сфері некомерційного господарювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 58. С. 470–477. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_58_74 (дата звернення: 20.02.2023).
9. Гражданское право / Толстой Ю. К. и др. ; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М. : Проспект, 2005 Т. 1. 776 с.
10. Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 р. № 2908-III: станом на 17 серп. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
11. Бондаренко В. Правосуб'єктність громадських об'єднань. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. Т. 1, № 5-1(15). С. 9–13.

Tsomra V.Yu. FEATURES OF THE FORMATION OF LEGAL ENTITY OF CERTAIN CATEGORIES OF LEGAL ENTITIES (ON THE EXAMPLE OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS)

The article examines the peculiarities of legal personality formation of legal entities on the example of non-profit organizations. Special attention is paid to the place and role of non-profit organizations in modern society, their importance and necessity. Definitions of various legislative definitions of the concept of non-profit organization and non-commercial activity are provided, and special attention is paid to the need for a unified legislative approach to defining the specified concepts to avoid inaccuracies and manipulations. The criteria that must be met by a legal entity for it to acquire the tax status of “non-profit” are highlighted and disclosed. But, at the same time, attention is drawn to the fact that only after acquiring the status of a non-profit organization, such legal entities can properly carry out their activities stipulated by their founding documents.

The author distinguishes between the concepts of creation and registration of a legal entity. The article places special emphasis on the importance of observing the sequence of legally established stages in the formation of a legal entity, in order for its legal personality to be fully and properly formed. The importance of the institution of non-profit organization registration in the process of forming its legal personality is highlighted.

One of the key elements in the legal entity structure of a non-profit organization is the prohibition of the distribution of profits (income) of such an organization among its founders (participants), which is indicated in this study.

In the study, a conditional division of legal entities – non-profit organizations into those that carry out social, cultural, sports, etc. activities and those that, in fact, carry out commercial economic activities, but their general purpose corresponds to the status of a non-profit organization and is aimed at meeting public needs.

The conclusions indicate that the activities of all types of non-profit organizations are aimed at meeting public needs, and indicate the need to unify the legislation that regulates the creation and operation of non-profit organizations in order to avoid inaccuracies and manipulations.

Key words: legal entity, legal personality, founders, non-profit, founding documents.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6;341.1;340.5

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/06>

Уберман В.І.

Науково-дослідна установа «Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»

Васьковець Л.А.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮВАЛЬНИХ РЕЧОВИН В УКРАЇНІ І В ЄС

Досліджено принципи та правові особливості властивостей водних екосистем – самоочисної здатності (СЗ) і асиміляційної спроможності (АС), як факторів водних екосистемних послуг з регулювання скидання забруднювальних речовин (РСЗР) у зонах змішування (ЗЗ), прилеглих до точкових скидів ЗР у поверхневі води. Аналізуються та порівнюються еколого-правова структура та поняттєві засади українського та європейського підінститутів РСЗР. Перший базується на принципі «емісія – іммісія» ЗР, правовими інструментами якого є нормативи ГДС на скидах та екологічні нормативи (або ГДК) ЗР для водного об'єкта. Європейський РСЗР використовує комплексний підхід (КП), головним елементом якого є найкращі доступні технології (НДТ) для джерел ЗР. Законодавче виокремлення СЗ і АС потрібно для забезпечення якості води водних об'єктів у воєнний час та при післявоєнному відновленні на шляху переходу до європейського РСЗР. Досліджено статус та особливості водних екосистемних послуг, які можуть використовуватися для встановлення ГДС, а також поняттєві особливості АС і СЗ українського РСЗР. Виявлено, що ці властивості стосуються різних екологічних механізмів, характеризуються різними показниками й принципово відрізняються. Крім того, в українському водному законодавстві та у нормативно-технічних документах щодо ГДС здійснюється необґрунтована підміна важливих понять, містяться помилкові визначення та суперечливі вимоги. Зазначено, що центральний методичний засіб українського РСЗР – басейновий принцип визначення ГДС, базується на вигаданому праві водокористувачів на «отримання квоти» АС і містить невідповідності законодавству. Причиною є успадкування наукових помилок із застарілих документів та нормативних актів. Задля створення поняттєвої бази екосистемних послуг з РСЗР пропонується включити в екологічне та водне законодавство поняття «водна екосистема» та її головних властивостей – АС і СЗ. Саме цими властивостями забезпечується зменшення шкідливості ЗР, що скидаються зі зворотною водою, до рівня екологічного нормативу якості води для ЗР або до ГДК у водному об'єкті. Зазначається необхідність розроблення Закону України «Про екологічні послуги», вимоги якого могли б слугувати необхідною тимчасовою альтернативою КП.

Ключові слова: екологічне законодавство України, водне законодавство України, водне законодавство ЄС, забруднення поверхневих вод, регулювання якості води, екологічні послуги, порівняльне право.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний керівний документ державної водної політики «Водна страте-

гія України на період до 2050 року» (ВСУ2050) [1] визнає необхідність «визначення правових та організаційних засад з підвищення рівня водної безпеки, зокрема, внесення відповідних змін

до актів законодавства та підготовку нових нормативно-правових актів». У ВСУ2050 також зазначається незадовільний стан якості поверхневих вод. Багаторічна тривалість такого стану вимагає аналізу та перегляду чинних українських еколого-правових вимог, зокрема, до скидання забруднювальних речовин (ЗР) у поверхневі води, відповідності таких вимог базовим еколого-політичним принципам, визначеним сучасними міжнародними та європейськими документами. У ВСУ2050 стверджується про необхідність відновлення екологічного стану річок та поліпшення самоочисної здатності водойм. Згадка про таку здатність є першою спробою директивного привернення уваги до комплексної властивості, яка визначається структурно-функціональними характеристиками водних екосистем.

Одним з найбільш дієвих напрямів забезпечення якості поверхневих вод та їх охорони від забруднення є законодавче лімітування обсягів надходження (та/або вмісту) ЗР з техногенних точкових джерел зворотної води. Лімітування скидання ЗР в Україні та ЄС здійснюється підінститутами регулювання скидання ЗР (РСЗР) європейського та українського екологічних та водних законодавств. За ст. 1 та ст. 38 Водного кодексу України (ВКУ) [2] головним законодавчим інструментом українського РСЗР є нормативи ГДС. Європейське РСЗР, визначене у Директиві 2000/60/ЄС (ВРД) [3], істотно відрізняється від українського за еколого-правовою спрямованістю та змістом [4]: європейська діяльність з регулювання кількості води вважається допоміжною (*ancillary*) порівняно із забезпеченням доброї якості води. Протягом понад 60 років в Україні через відсутність екологічного нормативу якості води (ст. 37 ВКУ) і попри вимогу ст. 38 ВКУ **РСЗР фактично здійснюється за принципом «емісія – іммісія» (*emission – immission principle*) (EIP)**. При цьому скид ЗР кожного з господарських або промислових точкових джерел зворотної води (емісія) обмежується нормативом гранично допустимого скиду (ГДС), який у загальному випадку за чинними методиками своєю чергою залежить від нормативу гранично допустимої концентрації (ГДК) цієї ЗР у воді водного об'єкта на певній відстані від джерела скидання (іммісія). Позаяк прямий вплив екологічного нормативу якості води на ГДС конкретних ЗР відсутній. Відстань уздовж водного об'єкта від скиду до обмежувального пункту (створу) визначає приймальну ділянку або зону змішування (ЗЗ). Отже, зменшення шкідливості ЗР у воді спричиняється двома головними

екологічними властивостями ЗЗ: самоочисною здатністю (СЗ) (*self-purification (SP)*) та асиміляційною спроможністю (АС) (*assimilation possibility (AP)*) або розбавленням (*dilution*). Семантичну відмінність понять АС та СЗ можна побачити з їх визначень у визнаному в юридичній діяльності тлумачному словнику [5, с. 42, с. 1290].

За європейським РСЗР у Директиві 2000/60/ЄС (ВРД) [3, преамб. (40), ст. 10] сучасне лімітування скидання майже всіх ЗР здійснюється за принципами «обережності» та «обмеження забруднення у його джерелі». Як виняток у Directive 2008/105/ЄС (ДСЯД) [6, ст. 4] для невеликої кількості пріоритетних ЗР скидання дозволяється з використанням ЗЗ та її властивостей АС та СЗ. Такі законодавчі вимоги становлять зміст «комбінованого підходу» (КП) (*combined approach (CA)*) до РСЗР [3, ст. 10], який змінив попередній EIP. Наслідки таких змін для європейських водних об'єктів дають підстави стверджувати, що **застарілі українські еколого-правові принципи та механізми РСЗР породжують недостатньо ефективні правовідносини у цій сфері, які не забезпечують поліпшення якості води**. Перехід української охорони вод від EIP до КП вимагає багато часу, ресурсів і супроводжується великою кількістю суспільно-політичних та економічних проблем, про що свідчить складний і довготривалий процес апроксимації України до Директиви 2010/75/ЄС про промислові забруднення (комплексне запобігання і контроль за забрудненнями). Тому можна вважати, що правові питання системи найкращих доступних технологій (НДТ), які є центральною частиною КП (ВРД, ст. 10(2) (а) (б)), не можуть бути достатньо швидко вирішені. Враховуючи особливості воєнного стану та необхідність періоду подальшого відновлення слід визнати необхідність певного тимчасового заходу (або перехідного періоду) «незаборонного» впливу на водокористувачів. Таким може стати підхід до використання АС і СЗ в EIP як до екосистемних послуг, тобто до «*the benefits people obtain from ecosystems*» («вигоди, які люди отримують від екосистем» [*тут і далі переклад авторів – У.В.І., В.Л.А.*]). Таке припущення ґрунтується на констатації та пропозиціях для створення нормативно-правових актів, наведених у проекті «План відновлення. Комітет № 2. Група «Екологічна безпека», Національної ради з відновлення України від наслідків війни (липень 2022). Загальна проблема, якої стосується дана стаття, полягає у визначенні можливостей законодавчого впливу на поліпшення якості поверхневих вод

шляхом поєднання українського РСЗР, заснованого на використанні *EIP*, з правовими механізмами водних екологічних послуг у сенсі ВРД [3, ст. 2(38)(39)]. При цьому тимчасово не застосовуються жорсткі НДТ європейського РСЗР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Невирішені раніше частини загальної проблеми. За українським водним законодавством діяльність з РСЗР належить до інституту спеціального водокористування в частині скидання ЗР у водні об'єкти [2, ст. 48]. Загальносистемні вимоги механізму правового регулювання спеціального водокористування та його екологічної безпеки досліджувалися відомими вченими-правознавцями В.І. Андрейцевим, А.П. Гетьманом, Н.Р. Кобецькою, Н.Р. Малишевою, Ю.А. Красновою, А.К. Соколовою, Ю.С. Шемшученком, М.В. Шульгою та ін. Більш розвиненим європейським відповідником діяльності зі скидання ЗР у ВРД [3, ст. 2(38) (b)] є «водні послуги» («водні служби», «водні сервіси»), які належать до загальних «екосистемних послуг» [7, с. 7 табл. 1]. Систематичні правові дослідження поняття «водна екосистема» та проблем його включення у суспільні правовідносини здійснюються харківською школою екологічного права, зокрема, у [8]. У світовій еколого-правовій літературі екосистемні послуги щодо якості води класифікуються як «регульовальні послуги» (очищення води, перероблювання відходів та детоксикація), розглядаються й досліджуються через корисні властивості таких екосистем [7, с. 40–43], зокрема, СЗ та АС, та їх прояви – зменшення шкідливості скинутих антропогенних ЗР за їх концентраціями у воді. Водні послуги та їх вплив на суспільні відносини у контексті менеджменту водних ресурсів досліджено у багатьох джерелах, зокрема, [9, с. 196–197]. Приклади поліпшення якості води внаслідок зменшення скидання ЗР через раціональну організацію водних послуг наведено у звіті ЮНЕП [10, с. 22–23]. Використання СЗ та АС як водних екосистемних послуг належить до загальноновизнаних розділів у всіх класифікаціях таких послуг. Але в Україні законодавче виділення водних послуг в окрему галузь (підгалузь) суспільно-економічних відносин у сфері менеджменту водних ресурсів з відповідним правовим регулюванням ще не набуло належного розвитку.

Цілі статті. До цілей та завдань статті належить визначення відповідності вимогам українського екологічного і водного законодавства методичних підходів та головних засобів РСЗР, які використовуються у спеціальному водокористуванні (в частині скидання ЗР).

Ширшим є завдання виявлення адекватності чинних еколого-правових принципів українського РСЗР сучасному європейському водному менеджменту та методам нормування скидання ЗР з точкових джерел у поверхневі води.

Виклад основного матеріалу дослідження. Масштаби та значення проблеми РСЗР в Україні можна побачити з державної статистичної звітності: у передвоєнний час кількість підприємств, які скидали зворотні води безпосередньо у поверхневі водні об'єкти, за даними обліку змінювалася від 2790 у 2010 р. до 1840 у 2018 р. Ці кількості є оцінками знизу, бо статистично обліковані підприємства можуть мати більше одного скиду ЗР. Для порівняння, у 1992 р. зворотні води відводилися приблизно 4-ма тис. випусків. Нормативи ГДС за ч. 6 ст. 46 ВКУ розраховуються окремо для кожного випуску (скиду) і мають період чинності 3–5 років.

Еколого-правовий підінститут РСЗР визнає засоби й інструменти законодавчого впливу на джерела надходження ЗР до водного середовища та вимоги до реалізації такого впливу. РСЗР входить до комплексних еколого-правових інститутів оцінки якості води та її регулювання законодавства ЄС і України. Найбільш важливим видом та засобом лімітувального регулювання є гранично допустимий скид (ГДС) забруднюючої речовини (за ст. 1 ВКУ), який при розгляді у множинному числі та у сенсі дії має назву нормативів гранично допустимого скидання ЗР (за ст. 35 та ст. 39 ВКУ). Логіка регулювання близька до тієї що розглядається теорією управління. Об'єктом українського РСЗР є ЗЗ з її екосистемою: скид ЗР розглядається у вигляді суми ГДС та з відхилення маси ЗР від її допустимої кількості на межі поширення ЗЗ, збуренням вважається фонові маса ЗР у воді, виходом – водний об'єкт на межі поширення ЗЗ, а зворотний зв'язок виходу зі входом здійснює регулятор – розрахунок маси відхилення. Саме регулятор забезпечує зворотний (від'ємний) зв'язок між виходом ЗЗ (за ГДК) та входом і надає значення відхилення для ГДС. Тобто правова структура українського РСЗР подібна керуванню водною екосистемою ЗЗ зі зворотним зв'язком. Європейське РСЗР за КП на відміну від українського має дві гілки керування: головна – розімкнене керування (без зворотного зв'язку, за характеристиками НДТ водокористувача) для більшості ЗР, і допоміжна – зі зворотним зв'язком (за екологічним нормативом якості для деяких ЗР (ст. 2 (35), ст. 10 (3) ВРД) на виході ЗЗ).

Глибоке дослідження поняття «водна екосистема» у зв'язку з екологічними правовідносинами виконано у статті [8]. Але запропоноване у зазначеній статті законодавче визначення поняття «водна екологічна система» є надмірно деталізованим. Більш прийнятним видається європейське визначення [11]: *«aquatic ecosystem – Basic ecological unit composed of living and non-living elements interacting in an aqueous milieu»* («водна екосистема – Основна екологічна одиниця, що складається з живих і неживих елементів, які взаємодіють у водному середовищі» [тут і далі переклад авторів – У.В.І, В.Л.А.]). У цьому визначенні вихідне поняття екосистеми як «основної одиниці в екології» є визнаним і добре вивченим, наприклад, [12, с. 237–258].

Європейські джерела також пропонують й інші визначення екосистеми: *«An ecosystem is a system in which living things (plants, animals, bacteria, etc.) and their non-living surroundings interact as a functional unit»* [11] («Екосистема – це система, в якій живі істоти (рослини, тварини, бактерії тощо) та їхнє неживе оточення взаємодіють як функціональна одиниця»); *«A dynamic complex of plant, animal and micro-organism communities and their non-living environment interacting as a functional unit»* («Динамічний комплекс угруповань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, взаємодійних як єдине функціональне ціле»); *«A community of organisms and their physical environment interacting as an ecological unit»* [13] («Спільнота організмів і їхнє фізичне середовище, що взаємодіють як екологічна одиниця»). Передостаннє визначення належить міжнародному правовому джерелу [14]. З еколого-правової точки зору наведені європейські визначення є більш місткими й точними, більше придатні до законодавчого використання і більш адекватні меті даної статті. Саме **екосистема ЗЗ має властивості АС і СЗ, які визначають можливість зменшення шкідливості (за змістом, тобто за концентрацією у приймальній воді) антропогенних ЗР, що скидаються у ЗЗ зі зворотною водою**. Використання АС і СЗ становить зміст екосистемних водних послуг у сфері РСЗР, а отримувачами (споживачами) таких послуг є підприємства-водокористувачі (власники випусків), які здійснюють скидання ЗР. Хоча у складі економічного регулювання раціонального використання й охорони вод передбачено збори за спеціальне водокористування (ст. 29 ВКУ), оплата водних екологічних послуг в Україні не має достатньо обґрунтованої й розвиненої правової

бази. У ст. 30 ВКУ визначено, що за скиди забруднюючих речовин стягується екологічний податок, а механізм оподаткування скидів ЗР встановлюється Податковим кодексом України. Близько 8 років назад авторами детально досліджувалися особливості й визначалися недоліки цього механізму [15]. Найголовніші з таких недоліків залишаються невиправленими й на даний час.

Хоча у наведених вище визначеннях екосистеми згадки про АС та СЗ безпосередньо не містяться, ці поняття представлені у визначеннях своїми головними ознаками. Такими ознаками для АС є відповідно: «неживі елементи», «неживе оточення», «неживе навколишнє середовище», «фізичне середовище». Провідною ознакою СЗ є відповідно вказівки на: «живі елементи», «живі істоти (рослини, тварини, бактерії тощо)», «угруповання рослин, тварин і мікроорганізмів», «спільноту організмів».

У чинних українських законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах (ПНПА) щодо РСЗР поняття АС та СЗ відсутні. У нормативно-технічних документах щодо нормативів ГДС виявляється плутанина та помилки у визначеннях. Термін АС має ключове значення для чинного рекомендаційного (але наразі єдиного!) документа [16] (Методика). У цьому документі АС хибно визначена як така, що поєднує різні види процесів у воді: гідрофізичні, гідрохімічні й гідробіологічні. Насправді властивість АС полягає у «вирівнюванні» або зменшенні дисперсії концентрації ЗР всередині ЗЗ внаслідок гідродинамічних процесів турбулентної дифузії та адвекції ЗР і характеризується **масовою концентрацією** (розмірність величини L^3M) ЗР у воді ЗЗ. Тоді як явище СЗ пов'язано з неконсервативністю деяких ЗР, їх певною мірою руйнуванням, біорозкладанням, хімічним перетворенням тощо, тобто зменшенням маси деяких ЗР під час перебування у воді ЗЗ. СЗ характеризується **масовою витратою** (розмірність величини MT^{-1}) ЗР у воді ЗЗ. Отже, за змістом поняття АС та СЗ є принципово відмінними й характеризують різні властивості екосистеми ЗЗ, тому їх об'єднання під спільною назвою (АС або СЗ) слід визнати помилковими й такими, що мають негативні правові наслідки. Такі поєднання ґрунтуються на помилковому визначенні терміну АС і СЗ у застарілому документі [17, т. 71], які успадковані від попередніх і наразі не чинних нормативно-технічних документів [18, т. 19; 19, т. 47]. У першому та третьому із зазначених документів поняття АС та СЗ поєднуються під назвою АС («асимілююча спромож-

ність водного об'єкта – здатність водного об'єкта приймати певну масу речовин за одиницю часу без порушення якості води в створі чи пункті водокористування»). У другому документі поняття СЗ значно розширюється («Самоочищення вод – сукупність природних процесів, спрямованих на відновлення екологічного благополуччя водного об'єкта»). Довготривала концептуальна спадковість в об'єднанні різних екосистемних властивостей свідчить, що майже півстоліття екологічний механізм українського РСЗР залишається незмінним і наразі не може вважатися готовим до переходу на європейські принципи.

Разом із застарілими поняттями сучасні українські документи успадкували й принципові наукові помилки, які й зараз чинять вирішальний вплив на РСЗР і правові засоби його реалізації. З наведеного вище випливає, що *АС є локальною властивістю однієї ЗЗ, безпосередньо прилеглої до одного скиду у водному об'єкті*. У примітці до поняття «гранично допустимого скиду речовини (до водного об'єкта); ГДС», наведеного у [17, т. 60], міститься помилка, яка багато років впливала і зараз впливає на здійснення українського РСЗР. У примітці зазначено: «ГДС речовини установлюється з урахуванням ГДК речовин у місцях водокористування, *асимілюючої спроможності водного об'єкта* [виділення авторів: У.В.І., В.Л.А.] і оптимального розподілу маси скидуваних речовин між водокористувачами». Отже, за цією приміткою при визначенні ГДС для одного водокористувача АС може розглядатися і використовуватися як характеристика *усього водного об'єкта в цілому, а не відповідної ЗЗ для даного скиду*. Саме цією приміткою було відкрито хибний шлях діяльності з так званого «басейнового принципу визначення нормативів ГДС забруднюючих речовин» (БПВНГДС), сучасне розуміння якого наведено у Методиці [16, у п. 17 р. IV]. Рух у зазначеному напрямі не стримало навіть некоректне використання прикметника «басейновий», який стосується водозбірної території, а не водного об'єкта, який приймає скиди. Необхідність реалізації БПВНГДС обґрунтовувалася посиленням на *вигадане «право суб'єкта водокористування на «отримання квоти» асимілюючої спроможності водоприймача для здійснення водовідведення»*, про яке стверджується у Методиці [16, дод. 2]. Систематичне використання БПВНГДС почалося з 1990 р. і триває дотепер. Це можна пояснити лише тим, що через деякий збіг слів у назві «БПВНГДС» може помилково сприйматися і розумітися як інструмент, що

належить сучасному інтегрованому управлінню водними ресурсами за басейновим принципом. Тобто назва БПВНГДС дезорієнтує водокористувачів та викривляє справжній зміст відповідного поняття.

У Методиці [16] прикметник «басейновий» стосовно РСЗР використовується як ознака *множини нормативів ГДС*, отриманих шляхом, «який передбачає розрахункове визначення впливу всіх випусків зворотних вод до гідрографічної мережі на якість води в усіх контрольних створах, що знаходяться нижче за течією (для водотоків) або поблизу чи в цілому (для водойм), з урахуванням видів водокористування і відповідних їм норм вмісту і ГДК речовин у цих створах, та оптимальний розподіл асиміляційної спроможності водних об'єктів між випусками зворотних вод водокористувачів». Насправді за структурно-функціональною ознакою БПВНГДС стосується *каскадного режиму скидання ЗР* до гідрографічної мережі з різних випусків (скидів). Виходячи з особливостей скидання ЗР у водний об'єкт, БПВНГДС слід було б назвати більш точно: *«розрахунок нормативів ГДС для каскадного скидання ЗР різними випусками зворотної води»* (КРНГДС). Початкова мета застосування БПВНГДС, яка чітко викладена у Методиці [16, п. 2.14], полягала у досягненні «оптимального розподілу між водокористувачами маси речовин, допустимої до скиду зі зворотними водами у водні об'єкти басейну або його ділянки, що *забезпечує мінімізацію сумарних витрат на досягнення ГДС»* [виділено авторами: У.В.І., В.Л.А.]. При цьому вважалося, що АС та СЗ – це спільний господарський ресурс, який можна перерозподілити у межах розрахункового басейну. Таке припущення ґрунтувалася на згаданій вище концептуальній помилці у визначення ГДС [17, т. 60] щодо АС *водного об'єкта*.

БПРНГДС фактично вимагає *спільних дій усіх водокористувачів*, охоплених розрахунком, щодо визначення та дотримання множини нормативів ГДС, яка одночасно встановлюється для всієї розрахункової сукупності водокористувачів у басейні (або у його ділянці) в цілому. Порушення розрахованого ГДС хоча б одним з водокористувачів даної сукупності руйнує оптимум, отриманий внаслідок басейнового розрахунку. Але з правової точки зору в екологічному і у водному законодавстві України відсутні жодні вимоги, які б змушували водокористувачів вступати у водогосподарські стосунки між собою з метою досягнення якогось «оптимального» перерозподілу властивостей АС і СЗ водного басейну і діяти всупереч власним бажанням

і господарської зацікавленості. Остання для кожного з водокористувачів полягає у **можливості скидання якомога більшої допустимої законодавством кількості ЗР зі свого власного скиду**, використовуючи для цього всю доступну даному водокористувачеві АС і СЗ без будь-якого посилення (зменшення!) єдиних для всієї території України нормативів ГДК або екологічних нормативів якості. БПРНГДС виходить з особливості розташування скидів на деревоподібній річковій гідрографічній мережі, за якою використання АС і СЗ для екологічно безпечного скидання ЗР нижчих за потоком водокористувачів у загальному випадку залежить від скидання розташованих вище. Але за ст. 49 ВКУ право на здійснення спеціального водокористування не передбачає зазначеної спільної діяльності й не містить відповідних законодавчих інструментів. Отже, з точки зору водокористування використання БПРНГДС не має законодавчих підстав. Деякі правові аспекти помилкового ставлення до БПРНГДС розглянуто у статті [20]. Для виправлення зазначених помилок та їх уникнення у майбутньому слід включити у ВКУ чіткі поняття АС та СЗ як важливих екосистемних властивостей ЗЗ.

До найбільш значущих помилок українського РСЗР, пов'язаних з АС і СЗ, належить **цільова невідповідність мети встановлення нормативів ГДС** у п. 3 Порядку [21, п. 3], меті, визначеній у ч. 1 ст. 38 ВКУ як поетапне «досягнення екологічного нормативу якості води», поняття якого наведено у ч. 1 ст. 37 ВКУ. На відміну від визначення ВКУ у п. 3 Порядку зазначено: «Нормативи ГДС забруднюючих речовин встановлюються з метою поетапного досягнення екологічного нормативу якості води водних об'єктів, тобто науково обгрунтованих значень концентрації забруднюючих речовин та показників якості води (загальнофізичні, біологічні, хімічні, радіаційні) **і санітарно-гігієнічних норм у місцях розташування джерел водопостачання та водокористування ...**» [виділено авторами – У.В.І., В.Л.А.]. Далі у чинному методичному документі з визначення ГДС Методичі використовується лише виділена частина мети, зазначеної у Порядку. Виділений текст слід розглядати як неприпустиме розширення цільової спрямованості ГДС, зазначеної у ст. 37 ВКУ. За таким розширенням до єдиної цільової вимоги ст. 38 ВКУ (екологічний норматив якості води!) додається друга вимога з абз. 1 ч. 1 ст. 36 ВКУ: «гранично допустимі концентрації речовин у водних об'єктах, вода яких використовується для задоволення питних, господарсько-побутових та інших потреб населення». Останні за

ч. 1 ст. 35 ВКУ належать до іншої категорії нормативів: нормативи екологічної безпеки водокористування. Нарешті, у п. 2.1 розділу 2 Додатку 2 до Методики у головній формулі (2.1) чітко наведено у символічному вигляді, що насправді у практичній водоохоронній діяльності ГДС для певної ЗР розраховується з **умови не перевищення ГДК** тією самою ЗР у водному об'єкті у контрольному створі (пункті), розташованому на певній відстані від скиду. Таке визначення збігається з вимогами попередньої Інструкції [22], що втратила чинність у 2009 р. Отже, Методикою фактично проігноровано законодавчу вимогу стосовно екологічного нормативу якості води. Наведене означає, що **мета сучасної Методики не відповідає вимогам українського водного законодавства**, а її базові елементи у відповідній частині повністю збігаються з тими, які наведено у попередній та наразі відмінній Інструкції. Тому насправді Методика та розрахунки за нею спрямовані не на досягнення екологічного нормативу якості води масивів поверхневих вод (що вимагається ст. 37 ВКУ), який в Україні наразі відсутній, а на дотримання нормативів екологічної безпеки водокористування. Виправлення зазначеної помилки зі збереженням вимог Порядку і Методики видається неможливим без внесення у ВКУ змін, спрямованих на **включення європейського поняття екологічних стандартів якості води для хімічних речовин або їх груп** [3 ВРД, ст. 1(35)].

Головною еколого-правовою відмінністю європейського КП від ЕІР є більш жорстке лімітування скидання переважної більшості ЗР, аж до меж сучасних інженерних можливостей очищення зворотної води, реалізованих у найкращих доступних технологіях (НДТ). З іншого боку, у загальному випадку КП зменшує роль залучення АС та СЗ у водоохоронну діяльність і звужує сферу еколого-правового регулювання водних (або екосистемних водних) послуг (*water (or ecosystem water) services*).

Хоча водні екосистемні послуги у першу чергу стосуються СЗ, але справедливості поділу властивостей ЗЗ щодо зменшення шкідливості ЗР (за концентрацією) на дві частини (джерела послуг) – АС і СЗ, повністю підтверджується **європейським ставленням до них як до різних послуг**. У сучасній європейській «Загальній міжнародній класифікації екосистемних послуг» [23] класифікація здійснюється як за біотичними (*biotic*), тобто через властивість СЗ, так і за абіотичними (*abiotic*), через властивість АС, факторами. Тоді як головна сервісна функція, до якої належить РСЗР,

має назву «Регулювання та підтримання (захист)» (*Regulation and Maintenance*). Тому для гармонізації з європейськими вимогами доцільно включити у текст ВКУ не тільки поняття «водна екосистема», а й поняття головних властивостей водних екосистем – АС і СЗ. Саме цими властивостями визначається цінність водної екосистеми ЗЗ для здійснення РСЗР, тобто для зменшення шкідливості ЗР зі зворотною водою до рівня ГДК (за ВКУ) або до екологічного нормативу якості води у водному об'єкті (за ВРД), і, як наслідок, для надання відповідних екосистемних послуг. Слід зазначити, що законодавча база екосистемних послуг в екологічному законодавстві ЄС наразі залишається розпорошеною і незавершеною. У сучасних українських реаліях заслуговує всілякої уваги пропозиція щодо розроблення проекту Закону України «Про екосистемні послуги» [24], вимоги якого могли б слугувати тимчасовою альтернативою КП. При цьому *EIP* зберігається, а заборонні вимоги гілки розімкненого керування КП замінюються засобами економічного впливу (через оцінку екосистемних послуг). У зазначеному проекті закону правове формулювання та законодавче закріплення понять СЗ і АС може бути ґрунтом окремого розділу, який стосується спеціального водокористування в частині скидання ЗР.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Дослідження правових особливостей спеціального водокористування в частині скидання ЗР зі зворотною водою у поверхневій воді дозволяє стверджувати, що цільове спрямування ГДС, наведене у чинних ПНПА та у методичних документах, слід увідповіднити до вимог ВКУ і включити (додатково до екологічного нормативу якості води масивів поверхневих вод!) поняття еколо-

гічних нормативів якості окремих ЗР для регулювання їх скидання.

Правовий механізм українського РСЗР ґрунтується на визнанні двох властивостей водних екосистем ЗЗ, які мають різні екологічні чинники й вимірюються різними фізичними величинами: СЗ (за масовою витратою ЗР) та АС (за масовою концентрацією ЗР). Відсутність відповідних визначень у вищих правових актах призводить до виникнення хибних механізмів правового регулювання відносин у сфері охорони якості вод. Вимушене фактичне перенесення зазначених визначень у НПА та у методичні документи призводить до порушень вимог водного законодавства, стримує його адаптацію до відповідних інститутів законодавства ЄС. Найбільшою мірою це стосується визначення шляхів та засобів адаптації, які адекватні сучасному стану економічних та господарських реалій України. Останні вимагають певного перехідного періоду для зміни українського принципу *EIP* на європейське регулювання за КП. Як перехідний захід пропонується запровадити на правовому рівні в українській водній менеджмент діяльність з екосистемних послуг. До складу таких послуг входить додаткове очищення зворотної води, боротьба з відходами (тобто із ЗР) у складі зворотної води та їх детоксикація, які ґрунтуються на використанні СЗ та АС. Отже, швидка гармонізація українського РСЗР з екологічним законодавством ЄС потребує включення базових понять «водна екологічна система», «зона змішування», «самоочисна здатність», «асимілююча спроможність» і «екосистемні послуги» в екологічне й водне законодавство України та створення відповідних дієвих законодавчих механізмів РСЗР.

Список літератури:

1. Водна стратегія України на період до 2050 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1134-р). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-vodnoi-stratehii-ukrainy-na-period-do-2050-t91222> (дата звернення: 10.03.2023).
2. Водний кодекс України: Від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР : станом на 19.08.2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.03.2023).
3. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 10.03.2023).
4. Уберман В. І., Васьковець Л. А. Порівняльна характеристика європейського й українського правових механізмів регулювання скидання забруднювальних речовин. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 4(52). 2021. С. 83–92. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248149](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248149) (дата звернення: 10.03.2023).
5. Великий глумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь. 2005.
6. Directive 2008/105/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on environmental quality standards in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/105/oj> (дата звернення: 10.03.2023).

7. Millennium Ecosystem Assessment, 2005. *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Island Press, Washington, DC. 137 p. URL: <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf> (дата звернення: 10.03.2023).

8. Черкашина М. К. Правове регулювання водних відносин в Україні на основі екосистемного підходу. *Збірник наукових праць ЛОГОС*, Квітень 2020, С. 76–82. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/2247/2118> (дата звернення: 10.03.2023).

9. Grizzetti B., Lanzanova D., Liqueste C., Reynaud A., Cardoso A.C. Assessing water ecosystem services for water resource management. *Environmental Science & Policy*. Vol. 61, July 2016, P. 194-203. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1462901116300892?via%3Dihub> (дата звернення: 10.03.2023).

10. Accounting for ecosystems and their services in the European Union (INCA) – 2021 edition. URL: DOI: 10.2785/197909 . URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7870049/12943935/KS-FT-20-002-EN-.pdf/de44610d-79e5-010a-5675-14fc4d8527d9?t=1624528835061> (дата звернення: 10.03.2023).

11. European Environmental Agency. Glossary. EEA Glossary. URL: <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary> (дата звернення: 10.03.2023).

12. Kurt Jax. Ecological Units: Definitions and Application. *The Quarterly Review of Biology*. Sept. 2006. Vol. 81, № 3. P. 237–258. URL: <https://doi.org/10.1086/506237> <https://www.jstor.org/stable/10.1086/506237> (дата звернення: 10.03.2023).

13. GEMET: General Multilingual Environmental Thesaurus. URL: <https://www.eionet.europa.eu/gemet/en/concept/2519> (дата звернення: 10.03.2023).

14. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 10.03.2023).

15. Уберман В. І. Проблеми екологічного оподаткування скидів забруднюючих речовин. *Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки*: зб. наук. пр. Вип. 38 / УКРНДІЕП. Харків, 2016. С. 152–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ponp_2016_38_17 (дата звернення: 10.03.2023).

16. Методичні рекомендації з розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 05.03.2021 р. № 173. URL: <https://mepr.gov.ua/documents/3331.html> (дата звернення: 10.03.2023).

17. ДСТУ 3041–95. Гідросфера. Використання і охорона води. Терміни і визначення. Чинний від 01.07.1996. Вид. офіц. Київ, 1995. 27 с. URL: https://budstandart.ua/normativ-document.html?id_doc=74302&minregion=852 (дата звернення: 10.03.2023).

18. ГОСТ 27065–86. Межгосударственный стандарт. Качество вод. Термины и определения Water quality. Terms and definitions. Дата введ. 1987-01-01. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200009522> (дата звернення: 10.03.2023).

19. ГОСТ 17.1.1.01–77 (СЭВ 3544–82). Охрана природы. Гидросфера. Использование и охрана вод. Основные термины и определения. Введ. 01.07.78. Изд. офиц. М., 1977. 9 с. URL: <https://files.stroyinf.ru/Data/335/33582.pdf> (дата звернення: 10.03.2023).

20. Уберман В. І., Васьковець Л. А. Правові особливості басейнового регулювання скидання забруднювальних речовин у поверхневі води. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 4(56). 2022. С. 62–70. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248149](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248149) (дата звернення: 10.03.2023).

21. Порядок розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти та Перелік забруднюючих речовин, скидання яких у водні об'єкти нормується: Постанова Каб. Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1100, із змінами, внес. згідно з Постановою КМ від 13.12.2017 № 1091. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-96-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2023).

22. Інструкція про порядок розробки та затвердження гранично допустимих скидів (ГДС) речовин у водні об'єкти із зворотними водами: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 15.12.1994 р. № 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0313-94#Text> (дата звернення: 10.03.2023).

23. Haines-Young, R.H., Potschin, M.B. Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) v.5.1 and Guidance on the Application of the Revised Structure. FABIS Consulting Ltd. 2018. Nottingham. URL: <https://doi.org/10.3897/oneco.3.e27108> (дата звернення: 10.03.2023).

24. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 10.03.2023).

Uberman V.I., Vaskovets L.A. LEGAL FEATURES OF ECOSYSTEM SERVICES FOR REGULATING DISCHARGES OF POLLUTANTS IN UKRAINE AND THE EU

The article examines principles and legal features of the properties of water ecosystems: self-purification possibility (SPP) and assimilation capacity (AC), as the factors of water ecosystem services regulating the discharge of pollutants (RDP) within mixing zones (MZ) which are adjacent to point discharges into surface waters. The environmental-legal structure and conceptual foundations of the Ukrainian and European substitutes of the RDP analyzed and compared. The first one is based on the principle of “emission – immission” of P into water bodies, the legal instruments of the second one are the standards of the MAD for discharges and the environmental quality standards (or MAC) of P for the water bodies. The European RDP uses the combined approach (CA), the main element of which is the best available technologies (BAT) for sources of P. To avoid problems with BAT in wartime and during post-war restoration and to ensure water quality on transitional way to European RDP it is needed to use ecosystem of MZ what requires the legislative separation of SPP with AC. The status and features of water ecosystem services, which can be used for MAD, established, as well as the conceptual features of the AC and SPP from the Ukrainian RDP studied. It found that AC and SPP properties related to different environmental mechanisms, characterized by different indicators and are principally different. In addition, in the Ukrainian water legislation and in the regulatory and technical documents regarding MAC, there is an unjustified substitution of important concepts; there are errors in the definitions and contradictions in the claims. It is noted that the central methodical tool of the Ukrainian RDP: the basin principle of MAC determining, is based on the right of water users to “receive a quota” from the AC for whole water basin. However, this right does not exist and it itself based on scientific errors and contains inconsistencies with the legislation. The reason is the inheritance of scientific errors from outdated documents and regulations. In order to create a conceptual law base of ecosystem services for RDP, it is proposed to include the concept of “aquatic ecosystem” and its main properties – AC and SPP – in the environmental and water legislation. The properties that ensure the reduction of the harmfulness of P with returned water to the level of the environmental standard of water quality for P or to the MAC in a water body. The need to develop the Law of Ukraine “On Environmental Services”, the requirements of which could serve as a necessary temporary alternative to the CA, proposed.

Key words: environmental legislation of Ukraine, water legislation of Ukraine, EU water legislation, surface water pollution, water quality regulation, environmental services, comparative law.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 349

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/07>**Гнедюк В.Л.**Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРЗАХИСТУ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ

Стаття є дослідженням особливостей правового забезпечення кіберзахисту в Україні. Кіберзахист – це комплекс заходів, які мають на меті забезпечити безпеку інформаційних технологій та електронних систем від зловживань, злому, витоку даних, вірусів, кібершпигунства та інших кіберзагроз. Це важлива галузь, яка стає все більш актуальною з розвитком цифрової економіки та збільшенням кількості кібератак. Кіберзахист передбачає застосування технічних, організаційних та правових засобів для забезпечення безпеки інформаційних систем та даних. Він є необхідним для захисту важливих інформаційних ресурсів, що використовуються в державному управлінні, фінансових установах, медичній галузі, освітніх та наукових закладах, а також для захисту конфіденційних даних індивідуальних користувачів. Розглянуто питання захисту критично важливих інфраструктур (електромереж, транспортних систем, банківських систем тощо) від кібератак, проаналізовано існуючі заходи та необхідність їхнього покращення. Досліджено процес регулювання діяльності провайдерів інтернет-послуг: аналіз законодавства, яке регулює діяльність провайдерів інтернет-послуг в Україні. Охарактеризовано Національну стратегію кібербезпеки. Зазначено, що Стратегія 2021 року визначає три пріоритети: безпечний кіберпростір, захист прав громадян у цифровому просторі та європейську і євроатлантичну інтеграції. У статті також досліджено питання кіберзахисту державних установ: аналіз проблем кібербезпеки, з якими стикаються державні установи в Україні, надано оцінку загрозам та ризикам. Здійснено аналіз видів кіберзлочинності, що відбуваються в Україні, надано оцінку ризиків та шляхів боротьби з кіберзлочинністю. Основними видами кіберзлочинності в Україні є: фішинг, віруси, черви та троянські коні, крадіжка ідентифікаторів, кібершантаж, кібершпигунство, кібертероризм. Звернено увагу на те, що одним з найважливіших аспектів правового забезпечення кіберзахисту є застосування новітніх технологій, серед яких основною є штучний інтелект. Також зосереджено увагу на аспектах міжнародного співробітництва в галузі кібербезпеки.

Ключові слова: кіберзахист, кібербезпека, штучний інтелект, кіберзлочинність, законодавство, інтернет-послуги, кібератаки.

Постановка проблеми. Кіберзахист є однією з найбільш актуальних тем сучасної інформаційної ери. Швидкий розвиток технологій і зростання кількості цифрових сервісів призвели до збільшення загроз кібербезпеці інформації та даних, що стали об'єктом атак з боку кіберзлочинців.

Україна, як країна, що розвивається, не залишається осторонь цих проблем. У відповідь на це, національна влада прийняла ряд правових документів та законів, які регулюють сферу кіберзахисту в Україні.

Однак, не зважаючи на наявність законодавчої бази, проблеми кібербезпеки залишаються досить

актуальними в Україні. За даними наукових досліджень, кібератаки на компанії та установи зростають з кожним роком, що створює загрозу для національної економіки та інформаційної безпеки держави.

Тому, вирішення проблем кібербезпеки є надзвичайно важливим завданням для України, і вимагає постійного вдосконалення і удосконалення законодавчої бази, а також застосування сучасних технологій і методів захисту від кібератак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ґрунтується на аналізі законодавства України, науково-методичної літератури,

наукових статей, періодичних видань та напрацювань сучасних та попередніх вчених і дослідників, серед яких: О.М. Ляшенко, І.О. Полякова, І.В. Матвієнко, В.І. Котенко, В. Старовойт, О. Гончаренко тощо.

Мета статті:

– аналіз нормативно-правових актів, що регулюють питання правового забезпечення кіберзахисту в Україні;

– охарактеризувати процес захисту критично важливих інфраструктур (електромереж, транспортних систем, банківських систем тощо) від кібератак;

– окреслити види кіберзлочинності, що відбуваються в Україні, надання оцінки ризиків та шляхів боротьби з кіберзлочинністю;

– описати новітні технології у сфері правового забезпечення кіберзахисту та описати важливість міжнародного співробітництва в галузі кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Законодавство в сфері кібербезпеки в Україні складається з ряду законів та нормативно-правових актів, які регулюють захист інформації та даних в електронному вигляді від кібератак. Основними законами, що стосуються кібербезпеки в Україні, є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про інформацію».

Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» був прийнятий у 2017 році та регулює діяльність в галузі кібербезпеки в Україні. Він містить визначення понять, пов'язаних з кібербезпекою, встановлює правові засади захисту критично важливих об'єктів інформаційної інфраструктури, а також встановлює механізми взаємодії між органами державної влади та операторами критично важливих об'єктів [1].

Закон України «Про захист персональних даних» прийнятий у 2010 році та регулює захист персональних даних громадян в електронному вигляді. Він встановлює вимоги до збору, зберігання та обробки персональних даних, права громадян на захист своїх персональних даних та відповідальність за їх порушення [2].

Однак, незважаючи на існуючу законодавчу базу, проблеми кібербезпеки залишаються досить актуальними в Україні. Один із причин полягає в тому, що інформаційні технології розвиваються дуже швидко, тому існуючі закони можуть бути неефективними у боротьбі з новими загрозами.

Також в Україні відсутні спеціальні закони, які б регулювали діяльність провайдерів інтернет-послуг, забезпечення безпеки мереж та інтер-

нет-трафіку, а також захисту персональних даних користувачів в мережі Інтернет. Це може призвести до порушення конституційних прав та свобод громадян від інформаційних злочинів.

Захист критично важливих інфраструктур від кібератак є однією з найбільш актуальних проблем у сфері кібербезпеки в Україні. Критично важливі об'єкти – це об'єкти інфраструктури, які забезпечують життєдіяльність нації та безпеку держави, такі як енергетичні мережі, транспортні системи, банківські системи, телекомунікаційні мережі тощо.

Для захисту критично важливих інфраструктур від кібератак необхідно вживати комплексних заходів, які включають технічні, організаційні та правові засоби. Технічні засоби включають захисні програмні та апаратні засоби, які дозволяють виявляти та блокувати кібератаки. Організаційні заходи включають встановлення процедур та правил щодо захисту інформації, регулярне навчання персоналу, встановлення правил доступу до інформації та інші заходи, що забезпечують безпеку критично важливих об'єктів. Правові заходи включають встановлення відповідальності за порушення кібербезпеки та відшкодування збитків від кібератак [6, с. 82].

Україна вже вживає заходів для захисту критично важливих інфраструктур від кібератак, але необхідність покращення і доповнення таких заходів залишається дуже високою. У зв'язку з тим, що кіберзлочинці постійно удосконалюють свої методи та атаки, необхідно встановлювати нові стандарти та норми безпеки, вдосконалювати наявні технічні та організаційні заходи та проводити регулярні навчання персоналу з питань кібербезпеки.

Крім того, необхідно розробити та впровадити систему моніторингу та реагування на кібератаки на критично важливих об'єктах. Ця система повинна дозволити виявляти та аналізувати кібератаки в режимі реального часу, а також реагувати на них швидко та ефективно.

Також важливо враховувати те, що захист критично важливих інфраструктур не може бути здійснений окремою організацією чи установою. Це повинна бути системна діяльність, що передбачає взаємодію між державними та приватними структурами, включаючи провайдерів телекомунікаційних та інтернет-послуг, операторів електромереж, представників банківської та іншої сфер [8, с. 85].

Регулювання діяльності провайдерів інтернет-послуг є важливою складовою сфери кібербезпеки в Україні. Провайдери інтернет-послуг –

це компанії, які забезпечують доступ користувачів до мережі Інтернет, тому вони несуть велику відповідальність за забезпечення безпеки та конфіденційності даних користувачів.

Законодавство, яке регулює діяльність провайдерів інтернет-послуг в Україні, включає ряд нормативно-правових актів, серед яких можна виділити Закон України «Про електронні комунікації», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Постанова КМУ «Деякі питання оперативно-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану».

Згідно із законодавством, провайдери інтернет-послуг мають забезпечувати безпеку мережі та інтернет-трафіку, захищати персональні дані користувачів від несанкціонованого доступу, забезпечувати захист від кібератак та інших загроз. Провайдери повинні вести журнали з подій, пов'язаних з безпекою мережі та інтернет-трафіку, а також забезпечувати доступ до цих журналів відповідним органам влади [4, с. 14].

У разі порушення провайдерами вимог законодавства з кібербезпеки, вони можуть нести відповідальність перед законом, включаючи штрафні санкції та судові розбіжності.

Проте, в Україні відсутні спеціальні закони, які б регулювали діяльність провайдерів інтернет-послуг у сфері кібербезпеки. Це ставить під загрозу безпеку користувачів та може спричинити різноманітні кібератаки на їхні пристрої та системи. Тому потрібно удосконалювати законодавство з кібербезпеки та включати в нього нові положення, які б забезпечували безпеку та конфіденційність даних користувачів від кіберзлочинців.

Також важливо проводити регулярні перевірки провайдерів інтернет-послуг з метою виявлення та усунення можливих вразливостей в їхніх мережах та системах, а також навчати персонал провайдерів правильному реагуванню на кібератаки [5, с. 190].

Крім того, для забезпечення кібербезпеки важливо встановлювати міжнародні стандарти та норми безпеки, які визначають мінімальні вимоги до захисту мереж та інформації. Україна може брати участь у міжнародних проектах з кібербезпеки та відповідно впроваджувати міжнародні стандарти в національну практику.

1 лютого 2022 року було підписано указ Президентом України Володимиром Зеленським щодо введення в дію рішення Ради національної

безпеки і оборони України про «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України», який було затверджено в серпні 2021 року. Нова стратегія має свої особливості порівняно з попередньою і включає досягнення ряду цілей. Вона також пов'язана з Європейською стратегією на цифровим століттям [3, с. 74].

У 2016 році була прийнята перша Стратегія кібербезпеки України, проте документ мав декілька прогалин, які негативно вплинули на її ефективність. У ній не були чітко визначені пріоритети державної політики в кіберсекторі, увага була акцентована на діяльність органів безпеки та оборони без пропозиції моделей державно-приватної співпраці та залучення академічних кіл та громадськості. Крім того, не було розроблено систему індикаторів виконання стратегії як засобу оцінки стану кібербезпеки.

Стратегія 2021 року визначає три пріоритети: безпечний кіберпростір, захист прав громадян у цифровому просторі та європейську і євроатлантичну інтеграції, а також передбачає досягнення важливих цілей, як-то:

- Дієва кібероборона. Для цього в структурі Міноборони заплановане створення кібервійська в першому півріччі 2023 року.

- Протидія розвідувально-підривній діяльності та кібертероризму.

- Протидія кіберзлочинності шляхом завершення імплементації в українське законодавство положень Конвенції про кіберзлочинність та залучення відповідних практик США.

- Розвиток асиметричних інструментів стримування.

- Національна кіберготовність та надійний кіберзахист (таким чином документ обіцяє створення національної системи управління інцидентами).

- Професійне вдосконалення, кіберобізнане суспільство та науково-технічне забезпечення кібербезпеки.

- Безпечні цифрові послуги.

- Зміцнення системи координації.

- Формування нової моделі відносин у сфері кібербезпеки, де за державою закріплюватиметься роль партнера.

- Прагматичне міжнародне співробітництво [9].

Слід також звернути увагу на захист державних установ від кібератак. Цей процес є одним з найважливіших завдань у галузі кібербезпеки. У зв'язку зі зростаючими загрозами від кіберзлочинців, державні установи повинні розглядати кібербезпеку як пріоритетний напрямок діяльності та приділяти достатню увагу захисту своїх інформаційних систем.

Основні проблеми кібербезпеки, з якими стикаються державні установи в Україні, включають:

- Недостатня кваліфікація та обізнаність персоналу з питань кібербезпеки.
- Використання застарілих технологій та програмного забезпечення.
- Недостатня увага до захисту від соціальної інженерії та фішингу.
- Відсутність ефективних механізмів моніторингу та виявлення кіберзагроз.
- Недостатня увага до захисту конфіденційної інформації та персональних даних.
- Відсутність ефективної системи управління кібербезпекою та відповідальних осіб за захист інформації [7, с. 48].

Для забезпечення кібербезпеки в державних установах необхідно застосовувати комплексні заходи, включаючи:

- Організацію навчання та підвищення кваліфікації персоналу з питань кібербезпеки.
- Використання сучасних технологій та програмного забезпечення з відповідними механізмами захисту.
- Застосування механізмів захисту від соціальної інженерії та фішингу.
- Впровадження ефективних механізмів моніторингу та виявлення кіберзагроз.
- Використання захисту конфіденційної інформації та персональних даних згідно з вимогами законодавства.
- Встановлення ефективної системи управління кібербезпекою та призначення відповідальних осіб за захист інформації.
- Регулярні аудити та тестування систем захисту на наявність вразливостей та можливих атак.
- Укладення угод та контрактів з постачальниками послуг з кібербезпеки для забезпечення додаткового захисту [8, с. 89].

Для успішного захисту державних установ від кібератак, необхідно також створити ефективну систему взаємодії між різними державними структурами, включаючи правоохоронні органи, інформаційно-аналітичні центри, провайдерів послуг та інших зацікавлених сторін.

Правове забезпечення кіберзахисту передбачає встановлення правил та норм, які регулюють взаємодію між державними органами, бізнесом та громадськістю в галузі кібербезпеки. Вони визначають відповідальність сторін за дотримання правил та процедур, що сприяють захисту від кіберзлочинності. Крім того, правове забезпечення кіберзахисту передбачає створення спеціальних органів та структур, які забезпечують

здійснення заходів з кіберзахисту, розслідування та припинення кіберзлочинів.

Кіберзлочинність та правове забезпечення кіберзахисту пов'язані між собою. З одного боку, кіберзлочинність є загрозою для кібербезпеки і вимагає застосування різноманітних технічних та правових заходів для її запобігання та протидії. З іншого боку, правове забезпечення кіберзахисту визначає правові механізми, що регулюють діяльність у галузі кібербезпеки та забезпечують належний рівень захисту від кіберзлочинності.

Кіберзлочинність – це будь-яке злочинне діяння, яке виконується з використанням комп'ютерних технологій та мережі Інтернет. Такі дії можуть бути спрямовані на викрадення конфіденційної інформації, пошкодження комп'ютерних систем, шахрайство та інші злочинні дії [7, с. 50].

Основні види кіберзлочинності, які відбуваються в Україні, включають:

Фішинг – спроби шахрайства шляхом використання електронної пошти або соціальних мереж.

Віруси, черви та троянські коні – шкідливі програми, які можуть завдати шкоди комп'ютерній системі, вкрасти конфіденційну інформацію та інші дії.

Крадіжка ідентифікаторів – використання чужих паролів для отримання доступу до конфіденційної інформації.

Кібершантаж – вимагання грошової винагороди в обмін на забезпечення безпеки даних або відновлення доступу до комп'ютерної системи.

Кібершпигунство – незаконне збирання конфіденційної інформації через інтернет.

Кібертероризм – використання комп'ютерних технологій для терористичних актів [3, с. 76].

Оцінка ризиків та шляхів боротьби з кіберзлочинністю передбачає використання комплексу заходів, які мають на меті зменшення ризику кіберзлочинності. До таких заходів можуть належати:

– Забезпечення безпеки комп'ютерних систем шляхом встановлення сучасного антивірусного програмного забезпечення.

– Регулярні апдейти програмного забезпечення та операційних систем для виправлення виявлених проблем.

– Використання сильних паролів та двофакторної автентифікації для захисту від крадіжки ідентифікаторів.

– Використання шифрування та інших методів захисту конфіденційної інформації.

– Співпраця з провайдерами послуг з кібербезпеки для забезпечення додаткового захисту.

– Систематичний аналіз та оцінка потенційних загроз та ризиків для розробки ефективних стратегій боротьби з кіберзлочинністю.

– Регулярна перевірка внутрішніх процесів та систем захисту на виявлення можливих проблем.

– Забезпечення кібербезпеки є надзвичайно важливою задачею для української влади, оскільки кіберзлочинність може завдати значних матеріальних та моральних збитків як окремим громадянам, так і державі в цілому, особливо під час повномасштабної війни [4, с. 16].

Слід також звернути увагу на те, що одним з найважливіших аспектів правового забезпечення кіберзахисту є застосування новітніх технологій. У зв'язку зі стрімким розвитком кіберзлочинності, захист від неї стає все складнішим і потребує використання новітніх технологій.

Сьогодні українські законодавці активно працюють над введенням нових технологій в правове забезпечення кіберзахисту. Одним з прикладів може бути використання штучного інтелекту (AI) у виявленні та запобіганні кібератакам. Такі системи AI можуть аналізувати великі обсяги даних та розпізнавати зразки атак для швидкого виявлення та запобігання їм.

За допомогою штучного інтелекту можна створювати програмні засоби для аналізу законодавчих актів, які регулюють кібербезпеку. Такі засоби допомагають забезпечити виконання вимог щодо захисту інформації, які містяться в законодавстві. Також вони можуть допомогти управляти правилами доступу до конфіденційної інформації та захисту персональних даних.

Штучний інтелект може бути використаний і для виявлення та аналізу потенційних загроз кібербезпеці. Він допомагає виявити аномальну поведінку користувачів та незвичайні зміни в системі безпеки, що можуть свідчити про кібератаку. За допомогою машинного навчання, системи можуть вчитись розпізнавати нові загрози та адаптуватися до них [5, с. 190].

Окрім того, штучний інтелект може допомогти автоматизувати процес реагування на кібератаки, що забезпечує швидкий та ефективний захист від нових загроз. Наприклад, системи моніторингу можуть виявляти небезпеку та самостійно зупиняти атаки до того, як вони завдають шкоди.

Окрім штучного інтелекту, існує безліч інших новітніх технологій, які використовуються для підвищення рівня кіберзахисту. Деякі з них:

Blockchain – технологія, що дозволяє забезпечити безпеку транзакцій та зберігання даних шляхом розподіленого зберігання на кількох вузлах.

Квантова криптографія – технологія, яка використовує квантові властивості для захисту інформації.

IoT Security – технології, спрямовані на забезпечення безпеки Інтернету речей, включаючи захист від кібератак та захист даних.

Cloud Security – технології, які забезпечують безпеку даних та захист від кібератак в хмарних сервісах.

Identity and Access Management (IAM) – технології, що дозволяють забезпечувати безпеку доступу до систем та ресурсів шляхом автентифікації користувачів та контролю доступу.

Threat Intelligence – технології, що дозволяють забезпечувати аналіз потенційних загроз та виявлення кібератак.

Security Information and Event Management (SIEM) – технології, що дозволяють забезпечувати моніторинг та аналіз подій, які відбуваються в системах, з метою виявлення кіберзагроз [6, с. 87].

Ці технології допомагають підвищити рівень кіберзахисту та зменшити ризики вразливості перед кібератаками. Однак, їх використання не може бути єдиним рішенням, оскільки кіберзагрози постійно еволюціонують, тому необхідно постійно вдосконалювати та розширювати застосовувані технології.

Міжнародне співробітництво в галузі кібербезпеки є надзвичайно важливим з метою запобігання кібератакам, збереження стабільності мереж та інформаційних систем, а також захисту від кіберзлочинності. Україна активно співпрацює з іншими країнами в цій галузі, укладає міжнародні договори та угоди, взаємодіє з міжнародними організаціями з кібербезпеки.

Одним з найважливіших міжнародних документів в галузі кібербезпеки є Конвенція про кіберзлочинність Ради Європи. Україна є стороною цієї Конвенції та зобов'язана дотримуватися її вимог щодо криміналізації кіберзлочинів, захисту даних користувачів, співпраці з іншими країнами у розслідуванні кіберзлочинів тощо.

Україна також активно співпрацює з іншими країнами в рамках програми НАТО з кібербезпеки, взаємодіє з міжнародними організаціями з кібербезпеки, такими як Європейський центр кібербезпеки (EC3), Міжнародний союз з телекомунікацій (ITU), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (OSCE) тощо [5, с. 193].

Одним з головних напрямів міжнародної співпраці в галузі кібербезпеки є обмін досвідом та інформацією про кіберзагрози та заходи їхнього

запобігання. Україна відкрита для співпраці з іншими країнами у цьому питанні, проводить регулярні зустрічі та конференції з кібербезпеки, на яких представники різних країн обговорюють актуальні питання та шляхи співпраці.

Висновки. Забезпечення кібербезпеки стає все більш актуальною проблемою як для окремих користувачів, так і для держави в цілому. В Україні вже прийнято Національну стратегію кібербезпеки, яка визначає ключові напрямки розвитку кібербезпеки та заходи для її підвищення. Однак, кіберзлочинність постійно ево-

люююнює, тому важливо продовжувати здійснювати моніторинг та вдосконалювати заходи для захисту від кібератак. Також, співпраця з іншими країнами в галузі кібербезпеки та використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект та машинне навчання, можуть допомогти у підвищенні ефективності боротьби з кіберзлочинністю. Кожен користувач, державна установа та компанія має приділяти увагу забезпеченню своєї кібербезпеки, щоб уникнути можливих збитків та наслідків, що можуть бути дуже серйозними.

Список літератури:

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017, № 2470-IX: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 19.03.2023).
2. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010, № 2438-IX: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 19.03.2023).
3. Логвіненко О., Домбровський Н. Проблеми та перспективи розвитку кібербезпеки в Україні. *Наукові праці Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України*. 2021. № 2. С. 71–80.
4. Ляшенко О. М., Полякова І. О. Аналіз сучасного стану кібербезпеки в Україні. *Східноєвропейський журнал передових технологій*. 2020. № 3(106). С. 11–16.
5. Матвієнко І. В., Котенко В. І. Механізми забезпечення кібербезпеки в Україні. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2020. Вип. 35. С. 187–194.
6. Петрова М. Кібербезпека в Україні: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Сер. : Філософія. Педагогіка. Психологія*. 2020. Вип. 2. С. 80–88.
7. Старовойт В., Гончаренко О. Кібербезпека: проблеми інформаційної безпеки в Україні. *Правова доктрина*. 2020. № 1. С. 44–52.
8. Холоденко А., Шимко С. Аналіз загроз кібербезпеці та методи захисту інформаційних ресурсів в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2020. Вип. 39. С. 85–91.
9. Нова стратегія кібербезпеки: як Україна захищатиметься в кіберпросторі?: веб-сайт. URL: <https://adastra.org.ua/blog/nova-strategiya-kiberbezpeki-yak-ukrayina-zahishatimetsya-v-kiberprostorii> (дата звернення: 21.03.2023).

Gnediuk V.L. LEGAL ASSURANCE OF CYBERSECURITY IN UKRAINE TODAY

This article is a study of the features of legal assurance of cybersecurity in Ukraine. Cybersecurity is a set of measures aimed at ensuring the safety of information technologies and electronic systems from abuses, hacking, data leaks, viruses, cyber espionage, and other cyber threats. It is an important area that becomes more relevant with the development of the digital economy and the increasing number of cyberattacks. Cybersecurity involves the use of technical, organizational, and legal means to ensure the security of information systems and data. It is necessary to protect vital information resources used in public administration, financial institutions, medical industry, educational and scientific institutions, as well as to protect the confidential data of individual users. The protection of critical infrastructure (power grids, transport systems, banking systems, etc.) from cyberattacks is discussed, existing measures and the need for their improvement are analyzed. The process of regulating the activities of Internet service providers is investigated: an analysis of the legislation regulating the activities of Internet service providers in Ukraine. The National Cybersecurity Strategy is characterized. It is noted that the 2021 Strategy identifies three priorities: a secure cyberspace, protection of citizens' rights in the digital space, and European and Euro-Atlantic integration. The article also explores the issue of cybersecurity of public institutions: an analysis of the cybersecurity problems faced by public institutions in Ukraine, an assessment of threats and risks is provided. An analysis of the types of cybercrime occurring in Ukraine is carried out, an assessment of risks and ways to combat cybercrime is provided. The main types of cybercrime in Ukraine are: phishing, viruses, worms and Trojan horses, identity theft, cyber extortion, cyber espionage, cyber terrorism. Attention is drawn to the fact that one of the most important aspects of legal assurance of cybersecurity is the application of the latest technologies, among which the main one is artificial intelligence. Also, attention is focused on aspects of international cooperation in the field of cybersecurity.

Key words: cybersecurity, cyber safety, artificial intelligence, cybercrime, legislation, internet services, cyberattacks.

Ковальчук Я.С.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАЦІВНИКІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено визначенню поняття та елементів адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України. Охарактеризовано наукові підходи до розуміння поняття «адміністративно-правовий статус». Доведено, що адміністративно-правовий статус є похідним від загального правового статусу. Аргументовано, що адміністративно-правовий статус посадової особи будь-якого державного органу або органу місцевого самоврядування має певні особливості, зумовлені завданнями та функціями, що покладаються на відповідний орган. Сформульовано авторське визначення поняття «адміністративно-правовий статус працівника Бюро економічної безпеки України».

Автором виявлено особливості адміністративно-правового статусу працівника Бюро економічної безпеки України. Доведено, що такі особливості зумовлені специфікою правового статусу самого Бюро економічної безпеки України як центрального органу виконавчої влади. Встановлено, що основні працівники досліджуваного органу є державними службовцями, та, відповідно, їх адміністративно-правовий статус характеризується всіма особливостями, притаманними державним службовцям.

З'ясовано структуру адміністративно-правового статусу та виявлено його елементи. Охарактеризовано основні елементи адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України. Встановлено, що одним з елементів адміністративно-правового статусу таких працівників, що відрізняє їх від статусу посадових та службових осіб інших державних органів та органів місцевого самоврядування, є повноваження. Автором визначено, що специфіка повноважень працівників Бюро економічної безпеки України як елементу їх адміністративно-правового статусу полягає у тому, що ефективність виконання їх реалізації тісно пов'язана з налагодженням взаємодії з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами та іншими особами.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, елементи правового статусу, посадова особа, детектив, аналітик, Бюро економічної безпеки України.

Постановка проблеми. Бюро економічної безпеки України є відносно новим органом, створеним з метою запобігання, виявлення, припинення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності. Цей орган фактично було створено у січні 2021 р. на зміну ліквідованої Податкової міліції, як структурного підрозділу Державної фіскальної служби України, а також інших підрозділів боротьби з економічною злочинністю у складі правоохоронних органів. Такі зміни відбулися внаслідок проведення адміністративної реформи та з метою удосконалення правового статусу органу, покликаного протидіяти економічній злочинності.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» до працівників Бюро економічної безпеки України належать особи, які є гласними і негласними штатними працівниками, з числа осіб, які мають спеціальні

звання, державні службовці та особи, які уклали трудовий договір з Бюро економічної безпеки України [1].

Таким чином, адміністративно-правовий статус працівників Бюро економічної безпеки України характеризується особливостями, зумовленими завданнями та функціями, що покладаються на відповідний орган.

Отже, з огляду на те, що новостворений орган певним чином відрізняється від ліквідованої Податкової міліції за своїми завданнями та функціями, а також статусом його посадових та службових осіб, визначення поняття та елементів адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України є актуальним напрямком дослідження сучасної науки адміністративного права.

Стан дослідження. Окремі питання адміністративно-правового статусу державних органів та їх посадових осіб досліджувалися такими вче-

ними, як Л.І. Аркуша, О.І. Безпалова, Д.О. Горбач, Ю.М. Кириченко, А. Колісник, Л.В. Крупнова, В.В. Люх, В. Сімчук, С.В. Стародубов та інші. Разом з тим, поняття та елементи адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України є недостатньо дослідженими та зумовлюють необхідність більш глибокого вивчення цієї проблематики.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення поняття та елементів адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України. Для досягнення цієї мети у статті виконано такі завдання: 1) охарактеризовано наукові підходи до розуміння поняття адміністративно-правового статусу державного органу та його посадових осіб; 2) визначено поняття адміністративно-правового статусу працівника Бюро економічної безпеки України; 3) з'ясовано традиційну структуру адміністративно-правового статусу посадової особи державного органу; 4) виявлено особливості деяких елементів адміністративно-правового статусу працівника Бюро економічної безпеки України; 5) сформульовано висновки стосовно найбільш характерних особливостей адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважається, що адміністративно-правовий статус – це поняття, що відображає становище особи або органу у системі адміністративних правовідносин. Тобто цей статус фактично є галузевим та, відповідно, переймає на себе особливості, притаманні саме галузі адміністративного права.

У науковій літературі з цього приводу висловлюється думка про те, що основне призначення категорії «правовий статус» полягає у деталізації особливих ознак суб'єктів правовідносин, оскільки у визначенні правового статусу будь-якого суб'єкта акцентується увага саме на його ролі та місці у системі правовідносин та на його відмінності від інших суб'єктів [2, с. 126].

Інакше кажучи, становище суб'єкта в системі правовідносин визначається її правовим статусом, тобто закріпленими нормами законодавства сукупністю прав, обов'язків та інших елементів, що утворюють такий статус; саме останній вирізняє кожного конкретного суб'єкта з-поміж інших учасників відповідних правовідносин.

Л.В. Крупнова, досліджуючи питання адміністративно-правового статусу працівника Державної виконавчої служби України, доходить висновку про те, що загальний правовий статус визначає юридичні властивості, якості, що

є характерними для всіх інших статусів. У свою чергу, галузеві правові статуси конкретизують зміст загального статусу щодо конкретних видів правовідносин, які складаються в суспільстві, та можуть бути віднесені до категорії особливого (спеціального). Вчена уточнює, що статуси, що були отримані в процесі конкретизації, можуть розглядатися лише як такі, що належать до категорії особливого (спеціального) і, які відрізняються один від одного рівнем та ступенем конкретизації; ці статуси містять у собі з одного боку певні правові якості, які пов'язують їх із загальним та галузевими статусами, а з іншого боку – неповторні властивості, що складають його унікальну якісну та кількісну визначеність [3, с. 14].

Отже, адміністративно-правовий статус так само, як і інші галузеві статуси, є похідним від загального правового статусу. Останній, як правило, пов'язується з конституційно-правовим статусом, який визначає найбільш загальні та непорушні засади регулювання прав, свобод та обов'язків людини та громадянина, повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому адміністративно-правовий статус уточнює повноваження та компетенцію відповідних суб'єктів при їх вступі саме в публічно-управлінські правовідносини.

У науковій літературі висловлюється думка про те, що адміністративно-правовий статус громадянина України – це встановлене нормами адміністративного права положення громадянина України, що детермінується через можливість брати участь у адміністративних правовідносинах через наділення визначеними правами й обов'язками у сфері публічного адміністрування та здатність їх реалізувати [4, с. 26].

У свою чергу під адміністративно-правовим статусом працівника митних органів В. Сімчук пропонує розуміти систему закріплених у нормативно-правових актах ознак, які визначають його роль, місце та призначення у системі правовідносин, вказують на його відмінність від інших суб'єктів та порядок взаємовідносин між ними [2, с. 126].

Ю.М. Кириченко, досліджуючи поняття та структуру адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування, формулює таке визначення адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування: їх правове положення у системі місцевого управління справами місцевого значення, що визначається за допомогою закріплення у чинному адміністративному законодавстві мети їх створення, територіальних меж діяльності кожного окремого

органу, їх взаємовідносин між собою, а також із членами територіальної громади, органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та їхніми посадовими особами, завдань, функцій, предметів відання, повноважень, гарантій діяльності та відповідальності, що дозволяє їм бути повноцінним учасником адміністративно-правових відносин [5, с. 46].

В.В. Люх у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому адміністративно-правовим засадам оптимізації діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки держави, пропонує під «адміністративно-правовим статусом правоохоронного органу як суб'єкта забезпечення фінансової безпеки» розуміти закріплене нормами адміністративного права положення правоохоронного органу, яке характеризується його компетенцією, повноваженнями та відповідальністю у сфері фінансової безпеки держави [6, с. 4].

Отже, науковці, як правило, визначають такі ознаки адміністративно-правового статусу: 1) урегульований нормами адміністративного права; 2) визначає правове становище відповідного суб'єкта, що вирізняє його з-поміж інших учасників адміністративно-правових відносин; 3) визначає правове становище відповідного суб'єкта саме як учасника правовідносин, що виникають у публічно-управлінській сфері, причому, таке становище може бути повноважним (як правило, його займає суб'єкт владних повноважень – державний орган, орган місцевого самоврядування, їх службові та посадові особи та ін.) або зобов'язальне (суб'єкти приватного права – фізичні, юридичні особи, громадські формування без статусу юридичної особи) становище.

Досліджуючи поняття та особливості адміністративно-правового статусу, необхідно зауважити, що зміст цього статусу складає система елементів, з приводу переліку яких у науковій літературі висловлюються різні точки зору. При цьому, важливо врахувати, що структура адміністративно-правового статусу державного органу, органу місцевого самоврядування або іншої юридичної особи, тобто колективного суб'єкта, та статусу індивідуального суб'єкта, яким є, зокрема й працівник Бюро економічної безпеки України, відрізняються певними елементами. Характерно також, що адміністративно-правовий статус службових, посадових осіб або інших працівників державного органу або органу місцевого самоврядування є похідним від відповідного статусу органу, в якому вони проходять службу або займають певну посаду.

Зокрема, найбільш поширеним у науці адміністративного права є підхід, відповідно до якого структурними елементами адміністративно-правового статусу державного органу як складної юридично-теоретичної конструкції є: мета їх утворення та функціонування, завдання, функції, предмети відання, повноваження, гарантії діяльності та юридичної відповідальності [5, с. 46].

О.І. Беспалова та Д.О. Горбач пропонують виокремити два блоки у структурі адміністративно-правового статусу державного органу на прикладі Національної гвардії України, а саме: 1) структурно-організаційний блок, що включає два елементи: структурний (структура центрального апарату та окремих територіальних підрозділів, схема організаційного підпорядкування та розподілу функціональних повноважень); організаційний (нормативний порядок створення, реорганізації, ліквідації, порядок реалізації процедур внутрішньої та зовнішньої роботи відповідного органу, порядок взаємодії цього органу із іншими суб'єктами відповідних правовідносин); 2) компетенційний блок, що складається з двох елементів; повноваження, які включають систему прав та обов'язків, та підвідомчість (предмети відання), тобто об'єкти, предмети, сфери суспільних відносин, на які поширюються повноваження відповідного органу [7, с. 38].

Така позиція є досить обґрунтованою, однак компетенційний блок доцільно доповнити такими елементами, як мета, завдання та функції, а також принципи діяльності. При цьому такий структурний елемент як повноваження правильніше буде віднести до структури адміністративно-правового статусу посадової чи службової особи, оскільки державний орган має певні завдання та функції, що виконуються його посадовими чи службовими повноваженнями шляхом реалізації відповідних повноважень.

Що стосується структури адміністративно-правового статусу саме посадової чи службової особи, як індивідуального суб'єкта публічно-управлінських правовідносин, то ґрунтований підхід щодо визначення елементів такого статусу на прикладі персоналу органів публічної служби в правоохоронній сфері розроблений П.О. Комірчим. Зокрема, науковець у структурі адміністративно-правового статусу пропонує виокремити такі складові елементи: 1) наявність необхідного обсягу правосуб'єктності; 2) порядок зайняття посади (працевлаштування); 3) права та обов'язки (повноваження) персоналу органів публічної служби у правоохоронній сфері України; 4) обме-

ження персоналу органів публічної служби у правоохоронній сфері України; 5) принципи та гарантії, передбачені законодавцем для персоналу органів публічної служби у правоохоронній сфері України; 6) юридична відповідальність персоналу органів публічної служби у правоохоронній сфері України [8, с. 164].

У цілому можна погодитися з наведеною структурою адміністративно-правового статусу посадової та службової особи та з певними уточненнями застосувати вказаний підхід для окреслення структурних елементів адміністративно-правового статусу працівника Бюро економічної безпеки.

Враховуючи, що адміністративно-правовий статус посадової чи службової особи будь-якого державного органу чи органу місцевого самоврядування є похідним від правового статусу такого органу, важливо уточнити, що новостворене Бюро економічної безпеки України має на меті замінити підрозділи податкової міліції у складі Державної фіскальної служби України та економічні підрозділи Служби безпеки України і Національної поліції та стати єдиним центральним органом виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення тощо [9, с. 42].

Таким чином, особливістю новоствореного органу – Бюро економічної безпеки України є те, що на нього покладається виконання комплексу завдань у сфері забезпечення економічної безпеки держави, починаючи зі здійснення інформаційно-аналітичної роботи та закінчуючи проведенням розслідувань у кримінальних провадженнях.

При цьому деякі науковці наголошують на доцільності та об'єктивній необхідності створення єдиного правоохоронного органу у сфері фінансової безпеки держави – Бюро економічної безпеки України, обґрунтовуючи таку думку тим, що до цього спеціалізоване законодавство України на рівні законів та підзаконних нормативно-правових актів закріплювало елементи адміністративно-правового статусу правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансової безпеки держави, але сукупно їх адміністративно-правовий статус був врегульований дещо фрагментарно та непослідовно [6, с. 4].

На противагу позитивному оцінюванню створення єдиного державного правоохоронного органу у сфері забезпечення економічної безпеки деякі науковці наголошують на неможливості створити цілком автономну структуру задля розслідування економічних злочинів, тому, на їх думку, доцільним було більш детально описати можливості взаємодії, координації та обміну інформацією між правоохоронними органами (особливо між новоствореними, які інколи перешкоджають один одному) хоча б на рівні керівництва [10, с. 177].

З цього приводу необхідно погодитися з тим, що створення єдиного державного правоохоронного органу у сфері забезпечення економічної безпеки України, наділеного самостійністю та автономністю, необхідно оцінювати у позитивному ключі, оскільки комплексність та уніфікованість у забезпеченні функціонування державного органу, як правило, створює умови для висування єдиних стандартів та гарантій діяльності такого органу з одночасним підвищенням відповідальності його працівників за зловживання своїм становищем та вчинення інших порушень законодавства, а також висуванням більш суворих вимог при здійсненні добору працівників. Крім того, єдність керівництва та комплексність завдань, на вирішення якого спрямовані дії відповідного органу, сприяють більшій ефективності реалізації завдань у сфері забезпечення економічної безпеки, а також попереджають можливість дублювання деяких повноважень різними правоохоронними органами.

З огляду на вищезазначене, необхідно уточнити, що «працівник Бюро економічної безпеки України» є уніфікованою назвою усіх співробітників зазначеного органу, проте їх статус може відрізнятися від конкретної займаної посади та умов роботи.

Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» служба в Бюро економічної безпеки України є державною службою особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України. Час проходження служби в Бюро економічної безпеки України зараховується до страхового стажу, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону [1].

Огляд положень ст. ст. 2, 15-19, 21 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» дозволяє виокремити такі основні категорії працівників Бюро економічної безпеки: директор – призначається на посаду Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України за пропозицією комісії з проведення конкурсу;

керівники територіальних управлінь та підрозділів центрального апарату Бюро економічної безпеки України; детектив – службова особа Бюро економічної безпеки України, уповноважена в межах компетенції, визначеної Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальним процесуальним кодексом України, здійснювати оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Бюро економічної безпеки України; гласні і негласні штатні працівники, з числа осіб, які мають спеціальні звання; державні службовці та особи, які уклали трудовий договір з Бюро економічної безпеки України; аналітик Бюро економічної безпеки України – це особа, яка має спеціальне звання Бюро економічної безпеки України, основним завданням якої є здійснення кримінального аналізу з метою виконання завдань Бюро економічної безпеки України [1].

Виходячи з вищезазначеного, варто наголосити, що окремі складові елементи структури адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України можуть відрізнятися, залежно від того, яку саме посаду в зазначеному органі займає працівник.

Зокрема, спільними елементами у структурі адміністративно-правового статусу для всіх працівників Бюро економічної безпеки України можна вважати: 1) принципи та гарантії проходження служби (правовий та соціальний захист, грошове забезпечення та оплата праці працівників Бюро економічної безпеки України тощо); 2) контроль за діяльністю працівників Бюро економічної безпеки та їх відповідальність (створення для розгляду питань застосування дисциплінарних стягнень до осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, дисциплінарної комісії у складі семи осіб; створення при Бюро економічної безпеки України Ради громадського контролю у складі 15 осіб для забезпечення прозорості та суспільного контролю за діяльністю працівників; покладення на працівників Бюро економічної безпеки України за невиконання або неналежне виконання ними своїх обов'язків кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, матеріальної та дисциплінарної відповідальності згідно із законом); 3) засади взаємодії з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями; 4) порядок та підстави звільнення із займаної посади.

Водночас, такі елементи у структурі адміністративно-правового статусу працівників Бюро

економічної безпеки України, як порядок призначення та повноваження, відрізняються, залежно від того, яку саме посаду відповідний працівник займає в цьому органі (детектив, аналітик та ін.).

З цього приводу В.І. Мельник пропонує класифікацію повноважень правоохоронних органів щодо забезпечення економічної безпеки держави на: повноваження у сфері боротьби з правопорушеннями, забезпечення публічного порядку та безпеки, захисту (охорони) власності від протиправних посягань, забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб та прав і законних інтересів юридичних осіб. При цьому науковець звернув увагу, що частково повноваження окремих правоохоронних органів у сфері забезпечення економічної безпеки держави дублюються, що викликано специфікою роботи цих органів [11, с. 13].

Цю проблему, як вже згадувалося вище, було частково вирішено утворенням єдиного органу у цій сфері – Бюро економічної безпеки України. Повноваження працівників цього органу можна класифікувати залежно від напрямків діяльності Бюро на такі основні види: 1) оперативно-розшукова діяльність та досудове розслідування; 2) аналітичне забезпечення досудового розслідування, оперативно-розшукової діяльності; 3) інформаційно-аналітична діяльність, що полягає у збиранні, проведенні аналізу, узагальненні інформації щодо кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Бюро економічної безпеки України, факторів, що їх детермінують, прогнозування тенденцій розвитку негативних процесів кримінального характеру в цій сфері.

Висновки. Таким чином, адміністративно-правовий статус працівника Бюро економічної безпеки України – це закріплена нормами адміністративного законодавства та суміжних галузей права (конституційного, трудового та ін.) система структурних елементів, що визначають правове становище відповідних працівників у сфері публічно-управлінських відносин, яке є похідним від правового статусу Бюро економічної безпеки України, та завдяки яким забезпечується можливість виконання завдань та функцій щодо забезпечення економічної безпеки держави, що покладені на цей орган.

Структуру адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України складають такі елементи: 1) порядок призначення працівників; 2) принципи та гарантії проходження служби; 3) контроль за діяльністю працівників Бюро економічної безпеки та їх відповідальність;

4) система повноважень працівників відповідного органу; 5) засади взаємодії з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями; 6) порядок та підстави звільнення із займаної посади. Такі елементи адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України, як порядок призначення та повноваження, можуть відрізнитися, залежно від категорії посади, яку займає працівник.

Особливостями адміністративно-правового статусу працівників Бюро економічної безпеки України є те, що такий статус є похідним від правового статусу вказаного орган, що утворений як єдиний правоохоронний орган, на який покладається виконання комплексу завдань у сфері забезпечення економічної безпеки держави, починаючи зі здійснення інформаційно-аналітичної роботи та закінчуючи проведенням розслідувань у кримінальних провадженнях.

Список літератури:

1. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
2. Сімчук В. Загальна характеристика адміністративно-правового статусу працівника митної служби. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1(21). С. 123–127.
3. Крупнова Л. В. Адміністративно-правовий статус працівника Державної виконавчої служби України : дис. ... канд. юр. наук. Ірпінь, 2008. 177 с.
4. Білоус-Осінь Т. І. Структура адміністративно-правового статусу громадянина. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.); за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 25–29.
5. Кириченко Ю. М. Поняття та структура адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень*. 218. Вип. 7. Ч. 2. С. 41–47.
6. Люх В. В. Адміністративно-правові засади оптимізації діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки держави : дис. ... кан. юр. наук. Запоріжжя, 2021. 204 с.
7. Безпалова О. І., Горбач Д. О. Поняття та структура адміністративно-правового статусу Національної гвардії України. *Форум права*. 2017. № 5. С. 31–38.
8. Комірчий П. О. Структура адміністративно-правового статусу персоналу органу публічної служби у правоохоронній сфері України. Серія ПРАВО. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 50. Т. 3. С. 161–165.
9. Колісник А. Правовий статус, компетенція фіскальних та розвідувальних органів у секторі економічної безпеки держави. *Юридичний вісник*. 2021. Вип. 5. С. 36–45.
10. Аркуша Л. І., Стародубов С. В., Стоянов М. М., Торбас О. О., Шилін Д. В. Бюро економічної безпеки України: перспективи та ризики. *Право і суспільство*. 2020. № 6-2. Ч. 2. С. 172–177.
11. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.

Kovalchuk Ya.S. THE CONCEPTS AND ELEMENTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF EMPLOYEES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

The article is devoted to defining the concept and elements of the administrative and legal status of employees of the Economic Security Bureau of Ukraine. Scientific approaches to understanding the concept of "administrative-legal status" are characterized. It is proved that the administrative-legal status is derived from the general legal status. It is argued that the administrative-legal status of an official of any state body or local self-government body has certain features determined by the tasks and functions entrusted to the relevant body. The author's definition of the concept of "administrative and legal status of an employee of the Bureau of Economic Security of Ukraine" has been formulated.

The author revealed the peculiarities of the administrative and legal status of the employee of the Bureau of Economic Security of Ukraine. It has been proven that such features are due to the specifics of the legal status of the Bureau of Economic Security of Ukraine itself as a central body of executive power. It was established that the employees of the research body are civil servants, regardless of the position they hold, and, accordingly, their administrative and legal status is characterized by all the features inherent to civil servants.

The structure of the administrative-legal status was clarified and its elements were identified. The main elements of the administrative and legal status of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine are characterized. It has been established that one of the elements of the administrative and legal status of such

employees, which distinguishes them from the status of officials and officials of other state bodies and local self-government bodies, is authority. The author determined that the specificity of the powers of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine as an element of their administrative and legal status is that the effectiveness of their implementation is closely related to the establishment of cooperation with other state authorities, local self-government bodies, law enforcement agencies and other persons.

Key words: *administrative and legal status, elements of legal status, official, detective, analyst, Bureau of Economic Security of Ukraine.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9:330.1(472.2)

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/09>

Барановська Т.В.

Державний університет «Житомирська політехніка»

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ЕСТОНІЇ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті проаналізовано злочини у сфері економіки відповідно до Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки. Економічна злочинність є серйозною загрозою для стійкого економічного розвитку, правопорядку та соціальної стабільності суспільства. Найбільш поширеними правопорушеннями у сфері економічної злочинності є: незаконна господарська діяльність, правопорушення пов'язанні із комерційними товариствами, правопорушення пов'язанні із банкрутством, правопорушення в сфері податків, правопорушення пов'язанні із легалізацією (відмиванням) доходів, правопорушення в сфері обігу цінних паперів, правопорушення в сфері конкуренції, правопорушення в партійній сфері, корупційні правопорушення в комерційній сфері. Відповідно до представленого переліку видів кримінальних правопорушення в господарській сфері вказано значно вужчий підхід, а ніж міститься у вітчизняному кримінальному законодавстві. Видами злочинів щодо яких є особлива увага та найбільші розміри санкцій є: легалізації (відмивання) доходів та корупція в приватному секторі. Вказано, що відповідальність за злочини проти економічної системи, лежить між грошовими стягнення до ув'язнення з найбільшим строком до семи років. Окремі статті передбачають конфіскацію майна, особи, що вчинила злочин або майна, яке використовувалося для здійснення незаконної діяльності в сфері економіки або було результатом такої діяльності. Структура та правова характеристика кримінального законодавства Естонії, свідчить про особливо важливу роль системи запобігання та протидії економічній злочинності. У кримінальному кодексі Естонії в сфері злочинів проти економічної системи є корупційні правопорушення в приватному секторі. В Україні така практика не передбачена, хоча в контексті забезпечення економічної безпеки держави та захисті ринкових відносин, даний вид правопорушень має міститися в кримінальному кодексі, а особи, що його скоїли мають нести відповідальність.

Ключові слова: економічна злочинність, кримінальне законодавство, санкції, ув'язнення, кримінальне правопорушення, запобігання та протидія.

Постановка проблеми. Економічна злочинність є глобальною проблемою, яка впливає на економіку та безпеку багатьох країн світу. Вона має різні форми та виявляється в різних галузях, таких як фінанси, бізнес, торгівля, транспорт та інші. Форми економічної злочинності можуть мати значний вплив на економіку та довіру до державних інституцій, що може шкодити економічному розвитку країни та її громадянам. Боротьба та протидія є важливим завданням для забезпечення стійкого економічного розвитку країни та забезпечення безпеки її громадян.

Після повномасштабного вторгнення РФ, курс зовнішньої та внутрішньої політики України взя-

тий на інтеграцію з Європейським Союзом, розглядається як єдиний можливий та такий який забезпечить розвиток нашої держави як цілісного, самостійного та повноцінного члена світового товариства. Інтенсивність підвищення темпів системної інтеграції, яка передусім, вимагає реформування національної правової системи зумовлено ухваленням 23 червня 2022 р. рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Враховуючи європейський вектор розвитку та з метою збереження національної ідентичності, вважаємо, доцільним правовий аналіз законодавства Естонії в частині відповідальності за кримінальні право-

порушення проти економічної системи з метою впровадження реформування національної правової системи з врахуванням зарубіжного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Євроінтеграційні процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя, актуалізують дослідження досвіду в сфері права країн-членів Європейського союзу. Питання гармонізації вітчизняного кримінального законодавства та законодавства країн Європейського Союзу знайшли відображення в працях Т.М. Анакіної [1], Ю.В. Бауліна [2], О.О. Дудорова [3], В.К. Матвійчук, О.Є. Гіда, Р.Б. Прилуцького та ін [5], О.В. Столярськи [6], М. Хавронюка [3,7], Л.В. Чернозуб [1], А.М. Яценко [8]. Разом з тим, успішна адаптація вітчизняного законодавства потребує вивчення досвіду окремих країн Європи, тому числі пострадянських країн, які членами Європейського союзу.

Постановка завдання. Дослідити структуру та правову характеристику кримінального законодавства Естонії, виокремити види злочинів щодо яких є особлива увага та найбільші розміри санкцій. Запропонувати перспективні напрями розвитку вітчизняного кримінального законодавства в контексті запозичення естонського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне законодавство Естонії представлене Пенітенціарним кодексом (Естонською – *Karistusseadustik*) від 2001 р. [9]. На сьогоднішній день до даного документу внесено понад 90 правок, що обумовлено сукупністю економічних, політичних, соціальних передумов. Структура Пенітенціарного кодексу Естонії представлена в класичному вигляді, тобто має загальну та особливу частину. Особлива частина представлена наступними розділами: загальні положення; правопорушення (склад правопорушення, виключення протиправності, вина); види та міри покарань (основні види покарань, що застосовуються до злочинів та проступку, додаткові покарання для фізичної та юридичної особи); застосування покарання (підстави для застосування покарання; заміна тюремного ув'язнення або арешту суспільно корисними роботами; заміна тюремного ув'язнення електронним надзором або лікуванням; заміна грошових виплат, штрафу або покарання); звільнення від покарання; строк давності; інші заходи впливу. В цілому загальна частина переставлена 7-ма главами та 11 розділами.

Особлива частина містить положення, що регулюють систему запобігання та протидії різним видам злочинів. Загальна частина містить 18 глав, більшість з яких розподілені на розділі. 17 глав характеризують певний вид кримінального правопорушення

і 1 глава визначає прикладні положення [9]. Пенітенціарний кодекс визначає відповідальність за наступні види правопорушень: проти людяності та міжнародної безпеки; проти особистості; проти політичних та громадянських прав; проти сім'ї та неповнолітніх; проти здоров'я населення; проти майна; проти держави; проти суспільного порядку; службові правопорушення; проти правосуддя; проти публічної довіри; проти навколишнього середовища; в сфері економіки; загально небезпечні правопорушення; проти безпеки руху; проти військової служби.

В контексті об'єкту даного дослідження, більш детально розглянемо правопорушення в сфері економіки. Даним видам злочинів присвячено Главу 21 Правопорушення в сфері економіки [9]. Усі види кримінальних правопорушень проти економічної системи:

- незаконна господарська діяльність (Розділ 1, статті 372-376.2);
- правопорушення пов'язанні із комерційними товариствами (Розділ 2, статті 377-381.1);
- правопорушення пов'язанні із банкрутством (Розділ 3, статті 384-385.1);
- правопорушення в сфері податків (Розділ 4, статті 389-393);
- правопорушення пов'язанні із легалізацією (відмиванням) доходів (Розділ 5, статті 394-395);
- правопорушення в сфері обігу цінних паперів (Розділ 6, статті 391-398);
- правопорушення в сфері конкуренції (Розділ 7, статті 399-401);
- правопорушення в партійній сфері (Розділ 8, статті 401-402);
- корупційні правопорушення в комерційній сфері (Розділ 9, стаття 402).

Відповідно до представленого переліку видів кримінальних правопорушення в господарській сфері можна вказати, на значно вужчий підхід, а ніж міститься у вітчизняному кримінальному законодавстві. Так, особливими видами правопорушень, відповідно до естонського кримінального законодавства, є правопорушення партійній сфері, зокрема мова йде про фінансування партійної діяльності через пожертвування. В свою чергу даний вид злочину міститься в Розділі V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», зокрема стаття Стаття 159-1 «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму» [4]. Певним чином, це можливо пов'язати із тим, що назва розділу в естонському кримінальному законодавстві звучить як «Правопорушення в економічній сфері», а в укра-

їнському – «Правопорушення в сфері господарської діяльності». Хоча це все ж таки залежить від того як тлумачити економічні операції, що здійснюються в результаті діяльності політичної партії.

Особливою статтею в дослідженому кримінальному кодексі Естонії в сфері злочинів проти економічної системи є корупційні правопорушення в приватному секторі. В Україні така практика не передбачена, хоча в контексті забезпечення економічної безпеки держави та захисту ринкових від-

носин, даний вид правопорушень має міститись в кримінальному кодексі, а особи, що його скоїли мають нести відповідальність. Адже, саме від цього залежить як суспільна довіра до бізнес-структур так і довіра безпосередніх стейкхолдерів, якими виступають іноземні та внутрішні інвестори, контрагенти та працівники підприємства.

В цілому характеристику зазначених видів кримінальних правопорушень та санкцій за їх скоєння представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Характеристика злочинів в сфері економіки відповідно до Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки

Здійсненні фізичною особою	Здійсненні юридичною особою
1	2
НЕЗАКОННА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ	
<i>Стаття 372. Господарська діяльність без ліцензії та заборонена господарська діяльність</i>	
<i>здійсненні фізичною особою</i>	<i>здійсненні юридичною особою</i>
Штраф в розмірі 300 штрафних одиниць або арештом	Штраф в розмірі 32000 євро
За умови загрози життю чи в особливих галузях – грошове стягнення або ув'язнення до 3-х років	За умови загрози життю чи в особливих галузях – грошове стягнення
<i>Стаття 372.1. Застосування правових актів третіх країн або здійснення на основі даних актів дій за межами території даних країн та неповідомлення</i>	
Штраф в розмірі трьохсот штрафних одиниць	Штраф в розмірі 32000 євро
<i>Стаття 373. Порушення заборони на здійснення комерційної діяльності та заборони на роботу по певній спеціальності або певній посаді</i>	
Грошове стягнення або ув'язнення та строк до одного року	
<i>Статті: 375. Незаконний оборот алкоголю; 376. Порушення порядку обороту табачник виробів; 376.2. Незаконний обіг рідкого палива</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 5-ти р.	Грошові стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	
<i>Стаття 276.1. Незаконне видалення добавок з рідкого палива, що передбачало спеціальне маркування та отримання в результаті цього рідкого палива</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 3-х р.	Грошові стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	
ПРАВОПОРУШЕННЯ ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ КОМЕРЦІЙНИМИ ТОВАРИСТВАМИ)	
<i>Стаття 377. Незаконне придбання, використання та розголошення комерційної таємниці</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 2-х р.	Грошові стягнення
<i>Стаття 379. Ненадання або недостовірне надання результатів аудиторських та спеціальних перевірок</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 1-го р.	Грошові стягнення
<i>Стаття 381. Оприлюднення недостовірних даних про майновий стан комерційного товариства та інших обставин, що підлягають перевірці</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 1-го р.	–
<i>Стаття 381.1. Порушення обов'язку ведення бухгалтерського обліку</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 1-го р.	Грошові стягнення
За умови оголошення товариства банкрутом	
Грошові стягнення або ув'язнення до 3-х р.	Грошові стягнення
ПРАВОПОРУШЕННЯ ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ БАНКРУТСТВОМ	
<i>Статті: 384. Штучне створення ситуації неспроможності; 385. Приховування майна при процедурі банкрутства</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 3-х р.	–
<i>Стаття 384.1 Нерівне поводження з кредиторами</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 2-х р.	–
ПРАВОПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ПОДАТКІВ	
<i>Стаття 389. Приховування податкових зобов'язань та безпідставне збільшення вимоги до повернення</i>	

1	2
Грошові стягнення або ув'язнення до 2-х р.	Грошові стягнення
<i>Особливо крупні збитки</i>	
Ув'язнення до 7-ми р.	Грошові стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	
Стаття 391. Контрабанда	
Грошові стягнення або ув'язнення до 4-х р., для посадової особи або групи осіб до 2-ти р.	Грошові стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	
Стаття 393. Незаконні дії з товарами, щодо яких застосовуються митні пільги та з підакцизними товарами	
Грошові стягнення або ув'язнення до 4-х р.	Грошові стягнення
<i>Правопорушення пов'язанні із легалізацією (відмиванням) доходів</i>	
Стаття 394. Легалізація (відмивання) доходів	
Грошові стягнення або ув'язнення до 5-ти р., для групи осіб, повторного скоєння, та за умови особливо великих розмірів строк до 10-ти р.	Грошові стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	
Стаття 394. Домовленість про відмивання доходів	
Грошові стягнення або ув'язнення до 2-х р.	Грошові стягнення
ПРАВОПОРУШЕННЯ ПОВ'ЯЗАННІ ІЗ ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ ДОХОДІВ	
Статті: 398. Неправомірне використання інформації, що призначена для внутрішнього користування; 398.1. Маніпуляція ринком	
Штраф в розмірі 300 штрафних одиниць; група осіб або особливо великий розмір збитку – грошові стягнення та строк до 4-х р.	Штраф в розмірі 400000 євро
Конфіскація майна за рішенням суду	
ПРАВОПОРУШЕННЯ В СФЕРІ КОНКУРЕНЦІЇ	
Стаття 399. Домовленість, рішення та узгодженні дії, що чинять шкоду конкуренції	
<i>Домовленість між підприємствами</i>	
Грошові стягнення або ув'язнення до 1-го р.	Грошові стягнення в розмірі 5 % обороту
ДОМОВЛЕНІСТЬ МІЖ КОНКУРЕНТАМИ	
Грошові стягнення або ув'язнення до 3-х р.	Грошові стягнення в розмірі 5-10 % обороту
ПРАВОПОРУШЕННЯ В ПАРТІЙНІЙ СФЕРІ	
Стаття 402.1. Здійснення та прийняття забороненої пожертви в крупному розмірі	
Грошове стягнення	Грошове стягнення
КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ПРИВАТНОМУ СЕКТОРІ	
Статті: 402.1. Отримання хабаря в приватному секторі; 402.4. Надання хабаря	
Грошові стягнення або ув'язнення до 5-ти р.	Грошове стягнення
Конфіскація майна за рішенням суду	

Аналізуючи представлені данні варто зауважити, що відповідальність за злочини проти економічної системи, лежить між грошовими стягненнями до ув'язнення з найбільшим строком до семи років. Окремі статті передбачають конфіскацію майна, особи, що вчинила злочин або майна, яке використовувалося для здійснення незаконної діяльності в сфері економіки або було результатом такої діяльності. Зокрема, до злочинів, які передбачають конфіскацію за рішенням суду естонським кримінальним кодексом віднесено: незаконне видалення добавок з рідкого палива, що передбачало спеціальне маркування та отримання в резуль-

таті цього рідкого палива (Стаття 276.1); приховування податкових зобов'язань та безпідставне збільшення вимоги до повернення (стаття 389); контрабанда (стаття 391); легалізація (відмивання) доходів (стаття 394); неправомірне використання інформації, що призначена для внутрішнього користування (стаття 398); маніпуляція ринком (стаття 398.1); отримання хабаря в приватному секторі (стаття 402.1); надання хабаря (стаття 402.4); незаконний оборот алкоголю (стаття 375); порушення порядку обороту табачник виробів (стаття 376); незаконний обіг рідкого палива (стаття 376.2) [9].

Питання конфіскації майна регулюється Главою 7 Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки, зокрема статтями: конфіскація засобу та безпосереднього об'єкту скоєння правопорушення (стаття 83); конфіскація майна, що здобутий в результаті правопорушення (стаття 83.1); розширена конфіскація майна, здобутого в результаті злочину (стаття 83.1); заміна конфіскації (стаття 84); наслідки конфіскації (стаття 85) [9]. Особливими умовами конфіскації майна, є те, що на момент вироку суду дане майно має належати підсудному. Проте, дана норма не дія за умови, що майно, що підлягає конфіскації, визнано майном, що є результатом протиправної діяльності в сфері господарської діяльності, навіть, якщо воно належить тертім особам. Крім того, даним правовим актом передбачено, що якщо майно, здобуте внаслідок правопорушення, або майно, здобуте внаслідок злочину, засіб скоєння злочину чи безпосередній об'єкт злочину були відчужені, використані, або їх вилучення не є можливим або доцільним в іншій причині, то суд може стягнути суму, що відповідає вартості майна, підлягає конфіскації.

За умови, що винуватцем в скоєнні кримінального правопорушення проти економічної системи визнано винним юридичну особи, до даної юридичної особи застосовуються санкції у вигляді грошового стягнення. За більшістю визначених кримінальних правопорушень розмір грошового стягнення встановлюється суддею, у відповідності до положень загальної частини Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки. Штраф в розмірі 32000 євро встановлених за такі правопорушення як: господарська діяльність без ліцензії та заборонена господарська діяльність (стаття 372); застосування правових актів третіх країн або здійснення на основі даних актів дій за межами території даних країн та неповідомлення (стаття 372.1) [9]. За неправомірне використання інформації, що призначена для внутрішнього користування, та маніпуляція ринком передбачений штраф у розмірі 400000 євро. Недобросовісна конкуренція, зокрема домовленість між підприємствами та домовленість з конкурентами передбачає штраф в розмірі 5 % та 5–10% обороту відповідно.

Якщо винною у скоєнні кримінальних правопорушень, визнано фізичну особу то санкції можуть бути від грошових стягнень до ув'язнення. При

чому максимальний строк ув'язнення за кримінальних правопорушення проти економічної системи 10-ти років, а мінімальний строк – 1 рік. Найбільший строк ув'язнення (10 років) передбачено статей 394 – Легалізація (відмивання доходів), за умови особливо великих розмірів, або ж злочин здійснено групою осіб. Варто зазначити, для однієї особи та якщо легалізація (відмивання) коштів не перевищило особливо великі розміри, даною статей передбачено 5 років ув'язнення та грошові стягнення.

П'ять років ув'язнення передбачено також для наступних кримінальних правопорушень: незаконний оборот алкоголю (статті 375); порушення порядку обороту табачник виробів (стаття 376); незаконний обіг рідкого палива (стаття 376.2); отримання хабаря в приватному секторі (стаття 402.1); надання хабаря (стаття 402.4). Найменший строк ув'язнення, до одного року, передбачений за наступними кримінальними правопорушеннями: ненадання або недостовірне надання результатів аудиторських та спеціальних перевірок (стаття 379); оприлюднення недостовірних даних про майновий стан комерційного товариства та інших обставин, що підлягають перевірячці (стаття 381); порушення обов'язку ведення бухгалтерського обліку (стаття 381.1); домовленість, рішення та узгодженні дії, що чинять шкоду конкуренції (стаття 399).

Висновки. Структура та правова характеристика кримінального законодавства Естонії, свідчить про особливо важливу роль системи запобігання та протидії економічній злочинності. Видами злочинів щодо яких є особлива увага та найбільші розміри санкцій є: легалізації (відмивання) доходів та корупція в приватному секторі. Перспективними напрями розвитку вітчизняного кримінального законодавства в контексті запозичення естонського досвіду є: 1) впровадження кримінальної відповідальності за корупційні злочини в приватному секторі; 2) впровадження відповідальності за недостовірне оприлюднення інформації про господарську діяльність підприємства; 3) впровадження відповідальності за порушення ведення бухгалтерського обліку. Крім того, вважаємо, що структура діючого Кримінального кодексу України має бути переглянута та запроваджено новий підхід до групування кримінальних правопорушень в особливій частині.

Список літератури:

1. Анакіна Т.М., Чернозуб Л.В. Гармонізація кримінального права держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. №1. С. 160-165.
2. Баулін Ю.В. Європеїзація Загальної частини проекту КК України. *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новачії*: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу (15 травня 2020 року). Харків, 2020. С. 45–50.

3. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу : монографія / В. К. Матвійчук, О. Є Гіда, Р. Б. Прилуцький [та ін.] ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. К. Матвійчука. К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 552 с.
6. Столярський О. В. Правова універсалізація міжнародних норм у боротьбі зі злочинністю в кінці ХХ століття. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 173–177.
7. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис... доктора юрид. наук : 12.00.08. Київ : ЛьвівДУ внутрішніх справ, 2007. 557 с.
8. Ященко А. М. Зарубіжний досвід законодавчої регламентації заходів кримінально-правового характеру. *Вісник криминологічної асоціації України*. 2017. № 3(17). С. 43–52.
9. Karistusseedustik Eesti Vabariik. Riigikogu. 2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/113032019077>

Baranovska T.V. PREVENTING AND COUNTERING CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ECONOMIC SYSTEM OF ESTONIA: LEGAL ANALYSIS OF CRIMINAL LEGISLATION

The article analyzes crimes in the field of economy according to the Penal Code of the Republic of Estonia. Economic crime is a serious threat to sustainable economic development, law and order and social stability of society. The most common offenses in the field of economic crime are: illegal economic activity, offenses related to commercial companies, offenses related to bankruptcy, offenses in the field of taxes, offenses related to the legalization (laundering) of income, offenses in the sphere of securities circulation, offenses in the sphere of competition, offenses in the party sphere, corruption offenses in the commercial sphere. According to the rearranged list of types of criminal offenses in the economic sphere, a much narrower approach is indicated than that contained in the domestic criminal legislation. Types of crimes for which special attention and the largest sanctions are: legalization (laundering) of income and corruption in the private sector. It is indicated that responsibility for crimes against the economic system ranges from fines to imprisonment with a maximum term of up to seven years. Separate articles provide for the confiscation of property, a person who committed a crime or property that was used to carry out illegal activities in the economic sphere or was the result of such activities. The structure and legal characteristics of the criminal legislation of Estonia show the particularly important role of the system of prevention and counteraction of economic crime. In the criminal code of Estonia, in the field of crimes against the economic system, there are corruption offenses in the private sector. In Ukraine, this practice is not provided, although in the context of ensuring the economic security of the state and protecting market relations, this type of offense should be included in the criminal code, and the persons who committed it should be held responsible.

Key words: economic crime, criminal law, sanctions, imprisonment, criminal offense, prevention and counteraction.

Карпушина М.Г.

Академія адвокатури України

Вереша Р.В.

Академія адвокатури України

ВИДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена обговоренню неоднозначного питання розвитку громадянського суспільства, прагнення до розвитку сучасної держави, поліпшення сприйняття загальнолюдських цінностей у прагненні досягнення світового економічного ладу рівня розвинутих держав.

Актуальність теми обговорення, яка розглядається в даній статті полягає у стрімкому розвитку громадянського суспільства, що несе в собі швидкоплинні зміни суспільного ладу.

У статті розкрито наявність існуючої проблеми необізнаності медичного персоналу із численними нормативно-правовими актами, при тотальному браку часу в медичного персоналу, що зумовлено специфічною діяльністю виконуваної роботи. Такий розклад подій приводить до суперечливих ситуацій, в яких необізнаність в правовою стороною медичної діяльності може негативно відобразитись як на медичному персоналі так і на пацієнтах, що звертаються за отриманням медичних послуг.

Мета статті заключається в наданні інформації яка безпосередньо стосується діяльності медичних працівників під час виконуваної роботи, поінформуванню про потенційну кримінальну відповідальність, що може настати при несумлінному виконанні лікарських обов'язків, або переймання лікарських функцій тими особами, що не уповноважені на їх проведення.

У статті розкрито можливі шляхи вирішення проблеми, які реалізуються у процесі донесення необхідної інформації до широкого кола осіб, також шляхом доведення вузькому колу керівної ланки на державному рівні та обізнаним особам в наукових колах необхідності групування правових норм у структурований звід законодавчих норм, окрім того доповнення вже існуючої частини кодифікованого закону України про кримінальну відповідальність більш деталізованою фабулою статті у відношенні наукових медичних досліджень.

З'ясовано, що результати праці можуть бути використані в якості матеріалів самоосвіти. Мета такого навчання – підвищення правової свідомості та обізнаності із специфікою медичної діяльності.

Висунуту гіпотезу щодо раціональної пропозиції у відношенні доповнення існуючих статей кримінального кодексу України спеціальними нормами або доповнення КК України окремою статтею щодо несення відповідальності за неналежний порядок проведення медичних досліджень, також раціональною здається пропозиція прийняття Медичного кодексу України.

Ключові слова: медичне дослідження, лікар, пацієнт, злочинне діяння, кримінальна відповідальність, інформаційна згода.

Вступ. Швидкоплинні зміни на рівні держави та суспільному рівні людського буття спонукають до розвитку специфічних галузей існування. Медичне право тут не стало винятком.

Постановка проблеми. В умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства, із стрімким плином часу та значним обсягом змін в цифровій галузі та диджиталізації світового економічного ринку, громадянське суспільство повсякчасно потребує якісних медичних послуг та правової обізнаності в їх наданні та отриманні.

З метою розвитку фармацевтичної та медичної галузей світового ринку лікарських засобів, провідні фармацевтичні та медичні компанії та корпорації займають відокремлену економічну нішу у відношенні розробки нових лікарських засобів.

Для легітимності впровадження процедури розробки лікарських засобів на міжнародній арені сформовано єдині уніфікаційні норми стосовно порядку проведення медичних досліджень.

З врахуванням ступеню відповідальності медичних працівників перед громадянським суспільством,

приділяється увага відповідальності у медичній галузі та лікарській справі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій таких вчених та науковців як Вереша Р.В., Лащик К.М., Макушев П.В., Негодченко О.В., Резнік С.О. підтверджують суспільну важливість проблемного питання відповідальності медичного персоналу.

Формулювання цілей статті. Основна ціль цієї статті полягає у наданні короткого визначення відповідальності медичних працівників у фаховій галузі. Для подання достовірної інформації було опрацьовано та використано нормативно-правові, законодавчі акти як міжнародного так і національного українського рівня, дисертаційні дослідження, наукові публікації тощо.

Матеріали і методи. Під час написання тексту, було використано наступні методи: загальний емпіричний метод спостереження, теоретичний метод загальної форми руху наукового пізнання, закону відображення дійсності в мисленні та комплексний елементарно теоретичний метод. При відображенні цифрових показників було застосовано статистичний метод.

Обговорення результатів. Результати праці можуть бути використані в якості матеріалів самоосвіти. Мета такого навчання – підвищення правової свідомості та обізнаності із специфікою медичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Так, у відношенні інформаційного ресурсу, якщо брати до уваги змістовно науковий, але разом із тим й поданий доступною мовою інформаційний ресурс, в загальному розумінні з врахуванням специфіки напрямку медичної галузі відчувається брак належного теоретико-правового забезпечення. Дана обставина може ускладнювати застосування правових норм, та призводити до прийняття суперечливих рішень або бездіяльності в окремих випадках [1; 5–12].

Окремі несприятливі випадки недосконаlosti правової галузі медичних знань та заходів їх врегулювання можуть розглядатися в з дотриманням неоднакової правової практики із залученням розгалуженої судової практики. Такий неоднозначний підхід до вирішення несприятливих ситуацій зумовлено відсутністю усталеного медичного права як галузі знань в сучасній науці на державному рівні.

Між тим, для повсякденного та різнобічного захисту прав та свобод громадянського суспільства, що у відповідності до Конституційних норм має бути рівнозначним та виваженим, продовжує

існувати низка праць практиків, вченої молоді, науковців, службовців тощо.

З метою дослідження видів відповідальності медичних працівників за діяння в клінічній практиці відбувається пошук способів знаходження «золотої середини» в болісних та неоднозначних питаннях відповідальності в медичній практиці.

В частині встановлення належної та справедливої міри покарання за ті чи інші суспільно небезпечні діяння, виконується робота та провадиться діяльність з дослідження різних сторін суспільної проблеми кримінальної відповідальності медичного персоналу за кримінально карані діяння. Результати подібної праці відображаються в тезах доповідей, статтях, публікаціях, дисертаціях, службовій діяльності, професійній діяльності тощо [2; с. 3–6].

Також проблемним питанням лишається питання міжособової комунікації в медичному секторі економіки. Тут важливо розуміти, що основним напрямком діяльності лікарів та іншого медичного персоналу є лікарська справа та інші медичні галузі. Через значний обсяг роботи та велике навантаження працівники медичної галузі не завжди можуть приділяти увагу філологічному напрямку діяльності та порозумітися з пацієнтами та відвідувачами, котрі не володіють державною мовою, або як знайти мову з людьми з інвалідністю. В якості прикладу можна навести глухих та глухонімих осіб, які здійснюють вербальну комунікацію за допомогою дактилології.

Дактилологія це ручна абетка якою користуються глухі люди, а також люди з вадами мовного розвитку. Це своєрідна форма мови, відтворююча слова за допомогою пальців рук.

В кожній країні світу існують люди, які через вади мови та/або слуху спілкуються за допомогою жестів. В Україні у 1991 році було прийнято Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» Вказаним Законом жестова мова в Україні визнана засобом міжособистісного спілкування [3].

Дактильно-жестова мова – це засіб не лише спілкування, але й навіть мислення. В жестовій мові в ролі смислової одиниці подано жест. Жести бувають одноручні, двуручні. Дворучні жести бувають симетричні – коли руки виконують різні рухи. Важливими елементами жести є: локалізація, тобто чітко визначене просторове положення жести; конігурація – положення пальців. Конфігурація буває дактильна (жест показується дактилем), числова (жест показується у вигляді числа), недактильна, або нетипова (жест відображено

ідеограмою); напрямом руху. При недотриманні правильного напрямку руху дактиля при жестовому спілкуванні втрачається його інформаційний зміст. Незамінною складовою жестового спілкування є артикуляція. Чітка вимога кожного слова допоможе краще пояснити та зрозуміти зміст показуваного жесту. Українська абетка нараховує 33 літери, а дактильна абетка 22 дактиля. Важливу роль в дактилології відіграють ідеограми – тип письма, знаки якого передають здебільшого цілі слова. Весь час, при спілкуванні, слід пам'ятати що невід'ємними елементами жестової мови є міміка та пантоміма.

Важливою на сьогодні є проблема створення сучасних інформаційних технологій, що включають алгоритми, за допомогою яких можна було б створювати нові комп'ютерні системи навчання та комунікації для людей з вадами слуху та мовлення, розвивати комунікативні зв'язки між пацієнтами та лікарями.

Для вирішення цієї проблеми запропонована концепція інформаційної технології невербального спілкування людей з вадами [4, с. 325–331; 5, с. 45–47].

Міжособистісна комунікація є вкрай важливою для медичної справи. Створення соціального контакту на комунікативному рівні між пацієнтами та лікарями, іншими відвідувачами та медичним персоналом сприяє уникненню конфліктних ситуацій.

Зрозуміло, що самі по собі конфліктні ситуації не створюють складу кримінально каранних діянь та не суть в собі ознак проступків. Проте, загострення конфліктних ситуацій може провокувати подальші дії, які спроможні нести в собі ознаки шкідливих та протиправних діянь, за настання яких можуть наступати певні види відповідальності: цивільна (матеріальна, моральна), адміністративна, кримінальна, трудова (дисциплінарна) відношенні медичного персоналу).

Міжнародна спільнота не лишається осторононь поставлених завдань. Так, сучасною міжнародною та вітчизняною нормативною базою урегульовано дотримання прав пацієнта в правовому сенсі. Наразі існують положення основної міжнародної угоди, які регламентують охорону і захист прав пацієнта у системі відносин «лікар-пацієнт» на міжнародному рівні – Європейська Хартія прав пацієнтів, та Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

З метою захисту персональних даних особи Україною ратифіковано Конвенцію про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних і Додатковий протокол до Кон-

венції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних [6], а також прийнято Закон України «Про захист персональних даних».

Відповідальність за розголошення персональних даних пацієнта, та/або використання його персональних відмостей в ході проведення клінічного дослідження також може наставати в як окремо так і в поєднанні з відповідальністю яка застосовується відповідно до норми статті 145 Кримінального кодексу України (КК України) та має назву «Незаконне розголошення лікарської таємниці». За КК України, незаконне розголошення лікарської таємниці це умисне розголошення лікарської таємниці особою, якій вона стала відома у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків, якщо таке діяння спричинило тяжкі наслідки.

Цивільна відповідальність.

Відповідно до статті 286 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. фізична особа має право на збереження таємниці про стан свого здоров'я, нерозголошення інформації про факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи. Лікарською таємницею є, зокрема, відомості про: а) факти звернення за психіатричною допомогою та лікування у психіатричному закладі чи перебування в психоневрологічних закладах для соціального захисту або спеціального навчання, а також інші відомості про стан психічного здоров'я особи, її приватне життя; б) зараження особи інфекційною хворобою, що передається статевим шляхом, проведені медичні огляди та обстеження з цього приводу, дані інтимного характеру, отримані у зв'язку з виконанням професійних обов'язків посадовими особами та медичними працівниками закладів охорони здоров'я; в) результати медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу (вони повідомляються лише цим особам. При цьому приховання тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним).

Поняття лікарської таємниці та медичної таємниці вміщують інформацію про пацієнта та інформацію для пацієнта.

Інформація для пацієнта налічує відомості про стан здоров'я людини, історію її хвороби, про мету

запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, які лікар зобов'язаний надати на вимогу пацієнта, членів його сім'ї або законних представників, за винятком випадків, коли така повна інформація може завдати шкоди здоров'ю пацієнта.

Незаконне розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження ВІЛ чи іншої невиліковної інфекційної хвороби та його результатів тягне відповідальність передбачену статтею 132 КК України. Розголошення лікарської таємниці, якщо вона водночас є таємницею слідства, кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених статтями 145 і 387 КК України [7; 8].

Адміністративна відповідальність.

Зрозумілим видається існування адміністративної відповідальності за порушення законодавства щодо захисту персональних даних у сфері охорони здоров'я.

Тут можна згадати і про адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена й для медичних працівників. Прикладом таких правопорушень може слугувати стаття 44-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 44-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення: «Порушення обмежень, встановлених для медичних і фармацевтичних працівників під час здійснення ними професійної діяльності». Порушення обмежень, встановлених для медичних і фармацевтичних працівників під час здійснення ними професійної діяльності, – тягне за собою накладення штрафу у розмірі трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення за порушення, передбачені частиною першою цієї статті, – тягнуть за собою накладення штрафу у розмірі однієї тисячі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [9].

На практиці існує процесуальний порядок звільнення особи від адміністративної відповідальності за ознакою малозначності діяння.

Так, авторами – науковцями П.В. Макушевим, О.В. Негодченко, С.О. Резніком розглянуто досліджуваний механізм з різних підходів. Авторами досліджено зміст правових норм, що регламентують визначення малозначності протиправного діяння.

Разом із тим, у відповідності до наведеної авторами статистики звільнення від відповідальності за правопорушення через малозначність, наведеної за 2005–2009 роки за проступки вчинені медич-

ним персоналом в сфері професійної діяльності складає становить 0,1% що є відносно невеликим показником [10; 7, с. 190–206]. Тут можна додати, що правовий механізм розгляду адміністративних правопорушень (адміністративна практика) має навіть більш закритий характер аніж процесуальний порядок розгляду кримінальних справ в сенсі недостатності публічної інформації та відкритих даних з адміністративної практики.

Відповідальність за адміністративні правопорушення в галузі охорони здоров'я, і за правопорушення у сфері захисту персональних даних наведено в статті 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Зокрема, згідно зі ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) під адміністративним правопорушенням (проступком) визначають протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на визначений порядок управління і за яку згідно із законом настає адміністративна відповідальність. Цей вид відповідальності застосовується тільки тоді, якщо такі порушення за своїм змістом не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Також, до адміністративних правопорушень у сфері охорони здоров'я населення належать: порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм (ст. 42; 44-3 КУпАП). КУпАП було доповнено ст. 44-3 «Порушення правил щодо карантину людей» відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)»; продаж лікарських засобів без рецепта в заборонених законодавством випадках (ст. 42-4 КУпАП); незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44 КУпАП); ухилення від медичного огляду чи медичного обстеження, обстеження і профілактичного лікування осіб, хворих на венеричну хворобу (ст. 44-1; 45 КУпАП); порушення встановленого порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації і застосування донорської крові та (або) її компонентів і препаратів (ст. 45-1 КУпАП); порушення встановлених законодавством вимог щодо заняття народною медициною (цілительством) (ст. 46-2 КУпАП).

Так, можна висловити згоду дотримання правової позиції розуміння під юридичною відповідальністю застосування заходів державного примусу

імперативних норм до особи, яка вчинила правопорушення. Зокрема, статтею 188-39 КУпАП визначає відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних. Згідно зі статтею 23 Закону України «Про захист персональних даних» повноваження за додержанням законодавства про захист персональних даних, зокрема медичних, покладено на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та суди [11].

До адміністративних правопорушень у галузі охорони здоров'я належать, зокрема: – порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм (ст. 42 КУпАП); – незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44 КУпАП); – порушення встановленого порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації і застосування донорської крові та (або) її компонентів і препаратів (ст. 45-1 КУпАП).

До осіб, що вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються адміністративні стягнення, передбачені санкціями статей, що встановлюють відповідальність за такі правопорушення. Варто відмітити, що здебільшого це штрафи у розмірі, який визначається від неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Слід додати, що в разі визначення суб'єктом адміністративного правопорушення спеціального суб'єкта медичного працівника, наявність встановленого юридичного факту винності особи у інкримінованому правопорушенні може спричинити й інші наслідки – як то, притягнення до дисциплінарної відповідальності, встановлення корупційного проступку тощо.

Проте, можливо сформулювати низку пропозицій щодо удосконалення системи законодавчого регулювання правовідносин щодо охорони прав пацієнта в розумінні правового забезпечення галузі медичних досліджень за участі іноземного інвестора.

Кримінальна відповідальність.

Так, законом про кримінальну відповідальність на національному рівні в межах Кримінального кодексу України (КК України), у перелічених нижче статтях висвітлюється питання порушення прав пацієнта на законодавчому рівні:

- 139 КК України – Ненадання допомоги хворому медичним працівником;
- 140 КК України – Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником;
- 141 КК України – Порушення прав пацієнта;
- 142 КК України – Незаконне проведення дослідів над людиною;

– 143 КК України – Порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини;

– 144 КК України – Насильницьке донорство;

– 145 КК України – Незаконне розголошення лікарської таємниці;

– 321-2 КК України – Порушення встановленого порядку доклінічного вивчення, клінічних випробувань і державної реєстрації лікарських засобів.

В широкому сенсі, визначено що суспільні відносини у сфері дотримання прав пацієнта, якими забезпечуються безпека життя та здоров'я людини взаємодіють з медичною сферою.

Раніше, іншими авторами, такими як Дутчак Світлана Рафаїлівна, Вереша Роман Вікторович досліджувались співвідношення понять «жертва» та «потерпілий» в контексті порушення прав пацієнта [12; с. 10–17].

Поняття «жертва» і «потерпілий» у віктимології вважаються тотожними (мають аналогічне значення).

У віктимології (науці про жертву злочинного діяння) потерпілий одночасно є основним об'єктом дослідження і одним із основних її понять. Отримання характеристики про жертву злочину (потерпілого), вивчення способу її життя має вагоме значення у процесі дослідження виникнення злочину і контролю за злочинністю [13].

Описане вище означає, що в розумінні закону України про кримінальну відповідальність особа пацієнта – добровольця (волонтера), пацієнта, чи іншої особи яка звернулась за отриманням медичної допомоги за КК України може кваліфікуватись як жертва, потерпіла особа, а значить підпадати під наявні склади кримінальних правопорушень (проступків). Первинним для кримінально – правової оцінки визначено пацієнта (волонтера клінічного дослідження), як безпосередньої жертви злочину, визначено спеціального суб'єкта злочинного порушення прав пацієнта – медичного працівника (учасника команди дослідників), а також осіб, прирівняних до них та допущених до медичної практики відповідно до чинного законодавства України.

Форма вини при порушенні прав пацієнта є змішаною: ставлення медичного працівника до самого порушення прав пацієнта може бути як умисним, так і необережним.

В процесі надання рекомендацій щодо удосконалення кримінально – правової політики в сфері протидії порушенням прав пацієнта, традиційно встановлених правил надання медичних послуг

та порядку проведення клінічних досліджень, з метою підвищення рівня соціальної довіри населення до держави, розвитку медичної сфери на міжнародному рівні та подальшого унеможливлення вчинення злочинів в даній сфері, запропоновано гіпотезу про те, ефективним є застосування до осіб, які порушили порядок проведення клінічних випробувань що призвело до порушень прав пацієнта, що в свою чергу призвело до настання тяжких наслідків у останніх, позбавлення права обіймати посади або займатися професійною діяльністю.

Запропоновано передбачити на рівні положень частини 1 статті 55 КК України можливість застосування покарання у вигляді позбавлення права займатися професійною діяльністю спеціальним суб'єктом злочину в розумінні обіймання певної посади і зайняття професійною діяльністю. У результаті аналітичного аналізу чинних редакцій статей 141, 142 КК України, може бути запропоновані деякі уточнення до авторської редакції статей збільшим приділенням уваги проведенню клінічних випробувань лікарських засобів без інформованої згоди, доповнення терміну «письмова згода» у змісті диспозиції статті 141 змістом «інформована» згода із тлумачення цього поняття у примітці до статті. Підставою тому, є суспільна значущість захисту персональних даних на національному рівні.

Разом із тим, кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності, що вона може бути застосована до медичних працівників за правопорушення, що вчиняються ними під час здійснення професійної діяльності.

Згідно з частиною першою статті 2 Кримінального кодексу України (КК України) підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

Позиція необхідності задоволення соціальної потреби населення у якісному та безпечному наданні медичної допомоги обумовлює сьогодні кардинально інший підхід: без піднесення ролі пацієнта та перенесення уваги держави з того, хто спричинив шкоду, на того, хто її зазнав.

Сьогодні кримінальне право не здобуде довіри суспільства, яке вимагає справедливого і належного задоволення його потреб та належні правові гарантії недопущення порушення прав людини в Україні.

В Особливій частині Кримінального кодексу України містяться статті що регламентують кри-

мінальну відповідальність за порушення прав пацієнта. Перелік таких статей майже повний, але, нерідко, некоректно інтерпретований.

Виходячи з загального змісту прав пацієнта, всі діяння, вчинені медичним працівником на шкоду пацієнту є порушенням його прав.

Отже, всі злочини, вчинені медичним працівником щодо пацієнта в системі відносин «лікар-пацієнт» – є порушеннями прав останнього. Розглянемо перелік криміналізованих діянь, які регулюють кримінально-правові відносини в системі «лікар-пацієнт».

З приводу моральних засад суспільства, де лікар сприймається як людина, що має навички для порятунку життя та здоров'я, а положення Клятви лікаря України, де містяться такі слова: «Отримавши професію лікаря та усвідомивши важливість обов'язків, що покладаються на мене, у присутності моїх учителів і колег урочисто клянусь: усі знання, сили та вміння віддавати справі охорони і поліпшення здоров'я людини, лікуванню і запобіганню захворюванням, подавати медичну допомогу всім, хто її потребує...» [14].

Положення ст. 139 КК України просто нівелюють суспільне значення лікарської професії.

Відповідно до зазначених положень такі діяння не тягнуть кримінальну відповідальність за наявності таких умов: – наявність «поважних причин», які допускають відмову у наданні допомоги пацієнтові; – відмова в наданні допомоги через відсутність встановлених правил щодо надання допомоги медичним працівником пацієнту; – ненадання допомоги пацієнтові медичним працівником, якщо останньому відомо, що таке ненадання не потягне тяжких наслідків для хворого.

Зокрема, викликає обурення те, що редакція такої норми могла виникнути у цивілізовану суспільстві, адже в низці країн світу наявна кримінальна відповідальність навіть за те, що лікар, який йдучи по вулиці не надав допомоги хворому. І саме такі країни сьогодні займають лідерські місця у якості захисту прав пацієнта і якості надання медичної допомоги за світовими рейтингами [14].

Прикладом тлумачення «порушення прав пацієнта», з позиції букви Закону – а у даному випадку саме цей зміст вкладений у назву ст. 141 КК України, відображається з точки зору кваліфікації криміналізованого у згаданій статті діянні. Незважаючи на суть назви цієї статті, у диспозиції ч. 1 її зазначено, що кримінальна відповідальність за даний злочин настає у разі проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової

згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного, якщо ці дії спричинили смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки. Очевидно, що зміст цієї норми категорично не відповідає її назві: порушення прав пацієнта значно ширше поняття, ніж порушення правил клінічних випробувань лікарських засобів. Також, виходячи з попереднього аналізу переліку прав пацієнта, зрозуміло, що вказане у ст. 141 КК порушення передбачає відповідальність. Але ще більше здивування викликає таке наповнення положення ст. 141 КК України в порівнянні з положенням ст. 142 «Незаконне проведення дослідів над людиною». Як убачається з тексту, випробування ліків законодавець не відносить до «проведення дослідів», хоча, очевидно, що спостереження при випробуванні ліків здійснюється саме за тим, як організм людини реагує на ліки, що випробовуються. Отже, випробування ліків це – досліді над людиною.

Проте криміналізоване ст. 142 КК «Незаконне проведення дослідів над людиною» описується як «незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я» (ч. 1); ті ж самі дії «вчинені щодо неповнолітнього, двох або більше осіб, шляхом примушування або обману, а так само якщо вони спричинили тривалий розлад здоров'я потерпілого» [15]. Більш того, на міжнародному рівні, у ст. 1 Хартії визначено: «Кожна людина має право на належне медичне обслуговування, спрямоване на попередження захворювання» [16].

Отже ніякі «поважні причини», переконання медичного працівника у відсутності небезпеки чи то відсутність писаних правил не можуть його обмежити пацієнта реалізувати своє суб'єктивне гарантоване право.

Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником криміналізовано ст. 140 КК України. Очевидно, що саме це положення і мало бути застосовано до практичного випадка, наведеного у підручнику з медичного права С. Г. Стеценка. Відповідно до ч. 1 ст. 140 КК України кримінальна відповідальність настає за невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків внаслідок недбалого чи несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого, а кваліфікованим складом передбачені наслідки такого діяння у вигляді спричинення тяжких наслідків неповнолітньому.

Проте, на відміну від статті 137 КК України, у даному випадку йдеться про виключно медичний злочин, вчинюваний у системі «лікар – пацієнт», і, відповідно суб'єкт – медичний працівник, жертва злочину – пацієнт, а потерпілий – пацієнт, або його рідні.

З оглядом на вищенаведене, можливо підняти низку питань: можливість включення диспозиції статті 141 «Порушення прав пацієнта» КК України до диспозиції статті 142 КК України, атже стаття 142 КК України і містить деталізоване поняття «дослідів над людиною». Питання визначення у статті 142 КК України спеціального суб'єкта праворушення, щонайменше, дослідника.

Стосовно міжнародної економічної аргументації, дане положення було більш детально розроблене і знайшло своє відображення після Нюрнберзького процесу, в якому військові злочини та злочини проти людяності, а також вбивство громадянського населення та жорстоке поводження з ним було кваліфіковане, серед іншого, через проведення медичних, біологічних та психологічних дослідів над людиною.

У вироці Нюрнберзького трибуналу цитується розпорядження підсудного Вільгельма Кейтеля на виконання злочинного наказу Адольфа Гітлера «Nacht und nebel erlass» («нім. – Морок і туман») від 7 вересня 1941 р., яке містить прямі вказівки на психологічне знущання над цивільним населенням окупованих територій: «Ефективне і тривале залякування може бути досягнуто або суворим покаранням, або шляхом здійснення заходів, за яких родичі злочинців та інше населення лишатимуться у невіданні відносно долі цих злочинців. Ця мета досягається при вивезенні злочинців до Німеччини» [17].

Норма, закріплена в статті 142 КК України, як вже вказувалося, не встановлює спеціального суб'єкта здійснення дослідів над людиною, чим й відрізняється від статті 321-2 КК України.

Тобто, в разі недостатності складової об'єктивної сторони складу злочину та об'єкту складу злочину, медичні працівники відповідальні за вчинення злочинів на загальних засадах, що в свою чергу, зменшує кваліфікаційні обставини скоєного. До того ж, у КК України є ряд складів злочинів, які мають відношення саме до професійної діяльності лікарів. Вагомим прикладом зазначеному є стаття 321-2 Кримінального кодексу України.

Висновки. Враховуючи загальні окремі висвітлені положення значного масиву інформаційного потоку специфічної медичної документації та спеціальних правових норм медичної галузі,

вбачається за доцільне висунути гіпотезу щодо раціональної пропозиції у відношенні доповнення існуючих статей кримінального кодексу України спеціальними нормами або доповнення КК України окремою статтею щодо несення відповідальності за неналежний порядок проведення медич-

них досліджень, також раціонально здається пропозиція прийняття Медичного кодексу України.

Стаття присвячена дослідженню питання підвищення рівня правової свідомості громадянського суспільства, відповідальності медичного фахівця та захисту прав пацієнта.

Список літератури:

1. Музика А. А. Законодавство України про кримінальну відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення / А. А. Музика, Д. С. Азаров. К. : Вид. Паливода А. В., 2005. 120 с. Бібліогр.: 108–119. ISBN 966-8037-61-8.
2. Держава та правотворчість в сучасній Україні: теорія, практика, перспективи: Програма студентської наукової конференції: юридичний факультет – Дніпропетровський гуманітарний університет – Міністерство освіти і науки України, – 16 квітня 2013 р. м. Дніпропетровськ, 6 стор.
3. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»: Закон № 875-ХІІ від 21.03.1991 (із змінами та доповненнями) / видавник Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
4. Крак Ю. В. Інформаційна технологія невербального спілкування людей з вадами слуху / Ю. В. Крак, Ю. Г. Кривонос, О. В. Бармак, А. С. Тернов. *Штучний інтелект*. 2008. № 3. С. 325–331. Бібліогр.: 7 назв. – укр.
5. Karpushyna M. G. Rozwój daktylogologii w warunkach komunikacji totalnej : Zbiór raportów naukowych. “Knowledge Society”. (30.10.2014 – 31.10.2014) – Warszawa: Wydawca: Sp. Z o.o. “Diamond trading tour”, 2014. 96 str. ISBN: 978-83-64652-70-7 (t. 5/1) – 95 stron.
6. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Страсбург, 28 січня 1981 року від 28 січня 1981 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text
7. Науково-практичний коментар до статті 145 Кримінального кодексу України / авторський колектив коментарю до Кримінального кодексу України: А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук, О. О. Дудоров, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, А. М. Ришелюк, М. І. Хавронюк / Науково-практичний коментар станом на 01.01.2009 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КК004648>
8. Закон України «Про захист персональних даних»: Закон України від 1 червня 2010 № 2297-VI (у редакції від 20 березня 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України, Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X / видавник Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
10. Макушев П. В., Малозначність правопорушення як підстава вільнення від адміністративної відповідальності : монографія / Макушев П. В., Негодченко О. В., Резнік С. О. Дніпропетровськ, 2012. 236 с. ISBN 978-8676-53-6
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X (у редакції від 1 липня 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
12. Вереша Роман Вікторович. Кримінально-правова вина: бібліографія / Р. В. Вереша. К. : Атіка, 2006. 56 с. ISBN 966-326-186-2.
13. Лащик К. М. Поняття, ознаки жертви злочину, підходи до визначення жертви злочину. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17434/1/ПОНЯТТЯ,%20ОЗНАКИ%20ЖЕРТВИ%20ЗЛОЧИНУ,%20ПІДХОДИ.pdf>
14. Етичний кодекс лікаря України. URL: http://www.vult.org.ua/?page_id=105
15. Кримінальний кодекс України: Закон. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001, № 25–26, ст. 131) від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>
16. Європейська Хартія прав пацієнтів в Україні. URL: <https://phc.org.ua/uploads/files/hartia.pdf>
17. Нюрнберзький процес : збірник матеріалів. У 2-х томах. Видання друге, виправлене та доповнене. Москва : Державне видавництво «Юридична література». 1954. 1152 с. 1000–1019.

Karpushyna M.H., Veresha R.V. TYPES OF RESPONSIBILITY OF MEDICAL PERSONNEL IN PROFESSIONAL ACTIVITY

The article is devoted to the discussion of the ambiguous issue of the development of civil society, the desire for the development of a modern state, improving the perception of universal values in the desire to achieve a world economic order at the level of developed countries. The relevance of the topic of discussion, which is considered in this article, lies in the rapid development of civil society, which entails rapid changes in the social order.

The article reveals the existence of the existing problem of ignorance of the medical staff with numerous regulatory and legal acts, with a total lack of time for the medical staff, which is caused by the specific activity of the work being performed. Such a schedule of events leads to contradictory situations in which ignorance of the legal side of medical activity can negatively affect both medical personnel and patients applying for medical services.

The purpose of the article is to provide information directly related to the activities of medical workers during their work, to inform about the potential criminal liability that may arise in the case of dishonestly performing medical duties, or taking over medical functions by those persons who are not authorized to perform them.

The article reveals possible ways to solve the problem, which are implemented in the process of conveying the necessary information to a wide range of people, also by proving to a narrow circle of management at the state level and knowledgeable persons in scientific circles the need to group legal norms into a structured set of legislative norms, in addition to the addition already of the existing part of the codified law of Ukraine on criminal liability with a more detailed plot of the article in relation to scientific medical research. It was found that the results of the work can be used as self-education materials. The purpose of such training is to increase legal awareness and awareness of the specifics of medical activity.

The proposed hypothesis regarding a rational proposal regarding the addition of existing articles of the Criminal Code of Ukraine with special regulations or the addition of a separate article to the Criminal Code of Ukraine regarding responsibility for the improper procedure of conducting medical examinations, also seems to be a rational proposal for the adoption of the Medical Code of Ukraine.

Key words: *medical research, doctor, patient, criminal act, criminal responsibility, informed consent.*

Шевченко Н.С.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ПОВ'ЯЗАНИМ ІЗ ЗАБРУДНЕННЯМ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

У статті досліджено теоретичні засади загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із забрудненням атмосферного повітря. Наголошено на тому, що забруднення довкілля є глобальною проблемою сучасного світу, що потребує рішучих та всеохоплюючих дій. У зв'язку із цим кримінальна відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, в тому числі й забруднення атмосферного повітря, встановлена кримінальними кодексами багатьох країн. Вивченню також піддано теоретичні підвалини запобігання злочинності та визнано його стрижнем предмету криминології. Зазначено, що запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля є різновидом суспільної соціально-превентивної діяльності, мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінант злочинних проявів, передусім причин й умов останніх шляхом випередження їх появи, обмеження, а за можливості – усунення їх дії. Виходячи з наведеної мети окреслено основні завдання запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля. Підкреслено, що запобігання цьому виду кримінальних правопорушень є одним з найскладніших та найбільш специфічних. Наголошено, що здебільшого ефективність заходів загальносоціального запобігання в цій царині може бути забезпечена шляхом проведення цілеспрямованої державної політики. Акцентовано увагу на необхідності розробки комплексної стратегії запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля. Окрім цього, підкреслено важливість удосконалення та модернізації нормативно-правових актів у цій сфері. Наголошено на необхідності нормалізації взаємодії у сфері «людина-природа», зокрема шляхом підвищення еколого-правової культури та свідомості населення. Зазначено, що важливим є запровадження та розвиток державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря, а також наявність громадських та комунальних станцій моніторингу. На основі дослідженого матеріалу робиться висновок про необхідність здійснення рішучих та всеохоплюючих дій для запобігання кримінальним правопорушенням в цій царині.

Ключові слова: криминологія, злочинність, запобігання кримінальним правопорушенням, загальносоціальне запобігання, кримінальні правопорушення проти довкілля, екологічні злочини, забруднення атмосферного повітря.

Постановка проблеми. Забруднення довкілля є глобальною проблемою сучасного світу, що потребує рішучих та всеохоплюючих дій з боку людства. Усі складові довкілля щоденно піддаються негативному, здебільшого антропогенному впливу. Стрімке погіршення якості довкілля вкрай негативно впливає на життя та здоров'я населення нашої планети. Зокрема, у зв'язку з цим найбільш небезпечні діяння, що завдають шкоди оточуючому природному середовищу визнаються кримінально караними у більшості країн світу. В науці такі діяння отримали узагальнену назву «екологічні злочини». Так, Кримінальний Кодекс України (далі – КК України) встановлює відповідальність за вчинення низки кримінальних правопорушень проти довкілля (Розділ VIII Особливої частини). Одним з них є забруднення атмосферного повітря (стаття 241 КК України).

Отже, одним з першочергових завдань суспільства має стати захист довкілля, в тому числі й запобігання кримінальним правопорушенням в цій царині, адже їх поширення створює екологічні ризики як для окремих держав, так і для світу взагалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі розробкою проблематики запобігання злочинності присвячені наукові роботи багатьох видатних учених, зокрема таких, як О.М. Бандурка, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, О.М. Джу́жа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, С.Ю. Лукашевич тощо.

Дослідженням питань запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля взагалі чи окремих його видів займалися О.В. Заїчко, Т.В. Корнякова, В.К. Матвійчук, О.В. Мельник, Г.С. Поліщук, Ю.А. Турлова, І.О. Харь та деякі інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усталеною є думка, що запобігання злочинності – це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин із метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення кримінальних правопорушень на різних стадіях злочинної поведінки. Існують різні класифікації запобіжних заходів з урахуванням тих цілей, які перед ними ставляться. Зокрема, за рівнем розрізняють загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні запобіжні заходи [1, с. 155–156].

Запобігання злочинності по праву можна називати стрижнем предмету кримінології, адже саме цьому присвячується більшість кримінологічних досліджень. Власне розробка нових та вдосконалення існуючих засобів запобігання кримінальним правопорушенням є основою кримінологічного наукового пошуку. Застосування теоретичних знань щодо запобіжної діяльності є надзвичайно важливим з практичної точки зору для здійснення такої діяльності найбільш ефективно.

Запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля, одним з яких являється забруднення атмосферного повітря, є різновидом суспільної соціально-превентивної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягають у перешкоджанні дії детермінант злочинних проявів у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, передусім причин й умов останніх шляхом випередження їх появи, обмеження, а за можливості – усунення їх дії [2, с. 57–58]. Виходячи з наведеної мети, основні завдання запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля зводяться до: виявлення і дослідження соціальних явищ, процесів, факторів, які виступають детермінантами злочинності у сфері навколишнього природного середовища; вивчення чинників, обставин, що призводять до формування особи правопорушника та реалізації злочинного наміру у сфері довкілля; обмеження, а за можливості й усунення дії соціальних явищ, процесів, факторів, що детермінують та обумовлюють вчинення (сприяють вчиненню) кримінальних правопорушень проти довкілля, а також недопущення вчинення кримінальних правопорушень на різних стадіях злочинних проявів [3, с. 357]

Одним з підвидів запобігання злочинності є загальносоціальне, яке являє собою комплекс перспективних соціально-економічних і куль-

турно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень [1, с. 156].

Заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю, хоч і не спричинюють чи обумовлюють, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний зв'язок [4, с. 328]. Тобто, певне зменшення виникаючих соціальних протиріч у різних сферах суспільного життя, які сприяють збільшенню рівня кримінальних правопорушень, а також стимулювання законослухняної поведінки шляхом реалізації різноманітних заходів культурно-виховного, просвітницького, економічного, політичного характеру становлять собою загальносоціальне запобігання злочинності. При цьому основною його метою є не попередження злочинності як такої, а вирішення пріоритетних проблем різного характеру у соціумі, тобто соціальна політика.

Емпіричне дослідження кримінальних правопорушень проти довкілля дає підстави стверджувати, що на теперішній час вони займають відносно невелику частку від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень [5, с. 252], але при цьому рівень кримінальних правопорушень, пов'язаних із забрудненням атмосферного повітря постійно збільшується, що свідчить про небезпечні тенденції розвитку цього виду діянь. Це вимагає активних запобіжних дій з боку держави та суспільства. Заходи реагування мають бути комплексними та всеохоплюючими, в тому числі така діяльність потребує розробки відповідної стратегії з протидії цим кримінальним правопорушенням.

Деякі кримінологи зазначають, що запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля – найскладніший та найбільш специфічний вид соціально-правової діяльності, що зумовлено такими чинниками: з усіх видів складів кримінальних правопорушень екологічна злочинність характеризується найвищим рівнем латентності (до 100%); екологічна злочинність породжує екологічні катастрофи; процеси глобалізації, зумовлені науково-технічним прогресом, через антропогенний і техногенний вплив на екосистему мали наслідком глобалізацію екологічної злочинності та зумовили її транснаціональний характер; за масштабами, руйнівною силою і тривалістю незворотних процесів наслідки екологічних злочинів не порівняні з усіма наслідками

інших видів злочинної діяльності разом узятими; соціальна небезпека, всеосяжний характер і тривалий негативний вплив екологічних злочинних посягань не охоплюються офіційною статистикою; не створено єдиної геоінформаційної системи, яка б давала можливість достовірно визначити рівень і різні криминологічні параметри екологічної злочинності; рівень судово-слідчої практики та оперативно-розшукової діяльності є доволі низьким; немає спеціалізованих екологічних судів [6, с. 141–142].

Ефективність заходів загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із забрудненням атмосферного повітря може бути забезпечена шляхом проведенням цілеспрямованої державної політики. Так, Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року визнають забруднення атмосферного повітря однією з найгостріших екологічних проблем. Незважаючи на певний спад виробництва в Україні, рівень забруднення атмосферного повітря великих міст і промислових регіонів залишається стабільно високим. Основними забруднювачами атмосферного повітря та джерелами викидів парникових газів в Україні є підприємства добувної і переробної промисловості, теплоенергетики, автотранспорт. Фактично дві третини населення країни проживає на територіях, де стан атмосферного повітря не відповідає гігієнічним нормативам, що впливає на загальну захворюваність населення. Основними причинами, що зумовлюють незадовільний стан якості атмосферного повітря є недотримання суб'єктами господарювання норм природоохоронного законодавства та низькі темпи впровадження новітніх технологій. З метою поліпшення якості атмосферного повітря та посилення реагування на наслідки зміни клімату і досягнення цілей сталого низьковуглецевого розвитку всіх галузей економіки Україна має забезпечити виконання ратифікованих міжнародних документів щодо протидії зміні клімату та поліпшення якості атмосферного повітря [7].

Одним з основних та важливих факторів для проведення ефективної державної політики в цій царині є визначення стратегії запобіжної діяльності. Так, під стратегією запобігання злочинності можна розуміти систему обґрунтованих і офіційно прийнятих поглядів і уявлень, принципів і положень про шляхи, засоби і механізм захисту життєво важливих інтересів громадянина, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз із боку злочинності [8, с 380]. Тобто, стра-

тегія є найбільш загальним та всеохоплюючим орієнтиром в запобіжній діяльності, що розрахований на довготривалий час та містить фундаментальні основи та напрямки такої діяльності.

Вважаємо доцільним розробити комплексну стратегію запобігання кримінальним правопорушенням довікля в цілому, адже концепція запобігання лише забрудненню атмосферного повітря є занадто вузькою. Вирішення потребують проблеми екологічної злочинності взагалі, а отже, держава і суспільство мають бути націлені на всеохоплюючий підхід для забезпечення якості усіх складових довікля, а в результаті – дотримання екологічних прав людини.

Як вже зазначалось раніше, важливою особливістю загальносоціального запобігання забрудненню атмосферного повітря є вирішення проблем різного характеру шляхом удосконалення та проведення розумної державної політики. У зв'язку з цим можемо зробити висновок, що цей вид запобігання здебільшого спрямовується саме на виправлення та подальше недопущення певних недоліків екологічного законодавства, особливо в сфері здійснення викидів в атмосферне повітря. В результаті забезпечується створення відповідних умов для охорони атмосферного повітря від злочинного забруднення. В цьому контексті важливого значення набувають підзаконні нормативно-правові акти, в сфері здійснення викидів в атмосферне повітря. Серед них, наприклад, Нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел; Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; Інструкція про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря; Порядок розроблення та затвердження планів поліпшення якості атмосферного повітря тощо.

Так як метою загальносоціального запобігання є подальше зниження рівня соціальних суперечностей, криминогенного протистояння у суспільства різних верств населення, а отже, сприяння побудові міцного фундаменту щодо нормального функціонування всіх соціальних сфер, створення необхідних умов для легалізованого одержання громадянами достатніх прибутків, підвищення стандарту життя людей, оздоровлення морального клімату в суспільстві та впровадження в ньому

високих моральних цінностей, додержання демократичних засад. Воно має створити підвалини для сприятливого господарського клімату, за якого дозволено буде краще поповнювати бюджети усіх рівнів податковими надходженнями, що, у свою чергу, сприятиме збільшенню витрат на потреби охорони довкілля, протидії екологічній злочинності. Ефективність здійснення (реалізації) загальносоціальних заходів запобігання прямо пов'язана з нормалізацією процесів у сфері взаємодії «людина-природа». Важливе значення має і постійне підвищення еколого-правової культури та свідомості як на суспільному, так й індивідуальному рівнях [2, с. 61].

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів [9].

Дійсно, еколого-правова культура є важливим чинником загальносоціального запобігання. Саме від неї залежить ефективність досягнення екологічного правопорядку, виконання поставлених завдань екологічної політики та безпеки в цілому. Адже потрібно, щоб в особи не було мотивації до свавільної (злочинної) поведінки у сфері охорони довкілля, а цього можна досягти шляхом підвищення рівня еколого-правової культури як працівників органів кримінальної юстиції, так і звичайних громадян. Тому регулятором екологічно орієнтованої поведінки громадян має стати еколого-правова культура [10, с. 362].

Основним напрямом загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля, в тому числі й забруднення атмосферного повітря, варто визнати змінення державної політики в екологічній сфері, зокрема:

- сприяння формуванню та розвитку екологічної ідеології, державна пропаганда цих ідей;
- активізація усіх сил нації на захист природи, сприяння громадським і релігійним екологічним організаціям;
- формулювання концепції державної політики екологічного протекціонізму та реалізація її на практиці;
- змінення економічної політики, формування стратегічної лінії на розвиток екологічно чистого

виробництва в нашій державі, стимулювання розвитку таких технологій;

- змінення зовнішньої політики, захист природних ресурсів нашої держави від вивозу за кордон, запобігання будь-яким спробам ввозу радіоактивних, токсичних та інших відходів, а також організації іноземними інвесторами екологічно шкідливих виробництв на території нашої держави;

- викоринення зубожіння населення (злиднів), зменшення безробіття [11, с. 532].

Важливого значення для запобігання забрудненню атмосферного повітря також набуває запровадження та розвиток державної системи моніторингу довкілля. Так, відповідно до статті 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні створюється система державного моніторингу навколишнього природного середовища [9].

Так, Положення про державну систему моніторингу довкілля [12] визначає загальні питання, основну мету, завдання, організацію, функціонування, взаємовідносини суб'єктів системи моніторингу. Зокрема у зазначеному Положенні зазначено, що моніторинг саме повітря реалізується згідно з Порядком здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря.

Моніторинг атмосферного повітря здійснюється з метою забезпечення збирання, оброблення, збереження та проведення аналізу інформації про якість атмосферного повітря, оцінювання та прогнозування її змін і ступеня небезпечності, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень у галузі охорони атмосферного повітря, а також інформування населення про якість атмосферного повітря, вплив його забруднення на здоров'я та життєдіяльність населення. На основі даних та інформації, отриманої в результаті здійснення моніторингу атмосферного повітря, визначається рівень забруднення атмосферного повітря на певній території за певний проміжок часу, відповідність стану атмосферного повітря вимогам якості повітря; здійснюється контроль та оцінка впливу на якість повітря заходів, спрямованих на обмеження викидів забруднювальних речовин, оцінка впливу забруднення на навколишнє природне середовище, здоров'я та життєдіяльність населення [13].

Окрім державного моніторингу слід наголошувати на важливості громадських та комунальних станцій моніторингу якості атмосферного повітря, які встановлюються мешканцями міст, незалежними проектами, організаціями та органами місцевого самоврядування. Такі станції дозволяють вимірювати вміст пилу фракцій 2.5 та 10 мікронів у повітрі (PM2.5 і PM10), адже саме вони є однією з найбільш шкідливих форм забруднення повітря. Такий пил здатний проникати глибоко в легені, кровотік та мозок людини, викликаючи проблеми зі здоров'ям, в тому числі спричиняючи серцеві напади, захворювання дихальних шляхів та передчасну смерть. Наразі існує ряд комплексних компактних станцій, призначених для здійснення індикативних вимірювань якості повітря. Так, на порталі SaveEcoBot розміщується та регулярно оновлюється в режимі реального часу інформація з 1436 станцій моніторингу якості повітря. Станом на 04.03.2023 р. з них працює лише 270 станцій, що розміщені в 21 області України (слід зауважити, що загальна кількість таких станцій та кількість працюючих постійно змінюється). Наприклад, станом на

цей день у Києві встановлено 319 станцій (з них 68 працює), у Львові – 74 (17 працює), в Одесі – 40 (10 працює), у Дніпрі – 103 (14 працює), у Харкові – 52 (2 працює) [14]. Завдяки наявності таких станцій кожен може відслідковувати на мапі дані про якість атмосферного повітря, динаміку, рівень його забруднення в різних частинах України.

Таким чином, загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із забрудненням атмосферного повітря потребує рішучих та всеохоплюючих дій. Нажаль, наразі така діяльність є недостатньо ефективною. Саме тому потрібно змінити вектори та направити сили на поліпшення соціальної політики в цій сфері. Тобто, має здійснюватися всебічна робота, що в результаті призведе до мінімізації поширення цього виду кримінальних правопорушень. Така діяльність має бути спрямована на зменшення виникаючих соціальних протиріч та процесів в різних сферах суспільного життя, які сприяють збільшенню рівня кримінальних правопорушень, стимулювання законотворчої поведінки шляхом реалізації різноманітних заходів культурно-виховного, просвітницького, екологічного, політичного характеру тощо.

Список літератури:

1. Криминологія: підручник / за заг. ред. Б. М. Головкина. Харків: Право. 2020. 384 с.
2. Корнякова Т.В. Криминологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: дис. д-ра юр. наук. Харків, 2011. 435 с.
3. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні* / За заг. ред. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2008. 840 с.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
5. Лукашевич С. Ю., Шевченко Н. С. Криминологічний аналіз кримінальних правопорушень проти довкілля. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2021. Вип. 1(15). С. 242-255.
6. Тангиев Б. Б. Экокриминология (oikoscimenlogos). Парадигма и теория. Методология и практика правоприменения / под общ. ред. В. П. Сальникова, предисл. Д. А. Шестакова. Санкт-Петербург: Юридический центр – Пресс, 2005. 432 с.
7. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. С. 8. Ст. 70.
8. Литвинов О. М. Стратегія протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 377-387.
9. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
10. Козлюк Л. Г. Деякі аспекти протидії екологічній злочинності в Україні. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 361-368.
11. Криминология: учебник / под ред. Г. А. Аванесова. 5-е изд., перераб и доп. Москва: ЮНИТИ ДАНА, 2015. 575 с.
12. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391. *Офіційний вісник України*. 1998 р. № 13. С. 91
13. Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 827. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 169.
14. SaveEcoBot. Платформи. URL: <https://www.saveecobot.com/platforms> (дата звернення 04.03.2023).

Shevchenko N.S. THEORETICAL FOUNDATIONS OF GENERAL SOCIAL PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO AIR POLLUTION

The article examines the theoretical foundations of general social prevention of criminal offenses related to air pollution. The author emphasizes that environmental pollution is a global problem of the modern world which requires decisive and comprehensive action. In this regard, criminal liability for committing criminal offenses against the environment, including air pollution, is established by the criminal codes of many countries. The author investigates what crime prevention is and recognizes it as the core of the subject of criminology. It is noted that prevention of criminal offenses against the environment is a type of public social and preventive activity aimed at preventing the effect of the determinants of criminal manifestations, primarily the causes and conditions of the latter by anticipating their occurrence, limiting and, if possible, eliminating their effect. Based on this goal, the author outlines the main tasks of preventing criminal offenses against the environment. It is emphasized that prevention of this type of criminal offenses is one of the most complex and specific. It is emphasized that for the most part, the effectiveness of general social prevention measures in this area can be ensured through targeted public policy. The author emphasizes the need to develop a comprehensive strategy for the prevention of criminal offenses against the environment. In addition, the importance of improving and modernizing regulations in this area is emphasized. The author emphasizes the need to normalize interaction in the field of "human-nature", in particular by raising the environmental and legal culture and consciousness of the population. It is noted that it is important to introduce and develop state monitoring in the field of atmospheric air protection, as well as the availability of public and municipal monitoring stations. Based on the material studied, the author concludes that it is necessary to take decisive and comprehensive actions to prevent criminal offenses in this area.

Key words: *criminology, crime, prevention of criminal offenses, general social prevention, criminal offenses against the environment, environmental crimes, air pollution.*

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/99:004

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/12>**Дрозд О.Ю.**

Національна академія внутрішніх справ

Сорока Л.В.

Науково-дослідний інститут публічного права

ЦИФРОВІЗАЦІЯ СУДІВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

У статті проаналізовано та визначено сучасні тенденції щодо цифровізації судочинства та суду. Виявлено, що судові системи в усьому світі, які прагнуть застосувати верховенство права, стикаються з багатьма різними проблемами, зокрема: ефективно управління державними ресурсами; бути прозорими і відкритими для зацікавлених сторін; бути доступними для всіх соціальних груп і спільнот й впроваджувати інновації у відповідь на потреби громадян. Запропоновано цифровізацію адміністрування судів розуміти, як зміну адміністративної організації та забезпечення нових цифрових стандартів для управління судами з метою більшою ефективності як їх процесуальної діяльності, так і надання судових послуг. Констатовано, що цифрова трансформація з використанням багатьох різноманітних програм і доступних цифрових інструментів дає судам можливість реорганізувати та оптимізувати застарілі процеси. Зосереджуючись на результатах, яких технологія може допомогти їм досягти, вони можуть підвищити ефективність і покращити послуги для користувачів. Але незважаючи на потенціал для реалізації очевидних переваг у контексті підвищення ефективності, доступності та прозорості, цифрова трансформація судів і систем правосуддя може створювати і ризики для основоположних принципів правосуддя та прав людини. З'ясовано, що криза COVID-19 висвітлила необхідність посилення стійкості системи правосуддя в ЄС та на важливості подальшої співпраці зі своїми міжнародними партнерами, просувати передового досвіду у цифровій сфері. Зроблено висновок, що доступ до правосуддя має йти в ногу з розвитком суспільства, включаючи постійний процес цифрової трансформації. Значну роботу ще належить зробити, особливо для того, щоб повністю зрозуміти переваги цифрових технологій у судовому розгляді, включаючи аспекти, пов'язані з використанням штучного інтелекту.

Ключові слова: суд, судова влада, цифровізація, адміністрування, цифрова трансформація, штучний інтелект, права людини, Європейський Союз.

Вступ. Цифровізація визнана як один з основних векторів розвитку української економіки впродовж наступних 10 років. За підрахунками, цифровізація здатна забезпечити зростання української економіки на 10–12% на рік. Тому вона є пріоритетом уряду України у всіх сферах. Європа – наш стратегічний партнер у плані цифрових реформ [1]. Де доступ до правосуддя та сприяння співпраці між державами-членами є одними з головних цілей, закріплених у Договорі про функціонування Європейського Союзу. В свою чергу, стаття 47 зазначеного договору серед основних прав гарантує право на ефективний засіб правового захисту та справедливий судовий розгляд [2].

Судові системи в усьому світі, які прагнуть застосувати верховенство права, стикаються з багатьма різними проблемами, зокрема: ефективно управління державними ресурсами; бути прозорими і відкритими для зацікавлених сторін; бути доступними для всіх соціальних груп і спільнот й впроваджувати інновації у відповідь на потреби громадян. Тому цифровізація систем правосуддя є важливою метою, яку необхідно досягти в рамках нового поштовху до європейської демократії та відповідно до політичних пріоритетів України, в епоху цифрових технологій.

У нещодавньому першому щорічному європейському звіті за 2020 рік «Стратегічне про-

гнозування – окреслення курсу до більш стійкої Європи» [3] було визнаною вирішальною важливістю цифрової трансформації публічних адміністрацій і систем правосуддя в усьому ЄС. Перехід має працювати для всіх, ставлячи людей на перше місце та відкриваючи нові можливості для різних зацікавлених сторін. Отже, адміністрування судів в цифрову еру потребує нових підходів із врахуванням сучасних ризиків.

Виклад основного матеріалу. Адміністрування судів саме по собі є управлінською діяльністю, оскільки латинське слово *administratio* означає «служіння», «допомога», «управління» [4]. Так, на слуху думку А. Даниленко «адміністрування» як метод організації суспільних відносин уповноваженими державною суб'єктами, наділеними владними повноваженнями, є попередником сучасної правової конструкції «публічне адміністрування», яке з плином часу видозмінилось та набуло якісно нових ознак, змінило орієнтування на суспільне (а не державне) благо [5]. Таким чином, адміністрування судів включає дві грані – належне здійснення судочинства та забезпечення надання якісних судово-адміністративних послуг фізичним і юридичним особам. Важливим елементом досягнення цієї мети є взаємодія судів з громадянами при задоволенні їх законних інтересів.

В свою чергу цифровізація – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси [6]. Системи електронного правосуддя (електронне правосуддя, *e-justice*) перетворюють і забезпечують більш доступні, прозорі та ефективні системи правосуддя для громад [7]. Як зауважили Ф. Баджандас і Д. Рей [8], державні стейкхолдери здійснюють оцифрування судових процесів, щоб покращити продуктивність, послідовність, рух справ і якість систем правосуддя. Тому на нашу думку, цифровізація адміністрування судів полягає у зміні адміністративної організації та забезпеченні нових цифрових стандартів для управління з метою більшою ефективності як їх процесуальної діяльності, так і надання судових послуг.

Якщо вести мову про Україну, поки цифровізація правосуддя полягає у відправці судових повісток через Viber та у поверненні до рукописних протоколів, що унеможливить переведення судових справ в електронний вигляд, а також у наданні можливості відкладати на невизначений строк внесення судових рішень до Реєстру. Так, 14 лютого 2023 року Вища рада правосуддя підтримала законопроект №8359, яким пропонується повернути до судів рукописні протоколи судових засідань [9]. Отже, виникає протиріччя, з однієї

сторони Україна прагне до ЄС і тому необхідно запровадити електронне правосуддя, а з іншої сторони – цим законопроектом знову повертають суди до рукописних протоколів судових засідань.

Ще у 2020 році було опубліковано звернення Асоціації правників України (АПУ): 11 рекомендацій для запровадження електронного судочинства [10]. Цим зверненням автори намагалися привернути увагу до необхідності цифровізації правосуддя. Разом із представниками Проекту ЄС «Право-Justice», експерти АПУ підготували рекомендації, які допоможуть прискорити зазначений процес, а саме: 1) поступове запровадження окремих модулів системи Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Запропоновано внести відповідні зміни до законодавства для поетапного запуску системи та запуску пілотний проект для тестування роботи системи в окремих судах; 2) забезпечення інтеграції даних, тобто об'єднати ЄСІТС з іншими базами та реєстрами для ефективного і швидкого обміну інформацією; 3) конкуренція замість монополії держави. Наголошено на необхідності залучення розробників до створення програмного забезпечення ЄСІТС на комерційній основі, що забезпечить конкуренцію та можливість вибору варіанту; 4) внесення змін до законодавства щодо можливості брати участь у судових засіданнях онлайн не лише під час карантину, з будь-якого приміщення. Пропозиція щодо онлайн-розгляду стосується і справ, що підлягають розгляду в порядку КУпАП; 5) *User-friendly* система для суддів та учасників процесу; 6) електронні кабінети учасника процесу та судді; 7) безпаперовий документообіг; 8) інформаційна підтримка – робота кол-центру та допомога у користуванні системою на веб-ресурсах судів; 9) забезпечення ідентифікації – технічної можливості розпізнавання усіх існуючих видів електронного цифрового підпису в Україні при подачі документів; 10) забезпечення захисту даних; 11) забезпечення участі адвоката в електронному судочинстві – можливість подавати документи, ознайомлюватися із ними, а також брати участь у судовому засіданні [10].

Необхідно відзначити, що станом на початок 2022 року в Україні почали офіційно функціонувати три підсистеми (модулі) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи – «Електронний кабінет», «Електронний суд», підсистема відеоконференцзв'язку [11].

З метою повного використання переваг цифровізації в системі правосуддя в умовах євроінтеграційного курсу України необхідно звернутися

до європейського досвіду впровадження цифровізації в адміністрування судів. Найбільш сучасними документами, які прийняла Європейська Комісія (Комісія), що регулюють зазначений процес є Повідомлення про цифровізацію правосуддя в Європейському Союзі та e-CODEX.

В Повідомленні про цифровізацію правосуддя в Європейському Союзі [12] зазначається, що за останні десять років Комісія та держави-члени визнали необхідність впровадження нових технологій з метою створення більш ефективних систем правосуддя та прийняли ряд ініціатив, які привели до позитивних результатів щодо цифровізації правосуддя. Хоча в різних країнах-членах спостерігається різний рівень прогресу.

Так, наприклад, фізичні особи можуть отримати доступ до електронних файлів своїх поточних справ у 10 державах-членах у всіх типах цивільно-правових процедур; у контексті кримінального права жертви можуть отримати доступ до електронного файлу в семи державах-членах, а підсудні – у дев'яти; докази можуть бути подані до суду виключно в цифровому форматі в контексті всіх видів кримінальних проваджень у 13 державах-членах; у цивільному та комерційному праві цифрові докази прийнятні в усіх видах проваджень у 10 державах-членах [12].

Крім зазначеного, аналізований документ встановив новий підхід до цифровізації правосуддя на основі «набору інструментів» – комплексного набору правових, фінансових та ІТ-інструментів, які будуть використовуватися різними учасниками системи правосуддя відповідно до їхніх потреб, а саме: 1) фінансування в контексті багаторічної фінансової програми на 2021–2027 роки та заходів ЄС наступного покоління для просування процесу цифрової трансформації; 2) обговорення використання додатків на основі штучного інтелекту (AI) на користь систем правосуддя з урахуванням пов'язаних ризиків; 3) перетворення цифрового каналу на стандартний варіант у судовій співпраці ЄС; 4) створення кращих інструментів доступу до інформації для громадян і практиків шляхом створення та взаємозв'язку реєстрів; 5) використання доступних ІТ-інструментів для безпечної транскордонної співпраці в цивільних, комерційних і кримінальних справах; 6) оновлення та модернізація цифрових інструментів для судової співпраці та обміну інформацією у кримінальних справах у всьому ЄС, особливо тих, які є в розпорядженні агенцій та органів ЄС з питань юстиції та внутрішніх справ; 7) створення “My e-Justice space”, який забезпечить громадянам і підприємствам «точку входу», що об'єднує

доступні національні електронні послуги; 8) проведення регулярного моніторингу досягнутого прогресу [13].

Штучний інтелект (ШІ) у сфері правосуддя використовують при анонімізації судових рішень, перетворенні та транскрипції мовлення в текст, машинному перекладі. За його допомогою функціонують чат-боти, що підтримують доступ до правосуддя та автоматизації робочих процесів. Ми погоджуємося із фахівцями [14; 15], які вважають, що на ряду із позитивними аспектами цифровізації адміністрування суду є деякі ризики, такі як, наприклад, порушення захисту персональних даних внаслідок використання ШІ. Непрозорість деяких додатків штучного інтелекту може бути проблемою з огляду на необхідність обґрунтування рішень щодо рівності сторін у судовому процесі та інших принципів. Необхідні відповідні гарантії, щоб забезпечити захист фундаментальних прав, включаючи рівне ставлення та захист даних, а також створити відповідальну, орієнтовану на людину розробку та використання інструментів ШІ там, де їх використання в принципі доречне. Крім того, використання інструментів ШІ не повинно заважати повноваженням суддів у прийнятті рішень або посягати на їх незалежність.

І наприкінці хотілось би зазначити, що на сучасному етапі існує багато державних секторів, які вже почали впроваджувати технології в гонитві за цифровою трансформацією. Однак системи правосуддя в багатьох країнах не встигають за змінами способів надання послуг або задоволення інтересів громадян. Порядок роботи в цьому секторі продовжується так, ніби технології ніколи не були винайдені і багато практиків досі відкидають ідею, що комп'ютер може виконувати частину їхньої роботи. У той час як їхні колеги в інших державних секторах, таких як фінанси чи охорона здоров'я, використовують технологічні інструменти для оптимізації своїх процесів, судді та працівники судових установ ще відстають у своїй місії служити громадянам. Використовуючи хмарні та інші технологічні інструменти, суди можуть оптимізувати свій внутрішній процес і покращити послуги користувачам за рахунок більш ефективного використання ресурсів, розширення охоплення та доступності правосуддя, а також підвищення прозорості та підзвітності судової діяльності. Однак, незважаючи на те, що судову трансформацію мають здійснювати професіонали та користувачі судової системи, вкрай важливо, щоб політики створили правильну структуру та сприятливе середовище

для сприяння цьому. Приватний сектор і громадянське суспільство також відіграють важливу роль у процесах зменшення масштабів викликів, з якими стикаються суди.

Висновки. Криза COVID-19 чітко показала, що Європі необхідно підвищити свою стійкість – це здатність не тільки протистояти викликам і справлятися з ними, але й проходити перехідний період у стійкий, справедливий і демократичний спосіб. Прийняті документи, такі як Повідомлення про цифровізацію правосуддя в Європейському Союзі пропонують набір інструментів, спрямованих на сприяння цифрові-

зації правосуддя з метою покращення доступу до правосуддя та ефективності систем правосуддя. Підхід, викладений у Повідомленні, полягає в досягненні кращого використання цифрових технологій із повною повагою до основних прав і принципів пропорційності та субсидіарності. Доступ до правосуддя має йти в ногу з розвитком суспільства, включаючи постійний процес цифрової трансформації. Значну роботу ще належить зробити, особливо для того, щоб повністю зрозуміти переваги цифрових технологій у судовому розгляді, включаючи аспекти, пов'язані з використанням ШІ.

Список літератури:

1. Впровадження цифровізації в Україні й право на судовий захист – баланс інтересів. Pravo.ua, 2021. URL: <https://pravo.ua/vprovadzhenia-tsyfrovizatsii-v-ukraini-i-pravo-na-sudovi-zakhyst-balans-interesiv/>
2. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – Protocols – Annexes – Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007 – Tables of equivalences. *Official Journal*. 26/10/2012. P. 0001 – 0390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
3. 2020 Strategic Foresight Report. European Commission, 2022. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-planning/strategic-foresight/2020-strategic-foresight-report_en
4. Федорченко А. А. Публічне адміністрування діяльності місцевих судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 215 с.
5. Даниленко А. О. Засади публічного адміністрування в Україні: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2020. 215 с.
6. Михайло Федоров: Цифровізація – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси. *Урядовий портал офіційний сайт*, 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-cifrovizaciya-ce-postupove-peretvorennya-usih-derzhavnih-poslug-na-zruchni-onlajn-servisi>
7. Shah, K. P., Gupta, M. Role of information technology in expediting the process of justice: an assessment of current challenges and future goals. *International Journal of Multidisciplinary Educational Research*, 2017. № 6(6), 162–177. URL: <http://www.ijmer.in>
8. Bajandas, F. F., & Ray, G. K. Administrative Conference of the United States implementation and use of electronic case management systems in federal agency adjudication national center for state courts and table of contents, 2018. Pp. 1–71. URL: https://www.acus.gov/sites/default/files/documents/2018.05.23_eCMS_Finalreport_2.pdf
9. Мамченко М. Цифровізація не на часі: Вища рада правосуддя погодила повернення рукописних протоколів до судів та відкладення внесення рішень до Реєстру. *Судово-юридична газета*, 2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/262211-tsyfrovizatsiya-ne-ko-vremeni-vyshshiy-sovet-pravosudiya-soglasoval-vozvraschenie-rukopisnykh-protokolov-v-sudy-i-otlozhenie-vneseniya-resheniy-v-reestr>
10. АПУ надала 11 рекомендацій для якнайшвидшого запровадження електронного судочинства. Асоціація правників України, 2020. URL: <https://uba.ua/ukr/news/7492/>
11. Оголошення про створення та забезпечення функціонування трьох підсистем (модулів) ЄСІТС. *Судова влада України офіційний сайт*, 2021. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1173657>
12. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Digitalisation of justice in the European Union a toolbox of opportunities. COM/2020/710 final. European Commission, 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:710:FIN>
13. Communication on Digitalisation of justice in the European Union and Proposal for e-CODEX Regulation. European Commission, 2022. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/digitalisation-justice/communication-digitalisation-justice-european-union-and-proposal-e-codex-regulation_en
14. Soroka L., Kurkova K. Artificial Intelligence and Space Technologies: Legal, Ethical and Technological Issues. *Advanced Space Law*, 2019. Volume 3. Pp. 131–139. URL: <https://doi.org/10.29202/asl/2019/3/11>

15. Soroka Larysa, Anna Danylenko and Maksym Sokiran. Legal Issues and Risks of the Artificial Intelligence Use in Space Activity. *Philosophy and Cosmology*, 2022. Volume 28. Pp. 118–135. URL: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/28/10>

**Drozd O.Yu., Soroka L.V. DIGITALIZATION OF THE COURTS:
THE EUROPEAN EXPERIENCE**

The article analyzes and defines the current trends in digitalization of the judiciary and the court. Judiciary systems around the world seeking to apply the rule of law have been found to face many different challenges, including: the effective management of public resources; be transparent and open to stakeholders; be accessible to all social groups and communities and innovate in response to citizens' needs. It is proposed to understand the digitalization of court administration as a change in the administrative organization and the provision of new digital standards for the management of courts in order to increase the efficiency of both their procedural activities and the provision of court services. It has been established that digital transformation using many different programs and available digital tools gives courts the opportunity to reorganize and optimize outdated processes. By focusing on the outcomes that technology can help them achieve, they can increase efficiency and improve user service. But despite the potential to realize obvious benefits in the context of increased efficiency, accessibility and transparency, the digital transformation of courts and justice systems can also create risks for the fundamental principles of justice and human rights. It was found that the COVID-19 crisis highlighted the need to strengthen the stability of the justice system in the EU and the importance of further cooperation with its international partners, promoting best practices in the digital sphere. It is concluded that access to justice must keep pace with the development of society, including the continuous process of digital transformation. Much work remains to be done, especially to fully understand the benefits of digital technologies in litigation, including aspects related to the use of artificial intelligence.

Key words: court, judicial power, digitalization, administration, digital transformation, artificial intelligence, human rights, European Union.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341(4-6ЄС)+340.13:327.39(477)+339.5
DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/13>

Фетько Ю.І.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРАВОВІ ЗСАДИ СТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті досліджуються правові засади створення європейського об'єднання територіального співробітництва. Встановлено, що передумови нормативного закріплення європейського об'єднання територіального співробітництва в Україні пов'язані із положеннями Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань» від 17 грудня 2013 року. Визначено, що Закон України «Про транскордонне співробітництво» частково врегульовує процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва, а також обмежує реалізацію права інших юридичних осіб України, окрім суб'єктів транскордонного співробітництва України у створенні європейського об'єднання територіального співробітництва, що суперечить положенням вищезгаданих Регламентів. І у даному випадку доцільно було б чіткіше врегулювати процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва за участі і інших юридичних осіб України, а не тільки суб'єктів транскордонного співробітництва України. Оскільки така неврегульованість у майбутньому спричинить проблеми іншим юридичним особам України, які виявлять ініціативу у створенні європейського об'єднання територіального співробітництва.

Ключові слова: європейське об'єднання територіального співробітництва, суб'єкти транскордонного співробітництва України, Європейський парламент, Рада Європейського Союзу, юридичні особи, територіальне співробітництво, транскордонне співробітництво, міжрегіональне співробітництво, транснаціональне співробітництво.

Постановка проблеми. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури, можна умовно виділити, що європейське об'єднання територіального співробітництва є однією із ефективніших форм територіального співробітництва. Основною метою його діяльності є розвиток територіального співробітництва між його учасниками, що може включати як один або кілька видів територіального співробітництва таких як: транскордонне, міжрегіональне та транснаціональне співробітництво, з метою зміцнення спільного соціально-економічного розвитку. Зважаючи, що Європейський Союз має зовнішній кордон із Україною, після розширення у 2004 року, і є можливість створення європейських об'єднань територіального співробітництва на зовнішній нью кордоні Європейського Союзу, і беручи до уваги те, що дане положення підтримується і законодавцем, вида-

ється своєчасним детальніше дослідити загальні засади та вимоги до створення європейського об'єднання територіального співробітництва. Адже створення та функціонування європейського об'єднання територіального співробітництва на зовнішньому кордоні Європейського Союзу сприятиме залученню додаткових фінансових ресурсів для вирішення завдань місцевого і регіонального розвитку, зміцненню інституційної спроможності, інтенсифікації співробітництва, а також поглиблення добросусідських багатосторонніх відносин між юридичними особами сусідніх держав-членів Європейського Союзу та України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблематики європейського об'єднання територіального співробітництва досліджувались такими вченими як: Агафонова Г.С., Артёмов І.В., Бенчак О.Ф., Бестужева С.В.,

Білак О.О., Галіахметов І.А., Гусь А.В., Дулеба О.Ю., Ерфан Є.А., Ірха К.О., Ланго В.Т., Корбін В.П., Краснейчук А.О., Лемко Ю.Р., Мельник О.Г., Менджул М.В., Мікула Н.І., Мірзоев Р.Ш., Очкаї Д., Реслер М.В., Рогозян Ю.С., Санченко А.Є., Синьокий О.А., Софій О.Л., Толкованов В.В., Устименко В.А., Юрійчук Є.П. та інші. Однак дослідження щодо створення європейського об'єднання територіального співробітництва сконцентровані переважно навколо історичних, політологічних, міжнародних відносин, а також питань державного управління, а аналіз наукових досліджень вітчизняних вчених-юристів дає можливість встановити, що сьогодні юридичною наукою не достатньо уваги приділяється дослідженню створення європейського об'єднання територіального співробітництва.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових засад створення європейського об'єднання територіального співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні вперше поява та нормативне закріплення європейського об'єднання територіального співробітництва пов'язане із положеннями Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо транскордонного співробітництва» від 04 вересня 2018 року [1]. Передумови нормативного закріплення європейського об'єднання територіального співробітництва в Україні пов'язані із положеннями Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань» від 17 грудня 2013 року. Вони врегулювали, що юридичні особи із третіх країн, у тому числі із України, не мають виключатись із механізму створення європейського об'єднання територіального співробітництва, якщо це не суперечить законодавству держави, або закріплено в міжнародних договорах держав-членів Європейського Союзу і цією державою [2–3].

Закон України «Про транскордонне співробітництво» частково врегулює створення європейського об'єднання територіального співробітництва. Варто окремо зупинитись на положеннях цього закону та проаналізувати засади створення європейського об'єднання територіального спів-

робітництва. Частина 5 статті 1 цього закону врегулює, що європейське об'єднання територіального співробітництва «є об'єднання суб'єктів транскордонного співробітництва України та відповідних суб'єктів сусідніх держав-членів Європейського Союзу зі статусом юридичної особи відповідно до національного законодавства держави-члена Європейського Союзу, на території якої є його місцезнаходження». Беручи до уваги нормативне визначення щодо європейського об'єднання територіального співробітництва, то тут доцільно буде розкрити кого саме законодавець відносить до переліку суб'єктів транскордонного співробітництва України. Згідно із частиною 6 статті 1 цього закону під суб'єктами транскордонного співробітництва України врегульовано «територіальні громади, їх представницькі органи та їх об'єднання, місцеві органи виконавчої влади України, що взаємодіють з територіальними громадами та відповідними органами влади сусідніх держав у межах своєї компетенції, встановленої чинним законодавством України та угодами про транскордонне співробітництво». Беручи до уваги частину 5 статті 7 цього закону законодавець наділив суб'єктів транскордонного співробітництва України повноваженнями щодо створення органів транскордонного співробітництва, зважаючи на частину 3 статті 5 цього закону законодавець до органу транскордонного співробітництва відніс і європейське об'єднання територіального співробітництва, а частиною 6 статті 9 цього закону врегулював, що європейське об'єднання територіального співробітництва «має статус юридичної особи і утворюється відповідно до національного законодавства держави-члена Європейського Союзу, на території якої є його місцезнаходження» [4]. Таким чином, законодавець фактично врегулював, що засновниками європейського об'єднання територіального співробітництва є «територіальні громади, їх представницькі органи та їх об'єднання, місцеві органи виконавчої влади України». Однак, беручи до уваги положення Регламентів Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань» від 17 грудня 2013 року, то ними врегулюється чіткий

перелік юридичних осіб, у тому числі із третіх країн, таких як Україна, які можуть бути засновниками європейського об'єднання територіального співробітництва [2–3]. Порівнюючи положення вищезгаданих Регламентів із положеннями Закону України «Про транскордонне співробітництво» щодо засновників європейського об'єднання територіального співробітництва, то тут варто відзначити, що Закон України «Про транскордонне співробітництво» обмежує реалізацію права інших юридичних осіб України, окрім суб'єктів транскордонного співробітництва України щодо створення європейського об'єднання територіального співробітництва, що однозначно суперечить положенням вищезгаданих Регламентів.

Щодо процедури створення європейського об'єднання територіального співробітництва, то як вже вище згадувалось частина 6 статті 9 Закону України «Про транскордонне співробітництво» врегульовує, що європейське об'єднання територіального співробітництва «має статус юридичної особи і утворюється відповідно до національного законодавства держави-члена Європейського Союзу, на території якої є його місцезнаходження» [4]. Зважаючи на особливості та процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва, яку на даний момент врегульовує Закон України «Про транскордонне співробітництво», то він фактично зобов'язує суб'єктів транскордонного співробітництва України звертатись до положень національного законодавства держави-члена Європейського Союзу, на території якої планується місцезнаходження європейського об'єднання територіального співробітництва. Тут доцільним видається чіткіше врегулювати процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва за участі юридичних осіб України, оскільки це у майбутньому спричинить проблеми юридичним особам України, які виявлять ініціативу у створенні європейського об'єднання територіального співробітництва.

У висновку Комітету регіонів ЄС «Місцева та регіональне самоврядування в Україні та розвиток співробітництва між Україною та ЄС» акцентується увага на європейському об'єднанні територіального співробітництва. Комітет регіонів ЄС закликає прийняти міри які б дозволили європейському об'єднанню територіального співробітництва функціонувати в Україні так само, як і в державах-членах ЄС [5]. Укладена Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої

сторони визначає формат відносин між нашою державою та Європейським Союзом на основі принципів «політичної та економічної інтеграції» і є своєрідним орієнтиром щодо впровадження соціально-економічних реформ в Україні. Беручи до уваги положення преамбули Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, якою визначається, що сторони зобов'язались підтримувати транскордонне та міжрегіональне співробітництво, а також зважаючи, що Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом містить окрему Главу 27 «Транскордонне та регіональне співробітництво» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» (статті 446–449), а її стаття 447 передбачає «посилення співробітництва шляхом створення сприятливої законодавчої бази» [7], то у даному випадку доцільно було б чіткіше врегулювати процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва. Також потрібно чітко встановити статус органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва, бо не є коректним відносити європейське об'єднання територіального співробітництва до органу транскордонного співробітництва, оскільки Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань євро регіонального співробітництва (ОЕС) чітко встановлює статус органу транскордонного співробітництва за об'єднанням євро регіонального співробітництва [7], а європейське об'єднання територіального співробітництва має статус юридичної особи, що засновується та діє на основі норм права Європейського Союзу та національного права держав-членів на території якої планується його місцезнаходження.

Висновки. Таким чином, передумови нормативного закріплення європейського об'єднання територіального співробітництва в Україні пов'язані із положеннями Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» від 5 липня 2006 року та Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 1302/2013 «Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1082/2006 «Про європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)» стосовно роз'яснення, спрощення та покращення функціонування таких об'єднань від 17 грудня 2013 року. Встановлено, що Закон України «Про транскордонне співробітництво» частково врегульовує процедуру створення європейського

об'єднання територіального співробітництва. Порівнюючи положення вищезгаданих Регламентів із положеннями Закону України «Про транскордонне співробітництво» щодо засновників європейського об'єднання територіального співробітництва, то тут варто відзначити, що Закон України «Про транскордонне співробітництво» обмежує реалізацію права інших юридичних осіб України, окрім суб'єктів транскордонного співробітництва України, таких як: територіальні громади, їх представницькі органи та їх об'єднання, місцеві органи виконавчої влади України у створенні європейського об'єднання територіального співробітництва, що однозначно суперечить положенням вищезгаданих регламентів. І у даному

випадку доцільно було б чіткіше врегулювати процедуру створення європейського об'єднання територіального співробітництва за участі і інших юридичних осіб України, а не тільки суб'єктів транскордонного співробітництва України. Оскільки така неврегульованість у майбутньому спричинить проблеми іншим юридичним особам України, які виявлять ініціативу у створенні європейського об'єднання територіального співробітництва. Також потрібно чітко встановити статус органу транскордонного співробітництва за об'єднанням єврорегіонального співробітництва, бо не є коректним відносити європейське об'єднання територіального співробітництва до органу транскордонного співробітництва.

Список літератури:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо транскордонного співробітництва». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2515-19#Text>
2. REGULATION (EC) No 1082/2006 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006R1082>
3. Regulation (EU) No 1302/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 amending Regulation (EC) No 1082/2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC) as regards the clarification, simplification and improvement of the establishment and functioning of such groupings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R1302>
4. Закон України «Про транскордонне співробітництво». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text>
5. Opinion of the Committee of the Regions on 'Local and regional government in Ukraine and the development of cooperation between Ukraine and the EU' (2011/C 42/13). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010AR0173&qid=1679608949654&from=EN>
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
7. Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЕС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_947#Text

Fetko Yu.I. LEGAL BASIS OF CREATION OF THE EUROPEAN GROUPING OF TERRITORIAL COOPERATION

The article researched the legal basis of the creation of the European Grouping of Territorial Cooperation. It was established that the prerequisites for the normative consolidation of the European Grouping of Territorial Cooperation in Ukraine are related with Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC) and Regulation (EU) No 1302/2013 of the European Parliament and the Council of 17 December 2013 amending Regulation (EC) No 1082/2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC) as regards the clarification, simplification and improvement of the establishment and functioning of such groupings. It was determined that the Law of Ukraine "On Cross-Border Cooperation" partially regulates the procedure for creating a European Grouping of Territorial Cooperation and also restricts the realization of the rights of other legal entities, except subjects of cross-border cooperation of Ukraine regarding the creation of the European Grouping of Territorial Cooperation, which is contrary to the aforementioned Regulations. And in this case, it would be expedient to more clearly regulate the procedure for creating the European Grouping of Territorial Cooperation with the participation of other legal entities of Ukraine, not only subjects of cross-border cooperation of Ukraine. Because such lack of regulation will cause problems for other legal entities of Ukraine in the future, which take the initiative in creating the European Grouping of Territorial Cooperation.

Key words: European Grouping of Territorial Cooperation, subjects of cross-border cooperation of Ukraine, European Parliament, Council of the European Union, legal entities, territorial cooperation, cross-border cooperation, interregional cooperation, transnational cooperation.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/14>

Коломоєць Т.О.,

Запорізький національний університет

Титаренко М.В.,

Запорізький національний університет

Колпаков В.К.,

Запорізький національний університет

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПОДАТКОВИЙ ОBOB'ЯЗОК

В статті аналізується податковий обов'язок через призму того, що відносини між платниками податків і суб'єктами податкового контролю характеризуються як двостороннє податкове зобов'язання. Новий погляд на питання податкового обов'язку відображає складний характер фінансових, податкових відносин у сучасному світі. Визначено, що податкова система вимагає постійного адаптування до нових економічних реалій, та його вплив на розвиток суспільства важко переоцінити. Підкреслюється, що сьогодні податковий обов'язок стає все більше інструментом регулювання економічних процесів, спрямованим на досягнення суспільних цілей, таких як збалансований економічний розвиток, соціальна справедливість. З іншого боку, зростають вимоги до прозорості та відкритості податкової системи, щоб уникнути податкових ухилень і зловживань. Технологічний розвиток і глобалізація роблять проблему ухилення від сплати податків більш актуальною, але водночас ці технології надають нові можливості для виконання податкового обов'язку. Таким чином, сучасний погляд на питання податкового обов'язку підкреслює необхідність балансу між формуванням фінансових ресурсів для держави та захистом прав і інтересів громадян і бізнесу. Акцентується увага на важливості розробки та впровадження сучасної податкової реформи, яка враховує складність сучасного світу та сприяє сталому розвитку суспільства. Визначено напрямок трансформації розуміння категорії «правовий обов'язок» від категорії «правовий обов'язок платника податків» до комплексної категорії «правовий обов'язок», яка поєднує дві синергічні складові: правовий обов'язок платника податків та правовий обов'язок органі податкового контролю. Зазначено, що розуміння податкового зобов'язання, має вирішальне значення для правильного розуміння проблем, пов'язаних із динамікою трансформації податкового зобов'язання в умовах сьогодення. Зроблено висновок, що нові підходи до розуміння податкового обов'язку в сучасній дійсності переводяться це питання на рівень відносин двостороннього податкового зобов'язання між платниками податків і суб'єктами податкового контролю, які уповноважені державою із застосуванням транспарентності.

Ключові слова: адміністративні послуги, відносини між платниками податків та суб'єктами податкового контролю, податкове зобов'язання, концепція людиноцентризму, законодавство, платники податків, податкове регулювання, податок, двостороннє податкове зобов'язання, сплата податків, податкова реформа, податкове адміністрування, транспарентність.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Правовий обов'язок завжди залишався актуальною темою для досліджень науковців. Хоча, протягом тривалого часу, вчені вивчали його різні аспекти та вплив на суспільство й правову систему. Однак, останніми

роками це поняття отримало новий вимір через інтеграцію України до європейського простору.

Дійсно, в контексті цієї дослідницької парадигми, інтеграція в європейське співтовариство вимагає від України гармонізації своїх правових норм і стандартів з європейськими, ставить перед нашою країною завдання вдосконалення своєї

правової системи, зокрема, все це стосується і податкової системи.

Також потрібно враховувати, що однією з ключових тенденцій в останні роки є поширення доктрини людиноцентризму, яка покликана наголосувати переважаючу важливість прав та інтересів людини у суспільних відносинах. Ця доктрина перетинається з питаннями податкового обов'язку, оскільки сплата/стягнення податків безпосередньо впливають на громадян та їх соціальний статус і майновий стан.

Отже, у сучасному науковому дискурсі інноваційний погляд на правовий обов'язок в Україні набуває нового звучання під впливом європейської інтеграції та доктрини людиноцентризму. Відповідно до цього нового підходу, правовий обов'язок має бути спрямованим на захист прав і інтересів громадян та сприяти створенню справедливої суспільства.

Доктринальне дослідження та аналіз податкового обов'язку є важливими інструментами для подальшого удосконалення нормативно-правового регулювання в сфері податків, особливо в контексті потреб податкової реформи. Тому, розуміння сутності податкового обов'язку є ключовим завданням, яке вимагає серйозної уваги та глибокого дослідження з боку вчених і законодавців. Це необхідно для забезпечення правової стабільності та ефективності податкового адміністрування.

Саме в цьому контексті виникає потреба в збалансуванні процесів інституціонального оновлення, які сприяють розвитку взаємодії між платниками податків і суб'єктами публічного адміністрування. Це допомагає відповідати викликам суспільства та сприяє економічному розвитку країни.

У сучасних умовах, дослідження особливостей податкового обов'язку стає надзвичайно актуальним завданням, яке сприятиме ефективному функціонуванню фінансової і податкової системи та підвищить їх відповідність потребам суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Податковому обов'язку, його сутності та складовим елементам приділяли увагу у своїх працях такі провідні вітчизняні фахівці в галузі фінансового та податкового права, як О. Білоскурська, М. Бліхар, О. Васильків, І. Криницький, І. Кучерова, М. Кучерявенко, І. Самсін, О. Солдатенко, Н. Сігарьова, А. Храбров та інші. Вітчизняні вчені внесли вагомий вклад у розвиток податкового законодавства. Їхні наукові дослідження та публікації стали надійним джерелом знань і новим рівнем для подальших

наукових досліджень у сфері податкового права. Дослідники розширили наше розуміння податкової політики, зробивши вагомий внесок у її розвиток та вдосконалення правових норм. Однак, питання податкового обов'язку залишається недостатньо вивченим у сучасних умовах, при цьому слід підкреслити наявність певної неузгодженості щодо характеристики тих елементів, які формують його змістовне наповнення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). є узагальнення наукової думки про податковий обов'язок в сучасних умовах та дослідження окремих складових змісту податкового обов'язку в контексті перспективної імплементації положень транспарентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правовий обов'язок є важливою темою, яка досліджувалась науковцями протягом тривалого часу, але останнім часом під впливом інтеграції України до європейського простору та все більшого розповсюдження доктрини людиноцентризму на різні сфери суспільного життя, в тому числі і податкові відносини, дане питання наповнюється новим звучанням. Окрім дефініції, що закріплена в Податковому кодексі України на даний час, звернемо увагу й на різностороннє розуміння цього поняття та його зміст на науковому терені.

Поняття правового обов'язку представляє собою важливий аспект сучасного правового порядку, який має різноманітні форми прояву. Правовий обов'язок визначається імперативними положеннями законодавства, і ці положення вимагають від суб'єкта виконання певних дій або утримання від певних дій і у випадку його невиконання невиконаним він зберігається, існує і не залежить від волі зобов'язаних суб'єктів. Важливо підкреслити, що цей обов'язок існує незалежно від волі того, на кого він покладений. Іншими словами, особисті побажання чи наміри суб'єкта не можуть звільнити його від цього обов'язку. Це сприяє забезпеченню стабільності і надійності правового порядку. Особливо це важливо для забезпечення стабільності фінансової системи України та її складових.

Якщо суб'єкт не дотримується цього обов'язку, це може призвести до притягнення його до юридичної відповідальності. Таким чином, правовий обов'язок є важливим механізмом регулювання поведінки та забезпечення суспільного порядку. Податковий обов'язок є різновидом правового обов'язку.

І. Л. Самсін зауважує, що « визнання правової природи податкового зобов'язання, як убачається,

має вирішальне значення для правильного розуміння проблем, пов'язаних із динамікою податкового зобов'язання [1, с. 28–29].

Відповідно до ст. 36 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) податковим обов'язком визнається обов'язок платника податку обчислити, задекларувати та/або сплатити суму податку та збору в порядку і строки, визначені ПКУ, законами з питань митної справи [2]. Тобто, у межах цієї статті, зміст податкового обов'язку – це обов'язок платника податку здійснити певні дії, визначені законодавством, враховуючи, що саме за рахунок коштів цих суб'єктів створюються фонди бюджетів і цей обов'язок передбачено вимогами ст. 67 Конституції України [3] та імперативами ПКУ та Митного кодексу України.

На підставі аналізу законодавства можливо визначити складові податкового обов'язку платників податків:

- 1) реєстрація платників податків;
- 2) сплатити визначену законом суму податку чи збору. У цьому контексті буде доречно зробити зауваження, що «конкретні обов'язки платника виникають при наявності об'єкта оподаткування у платника та наявності фактів, що породжують обов'язок щодо сплати податку. Пояснюється це природою обов'язку щодо сплати податків і зборів, що визначається владними, імперативними приписами з боку держави відносно реалізації суб'єктом обов'язку щодо сплати податків і зборів. Саме тому платник податків реалізує, насамперед обов'язок, який визначає й певні права. Податкові правовідносини й реалізація безпосереднього обов'язку платника щодо сплаті податку припускають певне протистояння податкового органу й платника податків. Виходячи із цього, необхідно чітко врегулювати межі можливих дій, права та обов'язки кожного з них» [4, с. 86];

- 3) сплатити суму податку чи збору в повному обсязі. У цьому контексті, саме рівень стабільності бюджетної та фінансової системи України забезпечують саме платники податків, і більшість із яких все більше усвідомлює важливість декларування доходів як виконання свого обов'язку щодо сплати податків перед державою та суспільством. Тож наповнення Державного бюджету України та місцевих бюджетів сприяє реалізації завдань та функцій держави, а це безпосередньо залежить від ефективного виконання усіма суб'єктами податкового права податкового обов'язку;

- 4) сплата податку чи збору у встановленому законом порядку (засобом);

- 5) сплата податку чи збору у встановленому законом строк. Так, М.М. Бліхар, О.-А.В. Василь-

ків звертають увагу, що « за загальним правилом, сплата податку вважається виконаною, тоді, коли кошти є зарахованими на казначейський рахунок [5, с. 210];

- б) подання звітності в порядку та формі визначеному законодавством. Дійсно, подання звітності про обчислення і сплату податку є обов'язком платника податку і разом з нею подається фінансова звітність. Складання податкової декларації відбувається за визначеною формою, яка є різною для кожного виду податку. Наприклад, для податку на додану вартість форму та порядок заповнення і подання податкової звітності регулює наказ Міністерства фінансів України [6].

- 7) допускати посадових осіб контролюючого органу під час проведення ними перевірок до обстеження приміщень, територій (крім житла громадян), що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для проведення перевірок з питань обчислення і сплати податків та зборів у випадках, встановлених Податковим кодексом [7, с. 75].

Перелік складових податкового обов'язку потребує доповнення. Пропонуємо зазначений вище список доповнити ще декількома складовими – обов'язками платника податків щодо подання контролюючим органам відповідних документів, інформації, відомостей враховуючи вимоги ПКУ(наприклад, підпункти 16.1.7, 16.1.11 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ[2]) ; не перешкоджати законній діяльності посадової особи контролюючого органу під час виконання нею службових обов'язків (наприклад, підпункт 16.1.9 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ [2]); виконувати законні вимоги такої посадової особи (наприклад, підпункти 16.1.9, 16.1.8, 16.1.13 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ[2]); забезпечувати збереження документів, пов'язаних з виконанням податкового обов'язку, протягом строків, установлених ПКУ (відповідно підпункту 16.1.12 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ [2]); використовувати е-кабінет для листування з контролюючими органами в електронній формі у разі подання звітності в електронній формі, а також після проходження е-ідентифікації он-лайн в е-кабінеті, крім платників податків, які відмовилися від використання електронного кабінету в порядку, встановленому ПКУ, та платників податків, які не визначили спосіб взаємодії із контролюючим органом (згідно підпункту 16.1.14 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ [2]); визначати, змінювати уповноважених осіб платника податків, які мають право користуватися електронним кабінетом, зокрема щодо підписання, подання, отримання ними доку-

ментів та інформації через електронний кабінет, та визначати їхні повноваження (підпункт 16.1.16 пункту 16.1 ст. 16 ПКУ [2]).

Визначення змістовного наповнення податкового обов'язку має значення для визначення меж поняття «податковий обов'язок».

А.О. Храбров висловлює думку, що «податковий обов'язок, будучи категорією, яка виражає зміст податкового регулювання, містить два видових прояви: а) податковий обов'язок органу, який являє собою владного суб'єкта, що полягає у здійсненні покладених на нього державою функцій у сфері оподаткування; б) податковий обов'язок платників податків і зборів, що традиційно розглядається як обов'язок по податкового обліку, сплати та звітності» [8, с. 302].

Враховуючи, що суб'єктами податкових відносин є, з одного боку, держава в особі уповноважених податкових органів або їх посадових осіб, а з іншого боку – платники податків, то звісно така позиція науковця є слушною і знаходить все більше прихильників, як на рівні наукової спільноти, так і на рівні законодавства.

Дійсно, дана концепція в частині, що категорія «податковий обов'язок» включає два великі блоки: 1) податковий обов'язок контролюючого органу; 2) податковий обов'язок платників податку, в сучасному звучанні передбачає досягнення певного балансу між публічними та приватними інтересами. Особливо це цікаво у контексті проведення успішної податкової реформи.

Тому, першим кроком на цьому шляху є формування сприятливих умов для платників податків. Підтвердженням реалізації такого прагнення може слугувати створення центрів обслуговування платників податків – ЦОП. Так, станом на жовтень 2023 р. «в умовах введення в Україні воєнного стану ЦОПи ДПС здійснюють сервісне обслуговування платників податків (платників єдиного внеску), зокрема надають адміністративні та інші послуги для платників незалежно від місця їх обліку. Платники податків можуть отримати широкий спектр послуг: інформаційних, консультативних та адміністративних. ЦОПами забезпечується надання 79 адміністративних послуг, 53 з яких надається безкоштовно» [9].

Головною метою цієї реформи є забезпечення того, щоб платники податків завжди виконували свої податкові зобов'язання без будь-яких виключень і завжди сплачували їх вчасно та в повному обсязі. В реалізації цієї мети допомагає застосування принципу транспарентності – це складна, комплексна теоретико-правова категорія, в якій змістовно

перетинаються такі синергічні поняття, як «доступ до публічної інформації», «публічність», «підзвітність», «прозорість», «відкритість», «гласність», «участь в публічному адмініструванні» та інше.

Однак для досягнення мети – успішна та дієва податкова реформа, необхідно більше, ніж лише зміни в законодавстві. Справжня сутність цієї реформи полягає в усвідомленні єдності інтересів між платниками податків і державою. Важливо розуміти, що і ті, і інші мають спільну мету – забезпечення стабільного фінансового стану країни і забезпечення соціального розвитку. Тому реформа повинна спонукати обидві сторони до спільних зусиль у досягненні цієї мети.

В цьому контексті слушним є зауваження О. Солдатенко, Н. Сігарьової, що «головною метою органів державної податкової служби є впровадження ідеології добровільності декларування доходів, взаєморозуміння та формування високої податкової культури» [10, с. 31].

Платники податків виконують свій обов'язок, додержуючись всіх вимог податкового законодавства. У свою чергу, контролюючі органи, які відповідають за виконання податкових правовідносин, теж повинні виконувати всі вимоги податкового законодавства. Вони повинні забезпечити організаційно-правовий супровід платників податків, не тільки за допомогою примусу, але і шляхом надання публічних послуг. Наприклад, надавати адміністративні послуги під час адресних виїздів до маломобільних груп населення.

Фахівці мобільних ЦОПів надаються роз'яснення щодо застосування норм законодавства у сфері застосування реєстраторів розрахункових операцій (РРО)/програмних РРО з урахуванням норм Закону № 3219; надають практичну допомогу суб'єктам господарювання в реєстрації програмних РРО; надають роз'яснення щодо порядку визначення мінімального податкового зобов'язання для фізичних осіб – платників податків – власників земельних ділянок; платники отримують інформацію з інших питань законодавства, у тому числі про переваги користування безкоштовними електронними сервісами ДПС України [9] та інші.

Висновки. Державно-правова податкова реформа, що адаптує Україну до входження у європейський правовий простір ставить перед національною науково-практичною спільнотою ряд важливих питань – одне із яких є нові концептуальні підходи до розуміння правового обов'язку. Вирішення цих питань можливо лише на підставі нової правової парадигми податкового адміністрування, одним із завдань, якого

є ефективно виконання податкового обов'язку. Тому, сьогодні, вирішення проблемних питань щодо виконання податкового обов'язку потребують застосування інноваційних підходів. У цьому світлі, податки та їх сплата не просто сприймаються як фінансовий обов'язок перед державою, але і як інструмент, що впливає на суспільство та економіку в цілому. Нові доктринальні підходи до розуміння податкового обов'язку в сучасній дійсності переводяться це питання на рівень відносин – двостороннього податкового зобов'язання між платниками податків і суб'єктами податкового контролю, ґрунтуючись на принципі транспарентності – це складна

теоретико-правова категорія, яка змістовно поєднує в собі такі поняття, як «доступ до публічної інформації», «публічність», «підзвітність», «прозорість», «відкритість», «гласність», «участь в публічному адмініструванні» та інше. Тому, податкова реформа в такому форматі передбачає взаємодію, яка визнається в даному правовому контексті, як партнерство між платниками податків і державою, спільна відповідальність за стабільність фінансів країни і ефективно використання податкових коштів на користь всього суспільства із застосуванням засад транспарентності. Саме таке спільне усвідомлення і спільна дія будуть сприяти успішній та ефективній податковій реформі.

Список літератури:

1. Самсін І. Л. Зміна податкового зобов'язання: підстави та наслідки за Податковим кодексом України. *Адвокат*. 2011. № 8(131). С. 27–31. URL: http://old.univer.km.ua/statti/12_Samsin_i.L._Zmina_podatkovogo_zobovuyazannya.pdf
2. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України : в 3 т. Кол. авторів. Т. 1. К. : Міністерство фінансів України, Національний університет ДПС України, 2010. 2389 с. URL: https://www.taxadvisers.org.ua/koment_januar.html
5. Бліхар М. М. Васильків О.-А. В. Правова природа податків та зборів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 206–211. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/40.pdf>
6. Про затвердження форм та Порядку заповнення і подання податкової звітності з податку на додану вартість: наказ Міністерства фінансів України 28.01.2016 № 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0159-16#Text>
7. Томнюк Т. Л. Податкова система : навчальний посібник. Чернівці : ЧТЕІ ДТЕУ, 2022. 324 с. URL: http://chtei-knteu.cv.ua/ua/content/download/nayka/monography/tomnjuk_2022.pdf
8. Актуальні питання науки фінансового права : монографія / за ред. М. П. Кучерявенка. Х. : Право, 2010. 464 с.
9. Надання послуг платникам ЦОПами податкової служби Дніпропетровської області. 2023. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/regionalni-novini/718778.html>
10. Солдатенко О., Сігарьова Н. Конституційний обов'язок громадян щодо сплати податків в Україні. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 31–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2013_5_7

Kolomoiets T.O., Tytarenko M.V., Kolpakov V.K. A MODERN VIEW OF TAX LIABILITY

The article analyzes tax liability through the prism of the fact that the relationship between taxpayers and subjects of tax control is characterized as a bilateral tax liability. The modern view of the issue of tax liability reflects the complex nature of financial and tax relations in the modern world. It was determined that the tax system requires constant adaptation to new economic realities, and its impact on the development of society is difficult to overestimate. It is emphasized that today the tax obligation is increasingly becoming a tool for regulating economic processes aimed at achieving social goals, such as balanced economic development and social justice. On the other hand, there are growing demands for transparency and openness of the tax system in order to avoid tax evasion and abuse. Technological development and globalization make the problem of tax evasion more urgent, but at the same time these technologies provide new opportunities for fulfilling the tax obligation. Thus, the modern view on the issue of tax liability emphasizes the need for a balance between the formation of funds for the state and the protection of the rights and interests of citizens and businesses. Emphasis is placed on the importance of developing and implementing a modern tax reform that takes into account the complexity of the modern world and contributes to the sustainable development of society. The direction of the transformation of the understanding of the category «legal obligation» from the category «legal obligation of the taxpayer» to the complex category «legal obligation»,

which combines two synergistic components: the legal obligation of the taxpayer and the legal obligation of the tax authority, is determined. control It is noted that the understanding of the tax liability is crucial for the correct understanding of the problems associated with the dynamics of the transformation of the tax liability in today's conditions. It was concluded that new approaches to the understanding of tax liability in modern reality translate this issue to the level of bilateral tax liability relations between taxpayers and subjects of tax control, which are authorized by the state with the application of transparency.

Key words: *administrative services, relations between taxpayers and subjects of tax control, tax liability, the concept of people-centeredness, legislation, taxpayers, tax regulation, tax, bilateral tax liability, tax payment, tax reform, tax administration, transparency.*

Стрілецька О.В.

Державний податковий університет

ORCID ID: 0009-0009-4517-4382

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації принципу змагальності в апеляційній інстанції. Змагальність визначає образ усього кримінального процесу, оскільки передбачає таку його побудову, при якому функції обвинувачення, захисту та вирішення справи відокремлюються одна від одної. Це, у свою чергу, надає вироку суду силу особливої переконливості, підвищує його правову і соціальну значимість.

Принцип змагальності характеризується наявністю чотирьох взаємозалежних елементів: стороною обвинувачення та стороною захисту; закріпленими засобами діяльності сторони обвинувачення та сторони захисту; відокремленням функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду; об'єктивним та неупередженим судом. Вилучення будь-якого з них не тільки призвело б до неповноти змісту аналізованого принципу, а й викликало б сумніви щодо його фактичного існування. Лише наявність усіх цих елементів без жодних застережень, припущень, винятків тощо дозволяє класифікувати процес як такий, що відповідає принципу змагальності.

Встановлено, що у контексті реалізації принципу змагальності в апеляційному провадженні, сторони і суд виконують унікальні функції, що підкреслюють їхню важливу роль у кримінальному процесі. Сторони обвинувачення та захисту беруть активну участь у кримінальній процесуальній діяльності, спрямованій на відстоювання своїх інтересів в апеляційній інстанції. Це включає в себе не тільки подання аргументів на користь своєї позиції, а й активну участь у процесі відновлення справедливості, особливо під час виявлення та виправлення прогалин і помилок, допущених судом першої інстанції. Суд апеляційної інстанції, зі свого боку, виконує важливі функції судового контролю. Його завдання – перевірка законності, обґрунтованості та справедливості судових рішень, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку. Особливості змагальності сторін у суді другої інстанції, окрім рівного обов'язку надати обґрунтовану вимогу із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення, яке було ухвалено судом першої інстанції, також обумовлені наявністю у суду другої інстанції ревізійних повноважень. Це надає суду додаткові можливості для глибшого аналізу та переосмислення рішень, ухвалених на попередній стадії кримінального провадження.

За підсумком дослідження запропоновано: доповнити КПК України нормою, передбачивши обов'язкову участь захисника в рамках апеляційного оскарження з використанням відеоконференції, незалежно від бажання підозрюваного, обвинуваченого, засудженого; наділити засудженого, який утримується під вартою та бере участь у суді другої інстанції за допомогою системи відеоконференції, правом на конфіденційність консультації із захисником, а також закріпити обов'язкове надання такому засудженому захисника, який представлятиме його інтереси в залі суду; доповнити КПК України правилом, обов'язкової участі в розгляді апеляційної скарги сторони, що ініціювала апеляційне оскарження; наділити правом останнього слова особу, яка заперечує проти задоволення апеляційної скарги.

Ключові слова: змагальність, принцип змагальності, кримінальне провадження, кримінальний процес, апеляційне провадження, сторона обвинувачення, сторона захисту, функція державного обвинувачення, функція захисту, апеляційний суд.

Постановка проблеми. Після вступу у дію нового Кримінального процесуального кодексу України реалізація кримінального судочинства загалом стала відповідати рівню процесуальної діяльності розвинених демократичних держав. Це найбільш помітно демонструє втілювана зако-

нодавцем політика реалізації принципу змагальності. Багато положень чинного КПК України сформульовані таким чином, щоб забезпечити неупереджене і повне дослідження обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, а також прийняття у зв'язку з цим

справедливого рішення. Однак, низка норм КПК України, що регламентують процесуальні права й обов'язки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, все ще викладені без урахування гарантії забезпечення принципу змагальності. Зазначені обставини нерідко призводять до утисків прав учасників кримінального процесу. Вищевикладене обумовлює необхідність глибокого, всебічного, комплексного аналізу та наукового осмислення правової природи, значення і механізму реалізації принципу змагальності, а також розробки науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення відповідних норм кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення змагальності сторін вивчали багато вчених. Зокрема, різні аспекти принципу змагальності розкривались в працях: Ю. Грошевого, О. Дидича, В. Комарова, В. Кульчицького, В. Маляренка, М. Маркуш, І. Марочкіна, О. Мироненка, О. Мохонько, О. Немировської, В. Нора, А. Селіванова, М. Строговича, В. Тертишника, Г. Тимченка та ін. Визнаючи всю важливість виконаної вченими роботи, водночас необхідно відзначити, що попередні наукові праці, у тому числі на рівні дисертаційних досліджень, головним чином, були присвячені проблемам реалізації принципу змагальності під час судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей реалізації принципу змагальності в апеляційній інстанції.

Виклад основного матеріалу. Принцип змагальності, охоплюючи все кримінальне провадження, має універсальний і безперервний характер. Цей принцип, як правова категорія, незважаючи на свій різний прояв, повною мірою поширюється і на провадження в суді апеляційної інстанції. Перехід між стадіями кримінального провадження не змінює основних елементів змагальності, але вносить корективи в інтенсивність їх прояву та процедурні аспекти реалізації.

Апеляція вважається однією з класичних форм оскарження судових рішень, суть якої полягає у перевірці вищою судовою інстанцією (апеляційним судом) як з фактичного погляду (по суті), так і з юридичного погляду (по формі) рішень суду першої інстанції, що не набрали законної сили, на предмет їх законності, обґрунтованості та справедливості, яка здійснюється за ініціативою сторін та у межах заявлених ними процесуальних

вимог шляхом дослідження нових доказів, повторного дослідження обставин кримінального провадження з можливістю ухвалення нового рішення, яким повністю або частково замінюється рішення суду нижчого рівня [1, с. 26]. Зазначені завдання є незмінними незалежно від підстави, що послужила початком апеляційного оскарження.

Апеляційне провадження є ефективним засобом виявлення та усунення помилок, яких припускаються суди першої інстанції, засобом, що забезпечує реалізацію правозахисної функції правосуддя, тобто перенесенням скривдженою стороною справи з нижчого суду до вищого, для перегляду винесеного нижчим судом рішення. Специфіка апеляції полягає також в тому, що вона виконує в значній мірі контрольні, провірочні функції. Задача суду засудити справедливо виконана, якщо він розглядав матеріали всебічно, повно, об'єктивно і встановив дійсні обставини справи. Під час розгляду справи судом повинна встановлюватися істина, а висновки суду про всі фактичні обставини справи повинні відповідати тому, що мало місце в дійсності [7, с. 150, 151]. Згідно з даними офіційної статистики, у 2022 році на вигоди та ухвали суду першої інстанції було подано 18472 апеляційні скарги, за результатами розгляду яких скасовано або змінено лише 6518 судових рішень (ефективність апеляційного оскарження склала 35,28 %). Водночас необхідно враховувати, що апеляційні суди не завжди приймають законні та обґрунтовані вирoki та рішення, про що також свідчить офіційна статистика. Так, у 2022 році 1935 рішень судів апеляційної інстанції було змінено в касаційному порядку.

Інтенсивне навантаження на суди другої інстанції, включаючи величезну кількість необґрунтованих скарг, стає причиною посилення традиційних рис касаційного порядку в роботі апеляційних судів. Ця ситуація перешкоджає повному здійсненню принципу змагальності на даній стадії кримінального провадження, справляючи негативний вплив на ефективність відновлення прав осіб, у тих випадках, коли реальні порушення мали місце. Саме в апеляційній інстанції концентруються процесуальні механізми, спрямовані не тільки на виявлення порушень, а й на їхнє усунення, а також на визначення рівня їхньої суттєвості з метою вибору найбільш оперативних методів врегулювання наявної ситуації.

Реалізація принципу змагальності в апеляційному провадженні має певну послідовність, що сприяє підвищенню поінформованості сторін про апеляційні доводи одна одної. Під час подання

апеляційної скарги, здійснюється її перевірка апеляційною інстанцією на відповідність вимогам, закріпленим у ст. 396 КПК України. Отже, сам факт подання апеляційної скарги, в якій, наприклад, відсутні вимоги особи, не є достатнім приводом для відкриття апеляційного провадження. Вирок чи ухвала суду першої інстанції не можуть бути переглянуті через одне лише бажання заінтересованих осіб, необхідна наявність визначених законом підстав. Згідно з п. 4 ч. 2 ст. 396 КПК України, апеляційна скарга має містити вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, та їх обґрунтування із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення, що сприяє посиленню змагальних засад, оскільки зазначення конкретних вимог та їх обґрунтування підвищує поінформованість протилежної сторони, у якої, відповідно, з'являється можливість підготовки вмотивованих заперечень на апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції, із зазначенням власних доводів.

Сторона обвинувачення і сторона захисту однаковою мірою несуть обов'язок аргументації своїх вимог, що полягає у вказівці на порушення, допущене судом першої інстанції, в обґрунтуванні, чому вони вважають це порушенням, і як воно вплинуло на законність, обґрунтованість та справедливість судового рішення, яке оскаржується в апеляційному порядку. Аналіз апеляційних скарг засвідчив, що у випадках, коли суд апеляційної інстанції відмовляє в задоволенні скарг, доводи сторін не знаходять об'єктивного підтвердження, що свідчить про формальний підхід до оскарження вироку чи ухвали суду першої інстанції стороною захисту і створює лише видимість змагальності в суді другої інстанції. Наголосимо на тому, що в більшості випадків ухвали суду апеляційної інстанції про залишення апеляційної скарги без руху, її повернення або відмову відкриття провадження надалі в касаційному порядку не оскаржувалися.

Відмінною особливістю провадження в суді апеляційної інстанції, нерозривно пов'язаною з його змагальним характером, є відсутність у КПК України норм, що вказують на можливість проведення підготовчого провадження судом апеляційної інстанції. У науковій літературі, після ухвалення Кримінального процесуального кодексу України 2012 року неодноразово порушувалося питання щодо можливості включення стадії підготовчого провадження до апеляційного провадження.

Аналіз профільної літератури виявив суттєві розбіжності серед науковців щодо доцільності

та необхідності введення стадії підготовчого провадження в апеляційне провадження. Перша група авторів, яка дотримується негативної позиції з даного питання, аргументує її тим, що стадія підготовчого провадження лише ускладнить процес розгляду апеляційної скарги. Зі свого боку друга група дослідників виступає за запровадження цієї стадії, стверджуючи, що підготовче провадження повинно проводитися за наявності в апеляційній скарзі підтверджених вимог особи, які можуть вплинути на скасування вироку чи ухвали суду і призначенню нового розгляду у суді першої інстанції. Проте слід зазначити, що законодавче запровадження стадії підготовчого провадження в апеляційний процес навряд чи суттєво вплине на зміцнення принципу змагальності, при цьому беззастережно призведе до додаткового навантаження на суди другої інстанції. Практика показує, що навіть під час судового провадження у першій інстанції, подані під час підготовчого провадження клопотання, не завжди розглядаються по суті, а їх розгляд переноситься на стадію судового розгляду. Відзначимо, що само по собі стадія підготовчого провадження містить достатньо недоліків, які стануть на заваді її перенесенню в апеляційне провадження. Окремим проблемним питанням, яке потребує роз'яснення та конкретизації, є порядок розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, які не розглядаються під час досудового розслідування і можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження у суді згідно з правилами ст.ст. 314-316 КПК України. Деякі скарги, які заявляються обвинуваченим, його представниками є досить складними та потребують ретельної перевірки, що призводить до затягування судового процесу. Неконкретизованими є дії суду на стадії підготовчого засідання, якщо скарга обвинуваченого чи його представника потребує витребування додаткових відомостей або матеріалів від прокурора у взаємозв'язку з ч. 4 ст. 291 КПК України, якою забороняється надання суду інших документів до початку судового розгляду [8].

Змагальність характеризується наявністю сторони обвинувачення та сторони захисту. Щодо даного елемента змагальності варто виокремити присутню в профільній літературі дискусію щодо процесуального становища прокурора в суді апеляційної інстанції. У літературі неодноразово висловлювалася думка, згідно з якою прокурор, який не брав участь у судовому розгляді в суді першої інстанції, в суді другої інстанції стороною не є. У суді другої інстанції у прокурора, який

не брав участь у судовому розгляді в суді першої інстанції, немає заздалегідь ustalenoї позиції, оскільки він не спостерігав за досудовим розслідуванням, не складав/затверджував обвинувальний акт. Тут прокурор лише висловлює свою думку щодо судового рішення, незалежно від того, з чиєї ініціативи справа потрапила до суду. Нагадаємо, що згідно ч. 5 ст. 24 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII, право подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом на судові рішення у кримінальній справі надається прокурору, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від його участі в розгляді справи прокурору вищого рівня: Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних прокуратур, їх першим заступникам та заступникам, крім випадків, коли йдеться про рішення у кримінальних провадженнях, розслідування в яких здійснювалося Національним антикорупційним бюро України, – у таких випадках відповідне право надається прокурору, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від його участі в розгляді справи: керівнику Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, його першому заступнику та заступнику [10]. Прокурор, що не брав участь у судовому розгляді в суді першої інстанції, підтримуючи апеляційну скаргу, вправі з нею не погодитися, або погодитися частково, а тому вільний у виборі позиції. Незважаючи на те, що ми не згодні з висловленою позицією, щодо того, що прокурор, який не брав участь у судовому розгляді в суді першої інстанції, в суді другої інстанції стороною не є, вона має право на існування.

Визначаючи специфіку участі прокурора в суді апеляційної інстанції, слід враховувати, що найчастіше прокурор, який брав участь у суді першої інстанції, не бере участі в апеляційному розгляді. З огляду на сформовану практику, це роблять інші співробітники прокуратури. Маючи обвинувальну тезу, прокурор, як представник прокуратури, підтримує цю тезу, але він вільний у виборі своєї позиції і жорстко не пов'язаний висновками, викладеними в обвинувальному акті, і якщо вони не знайдуть підтвердження під час апеляційного розгляду, прокурор має право відмовитися від апеляційної скарги. Сутність участі прокурора в суді апеляційної інстанції полягає в тому, що він представляє інтереси держави, як власне і в суді першої інстанції. При цьому він законом надля-

ється такою самою сукупністю прав, що й сторона захисту. Інтереси держави та особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, не збігаються, тому прокурор і засуджений у суді апеляційної інстанції мають різноспрямовані інтереси. Усе це свідчить про те, що прокурор виступає стороною в суді апеляційної інстанції, незважаючи на те, брав він участь в судовому розгляді в суді першої інстанції, чи ні. З цих же підстав не можна погодитися з науковцями, які висловили компромісне вирішення цього спірного питання: прокурор є стороною, коли він підтримує позицію сторони обвинувачення, що вона відстоювала в суді першої інстанції, в інших же випадках він виступає не як сторона, а як представник органу нагляду за законністю.

Процедура прийняття апеляційної скарги судом апеляційної інстанції відіграє особливу роль у реалізації змагальності, будучи додатковою гарантією забезпечення поінформованості сторін, оскільки в разі, якщо суддя-доповідач, встановить, що апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції подано без додержання вимог, передбачених ст. 396 КПК України, він постановляє ухвалу про залишення апеляційної скарги без руху, в якій зазначаються недоліки скарги і встановлює достатній строк для їх усунення [6]. При цьому судді звертають увагу на необхідність вчинення сторонами процесу дій, відсутність яких може негативно позначитися на можливості реалізації принципу змагальності у суді апеляційної інстанції в повному обсязі.

В силу ч. 4 ст. 405 КПК України неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття [6]. Зазначена норма підкреслює обов'язковість участі сторін обвинувачення та захисту в апеляційному розгляді. Підкреслимо, що в рамках апеляційного розгляду обвинувачений підлягає обов'язковому виклику в судові засідання, якщо в апеляційній скарзі порушується питання про погіршення його становища або якщо суд визнає обов'язковою його участь, а обвинувачений, який утримується під вартою, – також у разі, якщо про це надійшло його клопотання (ч. 4 ст. 401 КПК України). Це положення дає змогу зробити однозначний висновок, що суд не має права відмовити обвинуваченому, який утримується під вартою, в участі у судовому засіданні. Як ми бачимо, законодавець не обмежує

обвинуваченого в правах, у можливості особисто відстоювати свою позицію, що дозволяє говорити про рівність сторін, які беруть участь в апеляційному розгляді.

Відзначимо, що вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство надає можливість сторонам, іншим учасникам судового процесу, які не мають можливості з'явитись в судове засідання, подати клопотання до суду про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. При участі у судовому засіданні, що відбувається в режимі відеоконференції за сторонами судового процесу зберігаються усі права та обов'язки, передбачені КПК України. Питання щодо заміни реальної присутності обвинуваченого, який утримується під вартою під час розгляду його справи в апеляційному суді режимом відеоконференції має напрацьований досвід. З метою належної організації проведення судових засідань в режимі відеоконференції в апеляційних судах є обладнані зали судових засідань, які постійно використовуються за призначенням. Технічні засоби і технології, які використовуються на сьогоднішній день в судовому засіданні, забезпечують належну якість зображення та звуку. Учасникам судового процесу забезпечується можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки [9]. Вважаємо, що забезпеченню дотримання принципу змагальності в рамках апеляційного оскарження з використанням відеоконференції сприятиме обов'язкова участь у такому процесі захисника, незалежно від бажання підозрюваного, обвинуваченого, засудженого. Зазначена позиція повинна знайти своє відображення в нормах КПК України.

Результати системного аналізу рішень Європейського суду з прав людини свідчать про те, що при апеляційному розгляді справи держава повинна забезпечувати:

1. Присутність захисника, який гарантує надання висококваліфікованої юридичної допомоги засудженому. Цей аспект передбачає присутність під час розгляду справи захисника, а також підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, як особисто, так і з використанням технології відеоконференцзв'язку.

2. Доступність матеріалів справи. Важливим аспектом тут є представлення всіх доказів на відкритому слуханні в присутності підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, з метою дотримання принципу змагальності.

3. Якісний відеоконференцзв'язок з можливістю забезпечення конфіденційного спілкування між засудженим та його захисником. Вимоги Європейського суду з прав людини підкреслюють важливість ефективного використання сучасних технологій у забезпеченні повноцінної участі сторін у судовому процесі.

Дотримання зазначених умов, на думку Європейського суду з прав людини, є невід'ємною частиною справедливого та змагального судового процесу в апеляційній інстанції. Зазначимо, що організаційні питання використання відеоконференції під час судових проваджень з перегляду судових рішень потребує додаткової правової регламентації, спрямованої на забезпеченні змагальності за участю засудженої особи. Вважаємо, що слід забезпечити право засудженого, який утримується під вартою та бере участь у суді другої інстанції за допомогою системи відеоконференції, на конфіденційність консультації із захисником, а також закріпити обов'язкове надання такому засудженому захисника, який представлятиме його інтереси в залі суду. Нагадаємо, що відсутність захисника заявника в суді апеляційної (касаційної) інстанції, навіть сама по собі є порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [5] (Справа Shekhov v. Russia (скарга № 12440/04) [13]; Справа Misyukevich v. Russia (скарга № 63053/09) [14]).

Загалом ми дотримуємося позиції, згідно з якою рівні права сторін можуть бути реалізовані тільки за наявності реальних рівних можливостей. Стосовно і до розгляду справи в апеляційному провадженні рівні можливості у сторін з'являться тільки: 1) унаслідок їхньої обопільної участі в розгляді апеляційної скарги; 2) інтереси сторони захисту має представляти захисник. Вбачається, що необов'язковість участі сторін у суді апеляційної інстанції йде в розріз із сутністю принципу змагальності. Відсутність у сторони реальної можливості реалізації цілого комплексу повноважень при не обов'язковій її участі в цій стадії процесу свідчить про те, що законодавцем не закладено дотримання гарантій принципу змагальності в цій стадії судового розгляду справи [7, с. 157]. Наявність сторін – один із неодмінних елементів змагальності, ігнорувати який не можна, оскільки втрачається весь сенс цього принципу.

За своєї відсутності сторони позбавляються можливості реалізувати своє право, одна сторона на підтримання апеляційної скарги, а інша, на підтримання судового рішення, ухваленого судом

першої інстанції. Не погодившись із рішенням суду першої інстанції, одна зі сторін, приносячи скаргу, бажає продовжити протиставлення, і вже в іншому порядку довести свою позицію, у правильності якої не сумнівається, суду апеляційної інстанції. Внаслідок чого вважаємо цілком обґрунтованим включення до КПК України умови обов'язкової участі в розгляді апеляційної скарги сторони, що ініціювала апеляційне оскарження.

У суді апеляційної інстанції законодавець гарантує стороні обвинувачення та стороні захисту рівні процесуальні права. Апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених Главою 31 «Проведення в суді апеляційної інстанції». З огляду на це, проблеми пов'язані з реалізацією принципу змагальності під час апеляційного провадження аналогічні проблемам, притаманним стадії судового розгляду. До них належать, наприклад, те, що обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначається в силу ст. 349 КПК України судом, а не сторонами, не передбачена чітка черговість пред'явлення доказів суду тощо. Тому, вважаємо, що реалізація принципу змагальності в апеляційній інстанції багато в чому залежить від ширшого проникнення змагальних начал на стадію судового розгляду.

Що стосується особливостей провадження в суді апеляційної інстанції законодавець також намагається дотримуватися рівності сторін. Сторони, в силу принципу змагальності, повинні мати рівні процесуальні права, тобто що може сторона обвинувачення, те саме може і сторона захисту. Саме цього правила і намагається дотримуватися законодавець під час всього апеляційного розгляду.

Характерною особливістю провадження в суді апеляційної інстанції є черговість виступу сторін. У суді другої інстанції для висловлення доводів, а також у судових дебатах першій надається слово особі, яка подала апеляційну скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони кримінального провадження, першим висловлює доводи обвинувачений. Після цього слово надається іншим учасникам судового провадження (ч. 3 ст. 405 КПК України). У суді ж першої інстанції судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта (ч. 2 ст. 347 КПК України). Ця особливість зумовлена: судово-контрольним характером судових проваджень з перегляду судових рішень; предметом перевірки, який включає правосудність судового рішення, яке підлягає перегляду; доводами учасників апеляційного

провадження про допущені порушення в суді першої інстанції, а також рівним обов'язком сторін аргументувати апеляційні вимоги. Як ми бачимо, стороні обвинувачення, як і стороні захисту, надано рівні повноваження, а також можливість впливати на рішення суду. Участь сторін зумовлює і порядок розгляду апеляційної скарги. При цьому видається зайвим судді-доповідачу доповісти зміст оскарженого судового рішення, доводи учасників судового провадження, викладені в апеляційних скаргах та запереченнях. Вважаємо, що сторони повинні самі виступити з обґрунтуванням своїх позицій. До того ж не ставлячи під сумнів право сторін на дебати, слід зазначити, що в суді апеляційної інстанції право останнього слова має належати особі, яка заперечує проти задоволення апеляційної скарги, а не суто обвинуваченому, який брав участь в апеляційному розгляді.

Останній елемент змагальності в апеляційному провадженні пов'язаний з діяльністю і статусом суду на цій стадії процесу. Взагалі, питання про те, яку роль (активну чи пасивну) повинен виконувати суд апеляційної інстанції при розгляді справи, є дискусійним. Окремі вчені виходять з того, що апеляційний суд повинен займати активну позицію у процесі, тобто, реалізуючи свою функцію по вирішенню справи, він повинен прагнути до встановлення обставин справи, що мають місце в реальній дійсності, не порушуючи при цьому рівності сторін і забезпечуючи рівну реалізацію їх процесуальних прав, тим самим сприяючи реалізації принципу змагальності сторін. Зазначається, що існуючих процесуальних засобів усунення неповноти та односторонності у розгляді справи у суді апеляційної інстанції недостатньо, тому пропонується розширити можливості суду щодо збору і дослідження доказів, надавши йому право давати доручення органам досудового слідства за аналогією з дорученнями суду першої інстанції [4, с. 535, 536]. Ми не зовсім згодні з наведеною позицією. Вважаємо, що принцип змагальності має забезпечувати активність суду апеляційної інстанції лише в певних рамках, не дозволяючи виходити за межі функціональної спрямованості діяльності суду, який має переглядати судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не може перебирати на себе функції, притаманні сторонам, але він повинен мати можливість впливати на хід апеляційного оскарження, а не лише керувати процесом.

Визначаючи ступінь активності суду апеляційної інстанції, слід виходити, по-перше, з безпосередніх завдань стадії апеляційного провадження,

а по-друге, враховувати загальну мету кримінального процесу. Прагнучи забезпечити законність, обґрунтованість та справедливість судових рішень, що не набрали законної сили, суд повинен мати у своєму розпорядженні комплекс можливостей, які дають змогу виявляти незаконні, необґрунтовані та несправедливі судові рішення та вживати заходів до їх скасування або зміни задля досягнення завдань кримінального провадження. Суд, відповідно до тих умов, які притаманні його діяльності під час оскарження судових рішень в апеляційному порядку, зобов'язаний у межах апеляційної скарги встановити: неповноту судового розгляду; невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження; істотне порушення вимог кримінального процесуального закону; неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність; невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. У цій діяльності апеляційний суд не повинен виконувати іншу функцію, крім власної, тому суд повинен мати право не тільки досліджувати докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується, а також мати право дослідити будь-які докази в межах апеляційної скарги.

Висновки. Підсумовуючи дослідження, можемо констатувати, що змагальність у апеляційному провадженні є дієвим засобом усунення неповноти і односторонності розгляду справи на попередніх стадіях, слідчих та судових помилок і виступає в якості певної гарантії законного та справедливого правосуддя у кримінальних провадженнях [4, с. 536]. У контексті реалізації принципу змагальності в апеляційному провадженні, сторони і суд виконують унікальні функції, що підкреслюють їхню важливу роль у кримінальному процесі. Сторони обвинувачення та захисту беруть активну участь у кримінальній процесуальній діяльності, спрямованій на відстоювання

своїх інтересів в апеляційній інстанції. Це включає в себе не тільки подання аргументів на користь своєї позиції, а й активну участь у процесі відновлення справедливості, особливо під час виявлення та виправлення прогалин і помилок, допущених судом першої інстанції. Суд апеляційної інстанції, зі свого боку, виконує важливі функції судового контролю. Його завдання – перевірка законності, обґрунтованості та справедливості судових рішень, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку. Особливості змагальності сторін у суді другої інстанції, окрім рівного обов'язку надати обґрунтовану вимогу із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення, яке було ухвалено судом першої інстанції, також обумовлені наявністю у суду другої інстанції ревізійних повноважень. Це надає суду додаткові можливості для глибшого аналізу та переосмислення рішень, ухвалених на попередній стадії кримінального провадження. Отже, апеляційне провадження має важливе значення не тільки для сторін процесу, а й для самого кримінального провадження загалом.

Важливим аспектом подальшої розбудови законодавства є підтримка та сприяння процесу змагальності, де сторони мають рівні можливості щодо відстоювання своїх інтересів. Це сприяє ухваленню більш обґрунтованих, а відповідно і справедливих судових рішень. У світлі цих завдань, необхідно активно працювати над внесенням змін до КПК України, які зміцнять принцип змагальності та забезпечать баланс інтересів сторін на всіх етапах кримінального процесу. Особливу увагу слід приділити розвитку змагальності на стадії досудового розслідування, де формуються основні передумови для майбутнього судового розгляду. Це включає в себе створення більш досконалих змагальних механізмів, що зможуть забезпечити рівну можливість сторонам по збору доказової бази. Такі кроки сприятимуть не лише поглибленню принципу змагальності, а й зміцненню засад правосуддя в Україні загалом. З огляду на зазначене, питанню реалізації принципу змагальності на стадії досудового розслідування ми присвятимо свої подальші наукові пошуки.

Список літератури:

1. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 498 с.
2. Габрелян А. Ю. Вектор розвитку України: дилема вибору. Матеріали конференцій МЦНД, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/mcnd-19.02.2021.lawgov.02> (дата звернення: 01.04.2023).
3. Габрелян А. Ю. Недоліки законопроекту № 3139. *Верховенство Права*. 2020. № 1. С. 36–43.

4. Дидич О. Ю. Щодо реалізації принципу змагальності в апеляційному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 531–537.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.04.2023).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. Ст. 88.
7. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 204 с.
8. Підготовче засідання у кримінальному процесі. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php> (дата звернення: 01.04.2023).
9. Порядок проведення судових засідань в режимі відео конференції. URL: <https://mka.court.gov.ua/sud4812/gromadyanam/videoconference/> (дата звернення: 01.04.2023).
10. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 2–3. Ст. 12.
11. Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 4. С. 451–458.
12. Габрелян А. Ю. Об'єкт правопорушення передбаченого ст. 181-1 КУпАП. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*, 2020. № 3(13). С. 27–33.
13. Case of SHEKHOV v. RUSSIA (Application no. 12440/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-144944%22%5D%7D> (дата звернення: 01.04.2023).
14. Case of CASE OF MISYUKEVICH v. RUSSIA (Application no. 63053/09). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-154021%22%5D%7D> (дата звернення: 01.04.2023).
15. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*. 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 01.04.2023).

Striletska O. V. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF COMPETITION IN THE APPELLATE INSTANCE

The article is devoted to the study of the peculiarities of implementation of the adversarial principle in the appellate instance. Adversariality determines the image of the entire criminal process, since it implies that it is structured in such a way that the functions of prosecution, defense and case resolution are separated from each other. This, in turn, gives the court's verdict a special power of persuasion, increases its legal and social significance.

The adversarial principle is characterized by the presence of four interdependent elements: the prosecution and defense; fixed means of activity of the prosecution and defense; separation of the functions of public prosecution, defense and trial; and an objective and impartial court. Removal of any of them would not only lead to incomplete content of the analyzed principle, but would also raise doubts about its actual existence. Only the presence of all these elements without any reservations, assumptions, exceptions, etc. allows to classify the process as compliant with the principle of adversariality.

The author establishes that in the context of implementation of the adversarial principle in appellate proceedings, the parties and the court perform unique functions which emphasize their important role in criminal proceedings. The prosecution and defense parties are actively involved in criminal proceedings aimed at defending their interests in the appellate instance. This includes not only presenting arguments in favor of their position, but also actively participating in the process of restoring justice, especially when identifying and correcting gaps and errors made by the court of first instance. The court of appeal, for its part, performs important judicial review functions. Its task is to verify the legality, validity and fairness of court decisions that may be appealed. In addition to the equal obligation to provide a reasoned request indicating the illegality or unreasonableness of the court decision made by the court of first instance, the peculiarities of the adversarial nature of the parties in the court of second instance are also due to the fact that the court of second instance has audit powers. This provides the court with additional opportunities for a deeper analysis and reconsideration of decisions made at the previous stage of criminal proceedings.

As a result of the study, it is proposed to: supplement the CPC of Ukraine with a provision providing for mandatory participation of a defense counsel in the appeal using videoconferencing, regardless of the desire of the suspect, accused or convicted person; grant a convicted person who is held in custody and participates in the court of second instance via videoconferencing the right to confidentiality of consultation with a defense counsel, and also to enshrine the mandatory provision of such a convicted person with a defense counsel who will represent his or her interests in the courtroom; supplement the to grant the right of final say to a person who objects to the satisfaction of an appeal.

Key words: *adversariality, adversarial principle, criminal proceedings, criminal procedure, appellate proceedings, prosecution, defense, public prosecution function, defense function, court of appeal.*

Єщенко О.В.,

П'ятий апеляційний адміністративний суд

ТЕОРЕТИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Стаття присвячена дослідженню концепту доступу до правосуддя в аспекті його теоретико-порівняльної характеристики. Зазначено, що станом на теперішній час відсутня єдність позицій з питань співвідношення понять «право на доступ до правосуддя» і «право на міжнародний захист», «право на доступ до правосуддя» і «право на справедливий суд». Встановлено, що право на доступ до правосуддя може розглядатися як право на звернення до суду (вузьке трактування), або як сукупність прав, пов'язаних з судовим процесом (широке трактування).

Виявлено перешкоди, які суперечили формуванню забезпечення права на доступ до правосуддя, а саме: 1) бар'єри, яких викликано недосконалістю процесуального законодавства (відсутність ефективного інституту групових позовів); 2) бар'єри, яких викликано недостатньою кількістю фактичних можливостей сторін (наприклад, брак фінансових ресурсів, відсутність належної юридичної підготовки, фактична нерівність з процесуальним опонентом (наприклад, державним органом)).

Зазначено, що право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд у сукупності забезпечують ефективний захист прав людини, однак мають бути наявними справедливі механізми їх забезпечення.

Здійснено розмежування понять «право на доступ до правосуддя» і «право на судовий захист». Встановлено, що їх зміст не ідентичний: 1) відповідно до концепції поняття «правосуддя» означає не тільки судові механізми захисту прав, а й інші, включаючи альтернативні засоби вирішення спорів; 2) право на судовий захист розглядається як право на захист порушених прав, на їх відновлення, тоді як право на доступ до правосуддя означає можливість участі в процесі, отже, коло суб'єктів даного права є ширшим.

Встановлено, що концепт доступу до правосуддя сформовано протягом тривалого історичного проміжку з врахуванням компоративної специфіки його унормування в міжнародних стандартах та практика. Можна припустити, що процес якісного наповнення «доступу до правосуддя» є динамічним процесом, що слідує стану та способів впорядкування суспільних відносин.

Ключові слова: доступ до правосуддя, теоретико-правовий аспект, принцип, ідея, справедливий суд.

Постановка проблеми. Актуальність наукового обґрунтування постулатів, що стосуються доступу до правосуддя пояснюється комплексом політичних, економічних і соціальних перетворень, що відбуваються в нашій країні. В Україні на конституційному рівні закріплено поділ державної влади на три самостійні гілки й проголошено, що людина, її права і свободи є найвищою цінністю, а держава зобов'язана гарантувати їх захист. З цієї точки зору законодавча, виконавча і судова влади повинні бути однаково відкриті для громадян, оскільки вони здійснюють свою діяльність, в першу чергу, в інтересах своїх громадян. Рівень захищеності особистості з боку судової влади визначає ступінь гуманності, терпимості і самосвідомості суспільства. Проголошені в країні

реформи покликані закріпити ключові домінанти доступу до правосуддя, оскільки становлення правової держави і громадянського суспільства неможливе без ефективного і справедливого правосуддя. Саме можливість звертатися до суду за захистом від будь-яких незаконних зазіхань на права і свободи громадян – найважливіша умова розвитку сучасного демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктринальну основу дослідження становлять праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених щодо трактування доступу до правосуддя, зокрема, Ю. Битяка, І. Бойка, М. Булгат, А. Верещагіної, В. Гончаренка, Є. Дурнова, В. Єрмолаєва, В. Єршова, О. Зайчука, О. Кістяківського, О. Копиленка, М. Коротких, Р. Куйбіди, Т. Курас, О. Овча-

ренко, Л. Остафійчук, П. Музиченка, О. Нестерцової-Собакарь, В. Сирих, В. Смородинського, І. Усенка, О. Ярмиша та інших. Проте, питання теоретико-порівняльного аспекту концепту доступу до правосуддя не в повній мірі розкрито.

Метою статті є дослідження теоретико-порівняльного аспекту концепту доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Закріплення в національній та міжнародній правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, що відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язано з масштабними компаративістськими розробками щодо надання і правового регулювання доступу до правосуддя. Концепція доступу до правосуддя заснована на принципі рівності всіх перед судом і є гарантією його реалізації. В даний час вона все більше і більше входить як в міжнародну, так і національну практику держав і здійснює вагомий вплив на юридичну практику і правову політику, правотворчість, правовідносини і правосвідомість [1, с. 15; 2, с. 196].

Потрібно зауважити, що на сьогоднішній день питання про зміст доступу до правосуддя залишається відкритим [3, с. 18; 4, с. 80]. Відсутня єдність позицій з питань співвідношення понять «право на доступ до правосуддя» і «право на міжнародний захист», «право на доступ до правосуддя» і «право на справедливий суд». Право на доступ до правосуддя може розглядатися дуже вузько – тільки як право на звернення до суду, або дуже широко – з позиції поширеного в зарубіжній літературі «всеосяжного підходу» [3, с. 17]. Однією з причин такої відмінності в поглядах є те, що при аналізові права на доступ до правосуддя, як правило, джерела даного права (в формальному і матеріальному сенсах) не розглядаються окремо від джерел, які передбачають інші судові гарантії в сфері прав людини. Необхідно відзначити, що доступ до правосуддя є надзвичайно широким поняттям, яке на сьогодні розглядають як концепцію, принцип або право [5, с. 27].

Найбільш широке тлумачення права на доступ до правосуддя присутній в зарубіжній літературі. Італійський професор Ф. Франціоні визнає більш відповідним концепції доступу до правосуддя не тільки на звернення до суду, а й розгляд своєї скарги судом відповідно до загальноприйнятих стандартів справедливості [6]. Більш того, зарубіжними авторами відзначається тенденція до розвитку теорії доступу до правосуддя «від стандартів справедливого процесу до стандартів

справедливого результату» [3, с. 56]. Таке широке тлумачення в зарубіжній літературі може мати дві взаємодоповнюючих підстави.

Перша пов'язана з різницею мови, використуваного для позначення розглянутого права. Традиційно термін «правосуддя» характеризувався прямим відношенням до суду. Першим значенням даного слова є діяльність судових органів. Справедливість і правосуддя пов'язані між собою загальним коренем, але не є рівнозначними [7, с. 223]. В англійській мові поняття правосуддя виражається словом justice, що позначає також справедливість, тому доступ до правосуддя в той же час означає доступ до справедливості. Справедливість є потенційно всеохоплюючою характеристикою. Один з відомих дослідників правового регулювання принципу відмови в правосудді в міжнародному праві При тлумаченні поняття «доступ до правосуддя» в зарубіжній літературі автори звертаються до поняття справедливості і розглядають теорії справедливості як невід'ємні елементи «доступу до правосуддя».

Друга підстава пов'язана з історією розвитку міжнародних гарантій звернення до правосуддя (справедливості). Забезпечення доступу до правосуддя в міжнародному праві тривалий час була пов'язана із захистом прав іноземних громадян.

Ще в XVII столітті міжнародні договори закріплювали звернення до національних судів в якості способу врегулювання спору в разі порушення прав іноземних громадян. У договорі про мир і дружбу між Великобританією та Іспанією 1667 р. сторони встановили, що при порушенні прав громадян іншої сторони договору репресалії не повинні застосовуватися до тих пір, поки не буде звернення до правосуддя у звичайному суді.

У XVIII–XIX ст. заборона відмови в правосудді отримала настільки широке застосування в міжнародній практиці, що до початку XX ст. відомий вчений Л. Оппенгейм називав заборону відмови у правосудді щодо іноземця в разі заподіяння шкоди його життю, свободі і власності на території держави суду «міжнародно-правовим зобов'язанням, які існують стосовно кожної держави» [3, с. 114]. Серед стандартів забезпечення правосуддя можна виокремити стадійність судового розгляду. Виділяється три стадії судового розгляду, на яких особі може бути відмовлено у правосудді: 1) до розгляду справи (може виражатися в навмисному створенні перешкод для звернення до суду; незаконний арешт або затримання особи; відсутність розслідування злочину, у якому

особа звинувачується; нерозумному обмеженні часу на подачу позову і т.д.); 2) під час розгляду справи (надмірно тривалий судовий розгляд; порушення процесуальних норм; дискримінація щодо іноземного громадянина і т.д.); 3) після розгляду справи (наявність перешкод при подачі апеляції; невиконання судового рішення; оголошення амністії, в результаті якої заявник не може залучити порушника до відповідальності і т.д.) [3, с. 114]. Крім того, підставою позову держави могли стати не тільки порушують норми міжнародного права, а і явно несправедливі рішення національного суду.

Розроблені в класичному праві стандарти здійснення правосуддя на сучасному етапі стали основою міжнародних стандартів захисту прав людини [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Підготовчі матеріали («Travaux preparatoires») до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод містять основні положення, розроблені міжнародною практикою щодо принципу заборони відмови в правосудді. У практиці ЄСПЛ право на доступ до суду охоплює ті ж три стадії судового розгляду: до, під час і після розгляду справи [15, с. 49]. Такі стандарти, як заборона на створення навмисних перешкод звернення до суду, дотримання розумного строку подачі позову, право на доступ до розслідування, на невиконання судового рішення та ін. закріплені і примножені у практиці ЄСПЛ. Разом з тим стандарти принципу заборони відмови в правосудді лягли в основу не тільки права на доступ до правосуддя, але й, наприклад, права на справедливий судовий розгляд, права на особисту недоторканність [3, с. 114].

Характерно, що з кінця XIX століття в правовій літературі починає розроблятися проблема забезпечення доступу до механізмів захисту прав для незахищених верств населення, включаючи осіб, які не мають достатньо коштів для звернення до суду. Основою теорій, покликаних забезпечити доступ всіх верств населення до суду, став принцип рівності перед судом.

Паралельно відбувалися пошуки поняття, що відображає доступність механізмів захисту. Зокрема виділявся принцип доступу до судового захисту, який представляв собою забезпечену державою можливість будь-якої зацікавленої особи звернутися в порядку, встановленому законодавством, до суду за захистом прав та інтересів і їх відстоювання в судовому процесі. Істотним в забезпеченні зазначеного принципу було питання про судові витрати та юридичної допомоги.

У свою чергу, в міжнародній практиці виділяється право на доступ до суду (access to court). Дане право

відображено в практиці ЄСПЛ, а також в Конвенції про статус біженців (1951 р.) і Конвенції про статус апатридів (1954 р.), де воно також включає право на юридичну допомогу і звільнення від судових витрат. Міжамериканський суд з прав людини у своїх перших справах вказував на право доступу до засобів захисту (access to remedies). Дане право знайшло відображення і в Американській конвенції з прав людини 1969 р. [3, с. 115].

Закріплення в правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, що відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язане з великим компаративістським дослідженням, здійсненим італійською школою права щодо надання та правового регулювання доступу до правосуддя. Так, Козакевич О.М. виділено три хвилі змін, які відбувалися з розвитком правової і соціальної держави в західних країнах: поява права на безкоштовну юридичну допомогу; закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу; забезпечення доступу не тільки до судових, а й до альтернативних механізмів розв'язання суперечок, спрощення судової системи [6, с. 22]. Автором сфокусовано акценти дослідження в першу чергу на конкретну людину і її реальні можливості. Професор прагнув зрозуміти які саме бар'єри виникають на шляху до судового захисту.

Систематизуючи виявлені перешкоди, можна виокремити дві їх основні групи: 1) бар'єри, викликані недосконалістю процесуального законодавства. До таких належить, наприклад, відсутність ефективного інституту групових позовів; 2) бар'єри, викликані недостатньою кількістю фактичних можливостей сторін, серед яких брак фінансових ресурсів, відсутність належної юридичної підготовки, фактична нерівність з процесуальним опонентом (наприклад, державним органом) і т.п.

Міжнародне право додало до означеної концепції ще одну її складову – право на доступ до міжнародних систем захисту прав людини [6, с. 22]. Основи правового регулювання даного права було закладено в класичний період.

Звернення до міжнародних механізмів вирішення спорів можливо після вичерпання внутрішніх засобів захисту, проте це обмеження не було абсолютним. Це можливо у випадках, коли у державі немає інститутів, що забезпечують правосуддя, якщо вони не можуть запропонувати адекватне відшкодування чи якщо особа не може ними скористатися в разі нестачі коштів, незнання про можливість

апеляції або через свою думку про неефективність таких заходів. Водночас напрацьовувалось правило обмеження терміну звернення до міжнародного органу. Незважаючи на те, що терміну звернення в принципі не встановлено, арбітражною практикою визнавалися нерозумними терміни в 16 років і більше з моменту порушення.

Однак загальною умовою права на доступ до міжнародних органів захисту прав і в класичний, і в сучасний період розвитку міжнародного права є згода держави визнати юрисдикцію такого органу. Дане питання детально розглядалося в практиці Африканського суду з прав людини у зв'язку з особливістю визнання державами її юрисдикції щодо індивідуальних скарг. Таке визнання могло бути здійснено в будь-який момент після ратифікації Протоколу про створення Африканського суду з прав людини 1998 року, при цьому сам суд визнав можливість здійснення такого визнання вже після подання заяви. Даний Суд підтвердив, що прямий доступ до нього є наслідком відповідної заяви держави і залежить від його розсуду [3, с. 116].

З історії розвитку концепції доступу до правосуддя слідує, що вона була розроблена вже після прийняття універсальних та регіональних конвенцій про захист прав людини, які забезпечують право на справедливий суд. Концепція має особливу, не пов'язану із забезпеченням стандартів справедливого суду, мету правового регулювання – надати кожній зацікавленій особі можливість брати участь в забезпеченій державою процедурі розгляду спору, що зачіпає її права і інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод [16, с. 41]. Зазначимо, що звернення, пов'язані із порушенням антидискримінаційних норм міжнародного права активно розглядаються вітчизняною судовою системою.

Головним в характеристиці даної концепції є поняття «доступу» [6, с. 22]. Саме в такому вигляді доступ до правосуддя отримав своє закріплення на міжнародному рівні: в міжнародних договорах, актах рекомендаційного характеру і в практиці міжнародних органів з прав людини.

Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи [17, с. 349], закріплюючи концепцію доступу до правосуддя, передбачає заходи, спрямовані на полегшення доступу: інформування громадськості про порядок звернення до суду і захисту своїх інтересів в судовому розгляді; спрощення процесу; прискорення розгляду; скорочення судових витрат; створення особливих процедур за позовами на незначні суми і по сімейних спорах

[17]. Право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд разом забезпечують ефективний захист прав людини, однак виділення права на доступ до правосуддя показує, що наявність справедливих механізмів захисту в державі недостатньо, якщо доступ до них не забезпечений.

Також можна розмежувати поняття «право на доступ до правосуддя» і «право на судовий захист». Незважаючи на те, що обидва права передбачають можливість звернення до суду, їх зміст не ідентичний. По-перше, відповідно до концепції поняття «правосуддя» означає не тільки судові механізми захисту прав, а й інші, включаючи альтернативні засоби вирішення спорів. Зокрема, ст. 9 Орхуської конвенції встановлює право на доступ до правосуддя стосовно не тільки до судових, а й до позасудових процедур. По-друге, право на судовий захист розглядається як право на захист порушених прав, на їх відновлення, тоді як право на доступ до правосуддя означає можливість участі в процесі, отже, коло суб'єктів даного права набагато ширше. Так, Орхуська конвенція передбачає право на доступ не тільки особи, чие право порушено, але і представників громадськості [18, с. 9]. Конвенція про права інвалідів закріплює зобов'язання держав забезпечити інвалідам нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя для будь-якого учасника юридичного процесу: як прямого, так і непрямого на всіх його етапах, включаючи розслідування та інші стадії попереднього провадження. Важливою особливістю доступу до правосуддя є те, що можливість звернення до суду розглядається з позиції принципу рівності перед судом [19, с. 39]. І Комітет ООН з прав людини, і Міжамериканська комісія з прав людини в основі доступу до правосуддя розглядають саме цей принцип. У свою чергу Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет ООН з ліквідації дискримінації по відношенню до жінок, Комітет ООН із захисту прав трудящих-мігрантів визнають рівність в якості однієї з основних складових даного права. Таке поняття про суб'єкт права на доступ до правосуддя знайшло також відображення і в інших документах, прийнятих ООН.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що концепт доступу до правосуддя сформовано протягом тривалого історичного проміжку з врахуванням компоративної специфіки його унормування в міжнародних стандартах та практика. Можна припустити, що процес якісного наповнення «доступу до правосуддя» є динамічним процесом, що слідує стану та способів впорядкування суспільних відносин. Доцільним є доктринальне опрацювання детермінант процесу нормотворення в сфері судочинства.

Список літератури:

1. Ткачук О. Сучасні проблеми здійснення правосуддя в цивільному судочинстві України. 2016. С. 106-111. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part_2/23.pdf
2. Сібільова Н.В. Еволюція поняття «правосуддя». Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Харків, 2005. Вип. 10. С. 186–196.
3. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.
4. Ясинок М.М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 79–85.
5. Ірха Ю.Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 26–30
6. Козакевич О.М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. Концептуалізація та використання правової спадщини : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. URL: <https://hdl.handle.net/11300/11949>.
7. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/20-30>.
8. Яковюк І. В. Християнсько-демократична модель соціальної держави (історія та теорія) [Текст]. Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. пр. / ред. кол.: Ю. П. Битяк та ін. Х. : Право, 2002. № 3. С. 24–33.
9. Draft Universal Declaration on the Independence of Justice : final report / by the Special Rapporteur, L.M. Singhvi. Geneva : UN, 24 Aug. 1987. 15 p.
10. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19.05.2006 р. Схвалено Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text
11. Документи інституцій Ради Європи щодо засобів захисту від надмірної тривалості провадження. Ухвалено Комітетом міністрів 24.02.2010 р. на 1077-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/native/1680701805>
12. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 756 с.
13. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text
14. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text
15. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47-50.
16. Верба І.О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 17(1). С. 39-42.
17. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року. URL http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_1.pdf
18. Бігун В.С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. 303 с.
19. Москаль Р.М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2(115). С. 36-49.

Yeschenko O.V. THEORETICAL AND COMPARATIVE ASPECT OF THE CONCEPT OF ACCESS TO JUSTICE

The article is devoted to the study of the concept of access to justice in terms of its theoretical and comparative characteristics. It is noted that, as of now, there is no unity of positions on the correlation of the concepts «right to access to justice» and «right to international protection», «right to access to justice» and «right to a fair trial». It is established that the right to access to justice can be considered as the right to appeal to the court (narrow interpretation) or as a set of rights related to the judicial process (broad interpretation).

Obstacles that contradicted the formation of ensuring the right to access to justice were identified, namely: 1) barriers caused by the imperfection of procedural legislation (absence of an effective institution of class actions); 2) barriers caused by the insufficient number of actual capabilities of the parties (for example, lack of financial resources, lack of proper legal training, actual inequality with the procedural opponent (for example, a state body)).

It is noted that the right to access to justice and the right to a fair trial together provide effective protection of human rights, but there must be fair mechanisms for ensuring them.

The concepts of «right to access to justice» and «right to judicial protection» have been distinguished. It was established that their content is not identical: 1) according to the concept of «justice» means not only judicial mechanisms for the protection of rights, but also others, including alternative means of dispute resolution; 2) the right to judicial protection is considered as the right to protect violated rights, to restore them, while the right to access to justice means the possibility of participation in the process, therefore, the circle of subjects of this right is wider.

It was established that the concept of access to justice was formed over a long historical period, taking into account the comparative specificity of its normalization in international standards and practice. It can be assumed that the process of qualitative filling of «access to justice» is a dynamic process that follows the state and ways of regulating social relations.

Key words: *access to justice, theoretical and legal aspect, principle, idea, fair trial.*

Чудак О.М.

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

В статті констатовано, що діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування наразі трансформується завдяки цифровізації, що спрощує доступ громадян до отримання державних послуг, надає їм прозорості, доступності та ефективності. Зазначено, що адміністрування податків і зборів є динамічною системою, що реалізується шляхом застосування правових норм, зміни яких безпосередньо залежать від об'єктивних змін у суспільстві. Обраний Україною шлях, позначений у Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року, цілком відповідає останнім європейським тенденціям. Організація економічного співробітництва та розвитку називає сьогоденну цифрову трансформацію щодо податкових процедур як податкове адміністрування 3.0, що має потенціал для забезпечення дотримання законодавства. Цифровізація податкового адміністрування приводить до значних змін у правовому регулюванні цієї сфери. Основними цілями таких змін є адаптація законодавчих положень до нових реалій цифрової економіки, забезпечення ефективності оподаткування, а також захист прав та інтересів як платників податків, так і держави. Встановлено, що сьогодні активно впроваджуються електронні форми податкового звітування, подання декларацій та інші процедури в електронному вигляді. Це обумовлює визначення правової природи електронних документів, правил їх обігу, а також заходів щодо забезпечення конфіденційності та захисту даних. Окрім того розвиток цифровізації спричиняє встановлення нових нормативних правил щодо обміну податковою інформацією між відповідними державними органами, а також між країнами. Це своєю чергою вказує на затвердження міжнародних стандартів обміну інформацією для боротьби з ухиленням від оподаткування та вимоги до захисту персональних даних. Розвиток технологій штучного інтелекту та аналітики великих даних в контексті податкового адміністрування вказує на потребу у створенні чіткого правового регулювання таких відносин, і зокрема, що стосується етичних норм, конфіденційності даних та відповідальності за помилки алгоритмів.

Ключові слова: оподаткування, електронне урядування, податкове адміністрування, платники податків, контролюючі органи, інформаційно-комунікаційні технології, ІТ, електронні сервіси, податкове адміністрування 3.0.

Постановка проблеми . Сьогодні ми спостерігаємо трансформацію усіх сфер нашого життя, що обумовлена цифровізацією. Вона поступово надає нового змісту економічним, соціальним, культурним та іншим відносинам, впливає на способи ведення бізнесу, державні послуги, освіту, медицину, зв'язок, засоби державного управління різними сферами життєдіяльності, спрощує доступ до інформації тощо. Ми стаємо свідками становлення цифрової економіки, активної інтеграції цифрових технологій суб'єктами господарювання, що обумовлює створення нових продуктів і послуг, оптимізацію виробничих, управлінських і бізнес процесів, покращення взаємодії з клієнтами і державою, розвиток Е-комерції ті ін. Онлайн-покупки, інтернет-банкінг, цифрові платежі, персоналізовані сервіси,

використання мобільних додатків для здійснення різного роду операцій стають неодмінними супутниками нашого життя.

Не стоїть осторонь цих процесів і держава. Діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування також трансформується завдяки цифровізації, що спрощує доступ громадян до отримання державних послуг, надає їм прозорості, доступності та ефективності. Так, 17 листопада 2021 р. Кабінет Міністрів України розпорядженням № 1467 схвалив Стратегію здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердив план заходів щодо її реалізації [15]. Метою цієї Стратегії є побудова сучасної та ефективної системи управління інформаційними технологіями

для забезпечення підтримки і подальшого цифрового розвитку ефективної та прозорої системи управління державними фінансами. Результатом реалізації цієї Стратегії має стати запровадження Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи – системи управління державними фінансами, побудованої на інтероперабельності електронних інформаційних ресурсів з одночасним комплексним захистом інформації, дотриманням технологічної незалежності і забезпеченням обміну інформацією в режимі реального часу [15]. І на цьому шляху в Україні вже багато зроблено. Безумовно, такі новації торкаються й сфери адміністрування податків і зборів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Питання правового регулювання адміністрування податків і зборів останніми роками привертають значну увагу науковців і практиків. До їх розгляду вдавалися І.Є. Андрюшенко, О.О. Дмитрик, М. П. Кучерявенко, Ю. О. Костенко, А.М. Котенко, Н.А.Маринів, А. А. Подольська, В.О. Рядінська, О.О. Семчик, А.Б. Христофоров та ін. Водночас зважаючи на суттєву трансформацію сфери оподаткування, що обумовлена широкою цифровізацією, позначена тематика потребує подальшого дослідження.

Тож **метою статті** є аналіз змін системи адміністрування податків і зборів, пов'язаних із цифровізацією системи управління державними фінансами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до підпункту 14.1.1¹ пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України, адміністрування податків, зборів, митних платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи – це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом [12].

Аналіз цього законодавчого формулювання дає можливість виділити наступні ознаки такого адміністрування:

– є сукупністю рішень, процедур та дій контролюючих органів та їх посадових осіб, тобто за своєю сутністю є саме адміністративною процедурою здійснення органом влади своїх функцій;

– здійснюється контролюючими органами та їх посадовими особами, тобто чітко позначеними суб'єктами, які мають свої структурні підрозділи та посадових осіб. Це засвідчує наявність інституційної складової, адже йдеться про інституційну структуру податкових та митних відносин, що пов'язана із ієрархічною системою органів влади – Державної податкової служби України, Державної митної служби України;

– є управлінською діяльністю, що реалізується спеціально створеними державними органами;

– має власний зміст, що полягає у ідентифікації, обліку платників податків, зборів та інших платежів; ідентифікації, обліку об'єктів оподаткування; забезпеченні сервісного обслуговування платників податків; організації та контролі за сплатою податків, зборів та інших платежів, що, своєю чергою, є діяльністю спрямованою на забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків фізичними та юридичними особами, надання їм послуг та здійсненні контролю за виконанням обов'язків фізичними та юридичними особами;

– реалізується чітким порядком, іншими словами, вказана сукупність рішень, процедур та дій, здійснюваних контролюючими органами та їх посадовими особами у сфері податкових та митних відносин, відбувається відповідно до порядку, встановленого законом (Податковим кодексом України).

Водночас потрібно враховувати, що адміністрування податків і зборів є динамічною системою, що реалізується шляхом застосування правових норм, зміни яких безпосередньо залежать від об'єктивних змін у суспільстві. Щодо існуючої національної системи податкового адміністрування, її переваг та недоліків, можна дискутувати та вишукувати більш проблемні місця. Проте, в практичній площині варто говорити про вже існуючу систему, яка з плином часу та змін в соціальній, економічній, технічній, цифровій та інших сферах потребує та зазнає трансформації, які є викликом часу.

Позначимо, що трансформація системи податкового адміністрування передусім пов'язана із необхідністю вирішення наступних завдань Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року: (1) здійснення переходу на безпаперове середовище / повний перехід на електронний документообіг між центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра

фінансів, розпорядниками бюджетних коштів, а також суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іншими платниками податків; (2) забезпечення електронної інформаційної взаємодії діючих електронних сервісів суб'єктів системи управління державними фінансами із Єдиним державним вебпорталом електронних послуг для надання дистанційного доступу до деяких послуг, що надаються громадянам та бізнесу в системі управління державними фінансами; (3) розширення масштабів використання сервісної моделі надання хмарних послуг [15].

Як вбачається, позначені завдання поступово досягаються, що ми, як платники податків, безпосередньо відчуваємо через збільшення кількості сервісних онлайн послуг, які надають контролюючі органи. І тут доречно констатувати, що під впливом стрімкого розвитку інтернет-технологій, вдосконалення системи податкового адміністрування цілеспрямовано, поступово і доволі вдало реалізується.

Тож, система адміністрування податків і зборів набуває у зв'язку із цифровізацією нового змісту. Сьогодні в Україні запроваджено такі електронні сервіси:

- електронний кабінет платника податків;
- загальнодоступний інформаційно-довідковий ресурс;
- електронна звітність;
- реєстр форм електронних документів (перелік сервісних запитів) для юридичних осіб;
- реєстр форм електронних документів (перелік сервісних запитів) для фізичних осіб;
- інформація з реєстрів (реєстр платників єдиного податку, дані реєстру платників платку на додану вартість, інформація про програмні реєстратори розрахункових операцій, дані про взяття на облік платника податків, дані Єдиного реєстру індивідуальних податкових консультацій, реєстр страхувальників, реєстр центрів сервісного обслуговування тощо);
- сервіс «Пульс» Державної податкової служби України;
- кваліфікований надавач електронних довірчих послуг;
- дізнайся більше про свого бізнес-партнера;
- декларування громадян;
- особам-нерезидентам – постачальникам електронних послуг;
- система обліку публічної інформації;
- контакт-центр;
- податкова карта України;
- інформація про максимальні роздрібні ціни виробників та імпортерів підакцизних товарів (продукції);

- пошук фіскального чека;
- для волонтерів; тощо [6].

Крім того, на офіційному веб-сайті Єдиного порталу державних послуг «Дія» створено розділ «Дія-City». Останній є унікальним правовим та податковим простором для ІТ-компаній в Україні, створений з метою залучення іноземних інвестицій, створення прозорої корпоративної структури, у якому пропонуються низькі податкові ставки (податки на працю: 5 % – податок на доходи фізичних осіб, 22 % від мінімальної заробітної плати – єдиний соціальний внесок; 1,5 % – військовий збір; корпоративний податок: (% на виведений капітал або 18 % – податок на прибуток) тощо [7].

Обраний Україною шлях цілком відповідає останнім європейським тенденціям. Так, Організація економічного співробітництва та розвитку називає сьогоденну цифрову трансформацію щодо податкових процедур як податкове адміністрування 3.0, що має потенціал для забезпечення дотримання законодавства. У її межах, процеси, які спочатку були паперовими та частково ручними, переводяться в цифровий формат, дозволяючи більше обмінюватися даними в межах адміністрації та уряду, включати дані третіх сторін і використовувати розширені аналітичні інструменти. Хоча різні податкові адміністрації знаходяться на різних етапах застосування цифрових сервісів, цей напрямок є універсальним для сучасних податкових адміністрацій. І у цьому контексті потрібно зробити наголос, що посилення цифровізації та розробка нових аналітичних інструментів значно підвищують ефективність та результативність адміністрування податків і допомагають більшою чи меншою мірою зменшити тягар для різних платників податків [5].

Як що говорити про податкове адміністрування 3.0, то це перед усім: (1) запровадження більшої верифікованої звітності через треті сторони (наприклад, інтеграція інформації в адміністративні процеси, що надходить від фінансових посередників, тощо, інших платників податків та інших податкових адміністрацій); (2) впровадження більш надійних систем звітності (наприклад, оцифрування рахунків-фактур з ПДВ, онлайн-касові апарати, вбудовування основних правил оподаткування в бухгалтерське програмне забезпечення тощо); (3) покращене виявлення можливих невідповідностей шляхом моделювання оцінки ризиків із використанням все більших обсягів цифрових даних і передових аналітичних методів; (4) покращення послуг для платників податків, у тому числі за допомогою електронного подання декларацій, електронних платежів, онлайн-

інструментів самообслуговування та адресної допомоги, такої як онлайн-чати [5].

Дійсно, Україна активно трансформує податкове адміністрування в умовах глобальної цифровізації, знаходить компромісні та вигідні рішення як для малого бізнесу, так і для бізнесу, який може принести великі інвестиції в країну.

Показово, що О.О. Семчик у 2019 році наголошувала на тому, що в Україні все більше актуалізуються питання спрощення податкових процедур та трансформації процесів адміністрування податків і зборів у напрямку збільшення частки сервісних функцій контролюючих органів [16, с. 78]. Вона у своїй роботі висувала, що, спрощуючи податкові процедури, важливо забезпечити реалізацію прав та обов'язків суб'єктів податкових відносин саме через застосування новітніх цифрових інструментів, та пропонувала розширити перелік повноважень контролюючих органів у сфері збору, обробки та використання даних у процесі податкового адміністрування також правами і обов'язками щодо здійснення аналізу цих даних з метою прийняття управлінських рішень з урахуванням результатів оцінки та валідації наявної інформації щодо обов'язкових платежів та дій платників податків [16, с. 84]. Вважаємо такі пропозиції цілком слушними. І вже сьогодні ми маємо численні зміни до Податкового кодексу України. Наприклад, серед функцій контролюючих органів у ст. 19¹ закріплено такі: забезпечення розвитку, впровадження та технічного супроводження інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій, автоматизації процедур, зокрема організацію впровадження електронних сервісів для суб'єктів господарювання (п. 19¹.1.27); надання кваліфікованих електронних довірчих послуг (як відокремлені пункти реєстрації кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику) (п. 19¹.1.44).

У переліку прав контролюючих органів, закріплених у ст. 20 Податкового кодексу України, наявне право здійснювати щоденну обробку даних та інформації електронного кабінету, необхідних для виконання покладених на них функцій з адміністрування податкового законодавства та законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган, що включає, зокрема, прийняття, обробку та аналіз документів та даних платників податків, здійснення повноважень, передбачених законом, які можуть бути реалізовані в електронній формі за допомогою засобів електронного зв'язку

(п. 20.1.45). А в ст. 21 Податкового кодексу України значиться обов'язок використовувати дані та інформацію, отримані через електронний кабінет, необхідні для виконання покладених на них функцій з адміністрування податків, зборів, митних платежів та реалізації державної податкової та державної митної політики в межах наданих їм повноважень (п. 21.1.9) [12].

Що стосується прав платників, закріплених у ст. 17 Податкового кодексу України, то згадаємо пункт 17.1.13, в якому закріплено право самостійно обирати спосіб взаємодії з контролюючим органом в електронній формі через електронний кабінет, якщо інше не встановлено цим Кодексом; пункт 17.1.14: реалізовувати через електронний кабінет права та обов'язки, передбачені цим Кодексом та які можуть бути реалізовані в електронній формі засобами електронного зв'язку; пункт 17.1.15: подавати декларацію та інші документи в паперовій формі у разі виникнення технічних та/або методологічних помилок чи технічного збою в роботі електронного кабінету (наявність помилки/збою має бути підтверджена технічним адміністратором та/або методологом електронного кабінету, або згідно з повідомленням на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, або рішенням суду), якщо подання таких документів в електронній формі не є обов'язковим відповідно до цього Кодексу [12].

Тож, цифровізація податкового адміністрування приводить до значних змін у правовому регулюванні цієї сфери. При цьому основними цілями таких змін є адаптація законодавчих положень до нових реалій цифрової економіки, забезпечення ефективності оподаткування, а також, що є вкрай важливим, захист прав та інтересів як платників податків, так і держави.

Безумовно, використання електронних сервісів, відповідного програмного забезпечення для автоматичної обробки, аналізу даних податкових декларацій дозволяє значно скоротити час обробки та знизити ймовірність людської помилки при реалізації контрольних заходів. Окрім того, можна згадати й про здатність цифрових інструментів через відповідні алгоритми аналізу наявної податкової інформації забезпечувати ефективність здійснення податкового контролю, виявляти випадки ухилення від сплати податків, ідентифікувати потенційні ризики та визначати пріоритетні напрямки для провадження контрольних засобів.

Не випадково науковці констатують, що застосування системи електронного адміністрування

забезпечує ефективне здійснення камерального контролю, дозволяє знизити трудомісткість системи адміністрування як з боку платників податків, так й з боку контролюючих органів, а тому підвищує ефективність системи, зменшує податкові ризики [11, с. 79]. При цьому досягається мінімізація контактів платника податків з податковими органами та розширення спектру електронних послуг за рахунок використання новітніх інформаційних та комунікаційних технологій. Успішне їх досягнення дозволяє максимально усунути втрату часу з боку платників податків та робить взаємодію з податковими органами максимально зручною [11, с. 81].

У зв'язку із всесвітньою діджиталізацією в сфері оподаткування варто звернути увагу на роботу He Y., Yi Y. «Digitalization of tax administration and corporate performance: Evidence from China». В ній автори досліджували Проект інформаційної системи податкового адміністрування Китаю, а саме інформаційної системи управління податками, що прийнята податковими органами Китаю [2]. Перший етап вказаного проекту сягає аж 1992 року. Тож, в цій країні цифрові надбання почали використовуватися значно раніше, ніж в нашій державі, і цілком доречно з'ясувати позитивні і негативні фактори цього процесу. Вказаний Проект передбачав запровадження цифрових послуг з реєстрації, сплати, декларування та управління податками за допомогою системи комп'ютерного аудиту податку на додану вартість, системи податкового контролю за спеціальними рахунками-фактурами, системи податкового контролю за підробленими рахунками-фактурами та системи податкового контролю за готівковими коштами [2].

Позитивно оцінюючи цифрові вектори, фахівці вказують, що оцифрування податкової сфери робить транзакційні операції підприємств та їхній операційний статус більш прозорими. Це є важливою ініціативою для зниження ймовірності ухилення від сплати податків та витоків коштів підприємствами [2]. Водночас позначимо, що автори із занепокоєнням констатують, що більш прозорі елементи оцифрованого податкового менеджменту призвели до погіршення результатів діяльності підприємств, збільшивши загальний податковий тягар, зменшивши обсяг нових інвестицій, посиливши фінансові труднощі і, зрештою, зменшивши операційний дохід [2]. Ми цілком погоджуємося із наведеними думками.

Зазначені тенденції прослідковуються й надалі. В Україні ця теза підтверджується практикою сьо-

годення. Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» суб'єкти господарювання, які здійснюють розрахункові операції в готівковій та/або в безготівковій формі (із застосуванням електронних платіжних засобів, платіжних чеків, жетонів тощо) при продажу товарів (наданні послуг) у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг, а також операції з приймання готівки для виконання платіжної операції зобов'язані: проводити розрахункові операції на повну суму покупки (надання послуги) через зареєстровані, опломбовані у встановленому порядку та переведені у фіскальний режим роботи реєстратори розрахункових операцій або через зареєстровані фіскальним сервером контролюючого органу програмні реєстратори розрахункових операцій зі створенням у паперовій та/або електронній формі відповідних розрахункових документів, що підтверджують виконання розрахункових операцій, або у випадках, передбачених цим Законом, із застосуванням зареєстрованих у встановленому порядку розрахункових книжок. [14]. Очевидно, що підвищення вимог до здійснення розрахункових операцій, а також й в цілому до податкової звітності, та встановлення обов'язку з використанням господарюючими суб'єктами – платниками податків спеціалізованого програмного забезпечення з метою забезпечення відповідності цифровим стандартам збільшують адміністративні та операційні витрати платників податків. Особливо помітним це стає для малих та середніх господарюючих суб'єктів, адже для них певні витрати становлять додатковий фінансовий тягар зважаючи на те, що такі особи можуть не мати достатніх ресурсів для ефективного впровадження та підтримки таких систем. Окрім того, електронна комунікація, електронне звітування тощо, неодмінно тягнуть за собою необхідність відповідати новим технічним вимогам, а значить і здійснення витрат на придбання або оновлення ІТ-систем, навчання працівників та адаптацію внутрішніх господарських процесів.

Тож, із великим позитивним ефектом щодо цифровізації в сфері оподаткування, ми також констатуємо збільшення залежності платників податків від ІТ-інфраструктури та надійності цифрових систем. І тут потрібно згадати про ІТ-безпеку, втрату даних, певні проблеми в електронних системах, що із достатньо великою вірогідністю можуть серйозно вплинути на здатність платників податків вчасно виконувати обов'язки із податко-

вої звітності і зі сплати податків. Останнє своєю чергою може призвести до залучення таких осіб до фінансової та іншої відповідальності.

Тож у розглядуваному контексті наведемо думку Lihong C., який у своїй роботі «Research on Tax Collection and Administration Application and Legal Issues Based on Big Data Analysis» підкреслює: епоха цифрової економіки, принісши більше можливостей для розвитку, висвітлила недоліки та дефекти чинної системи податкового законодавства. Відповідні правові системи, чи то податкова реєстрація, чи то податковий менеджмент, потребують перегляду та вдосконалення, щоб адаптуватися до зростаючої структури ринкових транзакцій [4].

Так, на обраному шляху виникають певні проблеми, однак практика національного адміністрування податків і зборів прагне до характеристики його як ефективного адміністрування. Останнє Hasseldine J. описав через сім ознак, що вважаються показовими для ефективного адміністрування податків, а саме:

- професійний підхід до питань внутрішнього управління (управління персоналом; стратегічне планування);
- увага до економічної ефективності та результативності;
- чуйна взаємодія з усіма зацікавленими сторонами;
- успішне впровадження технологічних додатків;
- розуміння того, що керує поведінкою платників податків та податкових агентів;
- складне профілювання ризиків та обґрунтоване реагування на поведінку платників податків, включаючи сфери правозастосування та надання послуг;
- прозорість управління та детальна звітність про результати діяльності [1, с. 19].

На наше переконання наведені властивості, незважаючи на низку негативних факторів, цілком доречні для позначення цифрових надбань системи адміністрування податків і зборів в Україні.

Висновки. Таким чином, адміністрування податків, зборів та інших платежів – як врегульована норма права динамічна система організаційної та управлінської діяльності органу влади здійснювана шляхом застосування комплексу спеціальних організаційно-правових процедур, які є сукупністю дій та рішень відповідного

органу влади та його посадових осіб, які здійснюють свою професійну діяльність з метою забезпечення виконання фізичними та юридичними особами свого податкового обов'язку та реалізації (захисту) прав, свобод чи законних інтересів таких осіб, набуває нових змісту і якостей зважаючи на масштабну цифровізацію.

Цифровізація податкового адміністрування приводить до значних змін у правовому регулюванні цієї сфери. Основними цілями таких змін є адаптація законодавчих положень до нових реалій цифрової економіки, забезпечення ефективності оподаткування, а також захист прав та інтересів як платників податків, так і держави.

Наразі активно впроваджуються електронні форми податкового звітування, подання декларацій та інші процедури в електронному вигляді. Це обумовлює визначення правової природи електронних документів, правил їх обігу, а також заходів щодо забезпечення конфіденційності та захисту даних. Окрім того розвиток цифровізації спричиняє встановлення нових нормативних правил щодо обміну податковою інформацією між відповідними державними органами, а також між країнами. Це своєю чергою вказує на затвердження міжнародних стандартів обміну інформацією для боротьби з ухиленням від оподаткування та вимоги до захисту персональних даних. Розвиток технологій штучного інтелекту та аналітики великих даних в контексті податкового адміністрування вказує на потребу у створенні чіткого правового регулювання таких відносин, і зокрема, що стосується етичних норм, конфіденційності даних та відповідальності за помилки алгоритмів.

Наразі цифровізація стає не просто технологічним трендом, а є фундаментальною ознакою, яка визначає як в цілому розвиток суспільства, економіки та держави в глобальному масштабі, так і адміністрування податків і зборів. Вона вимагає від усіх учасників соціально-економічних процесів вміння швидко адаптуватися до нових умов, навчатися та ефективно використовувати можливості, які вона пропонує. Цифровізація податкового адміністрування вимагає комплексного підходу до оновлення податкового законодавства, з метою врахування новітніх технологічних рішень та забезпечення ефективної та справедливої податкової системи.

Список літератури:

1. Hasseldine J. The Administration of Tax Systems. International Studies Program Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University Atlanta, Georgia, 10–21 May 2010. 2010. P. 1–22.
2. He Y., Yi Y. Digitalization of tax administration and corporate performance: Evidence from China. *International Review of Financial Analysis*. 2023. Vol. 90. P. 102859. URL: <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102859>

3. Lipniewicz R. TAX ADMINISTRATION AND RISK MANAGEMENT IN THE DIGITAL AGE. *Information System in Management*. 2017. Vol. 6, no. 1. P. 26–37. URL: <https://doi.org/10.22630/isim.2017.6.1.3>
4. Liuhong C. Research on Tax Collection and Administration Application and Legal Issues Based on Big Data Analysis. *Journal of Sensors*. 2022. Vol. 2022. P. 1–11. URL: <https://doi.org/10.1155/2022/6578964>
5. OECD. (2020). Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration, OECD, Paris. URL: <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-3-0-the-digital-transformation-of-tax-administration.pdf>
6. Державна податкова служба України. tax.gov.ua. URL: <https://tax.gov.ua/>
7. Дія – Державні послуги онлайн. Державні послуги онлайн | Дія. URL: <https://diia.gov.ua/>
8. Дмитрик О. О. Правове регулювання оподаткування в умовах розвитку цифрової економіки. *Сучасні проблеми права та інноваційної економіки* : зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 3 за матеріалами інтернет-конференції (м. Харків, 26 березня 2021 року) / за ред. А. В. Стріжкової. Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. 3. С. 72–77. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/tezi_26_03_2021_.pdf
9. Дмитрик О. О., Токарева К. О., Колісник А. С. Цифрові технології та їх вплив на публічну фінансову діяльність. Концепція «Індустрія 4.0»: проблеми впровадження і окремі правові аспекти її реалізації в Україні : монографія / [Є. М. Білоусов, І. В. Борисов та ін.] ; за ред. С. В. Глібка. Харків : НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2021. С. 63–93.
10. Колісник А. С. Дискусійні аспекти адміністрування податків, зборів, платежів в умовах цифровізації економіки. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2(17). С. 232–239. URL: <https://www.apir.org.ua/index.php/lais/article/download/kolisnyk17/93>
11. Лагодієнко, Н. В., Скляр, Л. Б., & Степаненко, С. В. Електронне адміністрування податків як засіб підвищення ефективності їх сплати. *Економічний простір*. 2022. № 178. С. 78–82. URL: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/178-13>
12. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
13. Подольська А. А. Тенденції діджиталізації податкових процедур та їх вплив на методи здійснення податкового контролю. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 3. С. 67–71 URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2022/13.pdf
14. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: закон України від 6.07.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text>
16. Семчик О.О. Адміністрування податків і зборів за принципом урядування на основі даних: правовий аспект. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 78–84.

Chudak O.M. TRANSFORMATION OF LEGAL REGULATION OF TAX AND FEES ADMINISTRATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

The article states that the activities of state authorities and local governments are currently being transformed thanks to digitalization, which simplifies citizens' access to public services, provides them with transparency, accessibility and efficiency. It is noted that the administration of taxes and fees is a dynamic system implemented through the application of legal norms, the changes of which directly depend on objective changes in society. The course chosen by Ukraine, as outlined in the Strategy for Digital Development, Digital Transformation and Digitalization of the Public Finance Management System for the period up to 2025, is fully in line with the latest European trends. The Organization for Economic Co-operation and Development refers to today's digital transformation of tax procedures as Tax Administration 3.0, which has the potential to ensure compliance. Digitalization of tax administration leads to significant changes in the legal regulation of this area. The main goals of such changes are the adaptation of legislative provisions to the new realities of the digital economy, ensuring the effectiveness of taxation, as well as protecting the rights and interests of both taxpayers and the state. It has been established that electronic forms of tax reporting, submission of declarations and other procedures in electronic form are being actively implemented today. This determines the determination of the legal nature of electronic documents, the rules of their circulation, as well as measures to ensure confidentiality and data protection. In addition, the development of digitalization causes the establishment of new normative rules regarding the exchange of tax information between the relevant state bodies, as well as between countries. This, in turn, indicates the approval of international standards for the exchange of information to combat tax evasion and the requirement to protect personal data. The development

of artificial intelligence technologies and big data analytics in the context of tax administration indicates the need to create a clear legal regulation of such relations, and in particular, regarding ethical norms, data confidentiality and liability for algorithm errors.

Key words: *taxation, e-government, tax administration, taxpayers, control bodies, information and communication technologies, IT, electronic services, tax administration 3.0.*

Аністратенко Ю.І.,

Державний податковий університет

ORCID ID: 0000-0003-2660-0568

Глух М.В.,

Державний податковий університет

ORCID ID: 0000-0002-6107-5415

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СПРАВАХ ПРО ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

У статті розглянуто підходи до визначення правової категорії «юридична відповідальність». Проаналізовано вітчизняні дослідження представників правової науки щодо визначення основних підходів до розуміння поняття «фінансово-правова відповідальність». Розглянуто позиції представників науки фінансового права, які вважають фінансову відповідальність самостійним видом юридичної відповідальності. Проаналізовано думки науковців, які вважають фінансову відповідальність підвидом адміністративної відповідальності. Запропоноване авторське визначення поняття «фінансово-правова відповідальність» як самостійного виду юридичної відповідальності. Запропоновано у ретроспективному аспекті фінансову відповідальність визначати як правовідносини між уповноваженими державними органами з сторони держави та порушником норм фінансового права, які виникають на підставі вчиненого фінансового правопорушення і їх зміст становить зазнання правопорушником фінансових санкцій, які забезпечуються державним примусом із метою припинення порушення норм, відшкодування заподіяної шкоди й охорони суспільних інтересів у разі вчинення правопорушення. У проспективному аспекті запропоновано фінансово-правову відповідальність визначати як юридичний обов'язок суб'єктів фінансових правових відносин дотримуватись норм фінансового права та реалізовувати правомірну фінансову поведінку. Акцентовано увагу на підходах науковців до визначення місця відповідальності за податкові правопорушення. Підсумовано, що юридична відповідальність за податкові правопорушення є різновидом фінансово-правової відповідальності. Зроблено висновки, що відповідальність за податкові правопорушення слід визначати як правовідносини між уповноваженими податковими органами зі сторони держави та порушником норм податкового права, які виникають на підставі вчиненого платником податків порушення податкового законодавства і їх зміст становить зазнання правопорушником негативних наслідків особистого, майнового та організаційного характеру, які забезпечуються державним примусом із метою припинення порушення податкового законодавства, відшкодування заподіяної шкоди й охорони суспільних інтересів у разі вчинення правопорушення (у ретроспективному аспекті), а в проспективному аспекті пропонуємо відповідальність за податкові правопорушення визначати як юридичний обов'язок суб'єктів податкових правовідносин дотримуватись норм податкового законодавства права.

Ключові слова: юридична відповідальність, фінансова відповідальність, податкова відповідальність, податкові правопорушення, платник податків.

Постановка проблеми. Нині, у зв'язку із збільшенням кількості податкових спорів, поняття та ознаки юридичної відповідальності у справах про притягнення до відповідальності платників податків набуває особливої актуальності. Здійснення податкових правопорушень може мати серйозні наслідки як для самого платника податків, так і для держави в цілому. Проте, існує певна

неоднозначність та недостатня чіткість у розумінні поняття юридичної відповідальності у справах про притягнення до відповідальності платників податків. Відсутність чіткого розуміння вказаного поняття може зумовити вчинення неправомірних дій з боку податкових органів або недостатньо обґрунтованих рішень у судовій практиці, що загрожує правам та інтересам платників подат-

ків. Таким чином, дослідження поняття та ознак юридичної відповідальності у справах про притягнення до відповідальності платників податків є актуальним завданням, спрямованим на з'ясування визначення цих понять, встановлення їхніх ознак, що сприятиме підвищенню правової впевненості всіх учасників податкових правовідносин та запобіганню можливим правопорушенням у цій сфері.

Стан опрацювання цієї проблематики. Своєю працею проблемі визначення поняття юридичної відповідальності у справах про притягнення до відповідальності платників податків присвятили такі науковці, як В. О. Бакун, Д. О. Гетманцев, С. О. Данилов, Е. С. Дмитренко, А. Й. Іванський, О. Кальян, Л. М. Касьяненко, О. Мисак, Т. А. Коломоєць, В. О. Куслій, А. Л. Літвінцева, Д. М. Лук'янець, І. В. Мізіна, Л. В. Міщенко, Н. Молдован, Л. Нестеренко, А. О. Монаєнко, О. В. Муконін, О. А. Музика-Степанчук, Є. Ю. Подорожній, Л. А. Савченко, А. В. Цимбалюк, В. К. Шкарупа, Л. В. Товкун, Р. А. Усенко, О. П. Віхров, С. О. Ніщимна та ряд інших науковців.

Метою наукової статті є вивчення поняття та особливостей юридичної відповідальності у справах про притягнення до відповідальності платників податків.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичній юридичній науковій літературі найпоширеніші підходи науковців до тлумачення поняття «юридична відповідальність» та його змісту можуть бути виділені у дві групи: 1) вчені, які визначають юридичну відповідальність через теорію державного примусу; 2) вчені, які визначають юридичну відповідальність через теорію правовідносин [1, с. 347].

Так, на переконання Є. Ю. Подорожнього, поняття «юридична відповідальність» доцільно тлумачити як форму реакції державної влади на протизаконні дії [2, с. 14].

У свою чергу, Л. І. Каленіченко розглядає поняття «юридична відповідальність» з різних аспектів, а саме: 1) як явище об'єктивного права – передбачені санкціями правової норми негативні наслідки, забезпечені державним примусом, яких набуває суб'єкт правопорушення і які закріплені процесуально; 2) як елемент правових відносин – визначені санкціями правової норми вид і міра обов'язку правопорушника набути позбавлення особистого, майнового характеру у правових відносинах; 3) як форма державного примусу – передбачені правовими нормами та реалізовані у процесуальній формі спеціально уповноваже-

ними органами заходи негативного характеру, які застосовуються до правопорушника за наявності достатніх підстав [3, с. 16].

Також Д. М. Лук'янець визначає, що юридична відповідальність – це врегульована нормами права з боку уповноважених органів реакція на дії фізичних або юридичних осіб, що можуть виявлятися в порушенні заборон, невиконанні обов'язків, визначених законодавством, порушенні цивільно-правових обов'язків, завданні шкоди чи збитків і застосуванні до суб'єктів, що вчинили такі діяння, засобів впливу [4, с. 232].

Доцільно звернути увагу, на думку О. С. Кальяна та О. І. Мисака, які юридичну відповідальність тлумачать як нормативний, формально визначений, гарантований та забезпечений державним примусом юридичний обов'язок суб'єктів правовідносин щодо дотримання та виконання норм права, які реалізуються в правомірній поведінці, а в разі порушення приписів норм як обов'язок суб'єкта правопорушення зазнати осуду та обмежень майнового або особистого немайнового характеру [5, с. 53].

З огляду на це, вважаємо за доцільне визначити юридичну відповідальність в комплексному значенні, а саме в проспективному аспекті як врегульований нормами права обов'язок суб'єктів правовідносин щодо виконання норм права та в ретроспективному аспекті як обов'язок правопорушника в разі порушення норм права зазначати передбачені нормами права та здійснювані у процесуальній формі спеціально уповноваженими суб'єктами заходи негативного характеру за умови наявності необхідних підстав.

Щодо місця фінансової відповідальності в системі юридичної відповідальності, то тут варто зазначити про наявність цілої дискусії, тому, як наслідок, наявні різні наукові позиції щодо визначення фінансової відповідальності. Так, більшість науковців вважають фінансово-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності.

Зокрема, Л. В. Товкун визначає фінансово-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності [6, с. 85].

У свою чергу, А. Й. Іванський фінансову відповідальність виокремлює як самостійний вид юридичної відповідальності. Науковець визначає фінансово-правову відповідальність як осуд держави, який виявляється зі сторони суб'єктивного права як нормативний, формально визначений, гарантований і забезпечений фінансово-правовим примусом юридичний обов'язок суб'єкта правопорушення зазначати заходів примусу (фінансових санкцій) за вчинене ним порушення правових

норм у сфері фінансової діяльності. Окрім цього, А. Й. Іванський наголошує, що зміст фінансово-правової відповідальності полягає у виникненні обов'язку майнового характеру, який виник після вчинення фінансового правопорушення та має додатковий характер [7, с. 13].

Окремим видом юридичної відповідальності визначає фінансово-правову відповідальність О. В. Муконін та тлумачить як систему правових заходів держави правовідновлювального та правоприпиняючого характеру, врегульовану нормами фінансового права, які діють у якості гарантії дотримання приписів норм [8, с. 218].

Також Е. С. Дмитренко визначає фінансово – правову відповідальність як самостійний вид відповідальності, а саме як систему правових відносин між уповноваженими державними органами зі сторони держави та правопорушником фінансово-правових норм, суттю яких є те, що правопорушник зазнає негативних наслідків за вчинене фінансове правопорушення з метою покарання суб'єкта правопорушення, охорони фінансово-правових відносин, припинення фінансового правопорушення та відшкодування шкоди, завданої державі [9, с. 153].

Л. А. Савченко також акцентує увагу на тому, що фінансово-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка визначається в застосуванні до порушника норм фінансового права уповноваженими на те державними органами заходів державного примусу [10, с. 65].

Так, О. А. Музика-Стефанчук вважає, що фінансова відповідальність є видом юридичної відповідальності, що виникає у зв'язку зі вчиненням фінансового правопорушення у сфері фінансової діяльності держави й органів місцевого самоврядування та полягає в обов'язку правопорушника зазнати певних обмежень, пов'язаних з майном, зумовлених застосуванням до нього фінансових санкцій [11, с. 251].

З огляду на це, визначаючи фінансову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, представники науки фінансового права вбачають основну її особливість у тому, що, окрім каральних санкцій, фінансова відповідальність передбачає і правовідновлювальні санкції, які мотивують суб'єктів фінансових правовідносин виконувати обов'язки, встановлені нормами фінансового права, а також гарантують відшкодування шкоди, завданої державі протиправною поведінкою [12, с. 70].

Водночас, другу групу складають представники юридичної науки, серед яких переважає

позиція, що фінансове право має адміністративну природу, тому відносять предмет фінансово-правового регулювання повністю чи частково до предмету адміністративного права. З огляду на це, вказана група вчених вважає, що фінансово-правова відповідальність не є самостійним видом юридичної відповідальності, а є підвидом адміністративної відповідальності.

Наприклад, Р. Усенко вважає, що є недоцільним визначати фінансову відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності через те що фінансові санкції є мірою відповідальності у інших галузях права. Водночас, вчений зауважує, що фінансово-правову відповідальність можна визначати як різновид адміністративно відповідальності [13, с. 41].

Подібну точку зору має Т. Коломоєць, яка вважає, що фінансова відповідальність походить від адміністративної. Вчена акцентує увагу на тому, що заходи фінансової відповідальності за фінансові правопорушення повинні міститися у Кодексі України про адміністративні правопорушення [14, с. 338].

Поміж іншого, І. В. Мізіна теж вважає, що фінансово-правова відповідальність є різновидом адміністративної та зауважує, що притягнення правопорушника до фінансової відповідальності можливе в рамках застосування до порушника заходів адміністративної відповідальності, тому доцільно уніфікувати інститут адміністративної відповідальності за порушення фінансового законодавства за допомогою його повної інкорпорації в Кодекс України про адміністративні правопорушення [15, с. 188].

Погоджуємось з А. О. Монаєнко, що подібна позиція не враховує, що основною функцією норми фінансового права є охоронна, і її застосування стає неможливим через різне призначення норм фінансового та адміністративного права. Вчений зауважує, що фінансові санкції за порушення норм фінансового права, які визначені у Кодексі України про адміністративні правопорушення є заходами адміністративної відповідальності, а не фінансової, і застосовуються до суб'єктів, які вчинили адміністративні правопорушення [16, с. 161].

З огляду на аналіз вищевикладених наукових позицій щодо правової природи фінансово-правової відповідальності, можна дійти висновку, що підхід до питання про правову природу фінансової відповідальності повністю залежить від підходів науковця до місця фінансового права у правовій системі України. Вважаємо, що під час

визначення фінансово-правової відповідальності акцент необхідно робити саме на обов'язку правопорушника зазнати заходів примусу державної влади за вчинене фінансове правопорушення.

Поміж іншого, третя група вчених вважає, що фінансово-правова відповідальність є комплексним поняттям, яке враховує заходи державного примусу, які забезпечують функціонування фінансово-правового механізму у різних сферах, а саме: бюджетній, податковій, валютній, сфері обов'язкового страхування [17, с. 169].

Прихильником комплексного підходу до визначення фінансово-правової відповідальності є М. К. Смакограй. Вчений визначає фінансово-правову відповідальність як суспільні відносини між державою в особі повноважних органів і правопорушником, які виникають у зв'язку з порушенням норм фінансового права і їх зміст становить застосування органами влади до порушника фінансових санкцій, які забезпечуються державним примусом із метою припинення порушення норм, відшкодування заподіяної шкоди й охорони суспільних інтересів у разі вчинення правопорушення або реалізації фінансово-правомірної поведінки та як обов'язок суб'єктів фінансових правовідносин із дотримання приписів фінансово-правових норм у проспективному аспекті [18, с. 45].

З огляду на вищевикладене, варто зауважити, що активний розвиток суспільних відносин призвів до інтенсивного становлення фінансового права та його інститутів. Так, на сьогодні існують вагомі підстави для того, щоб говорити про сформованість самостійного виду юридичної відповідальності, а саме фінансово – правової відповідальності в правовій системі України.

Визначившись з правовою природою фінансової відповідальності розглянемо питання щодо поняття та ознак відповідальності за вчинення податкових правопорушень платниками податків. Так, в юридичній літературі можна виокремити три основних підходи до визначення місця фінансової відповідальності за порушення у сфері оподаткування.

Відповідно до позицій науковців щодо місця фінансово-правової відповідальності у правовій системі, виокремлюємо групу науковців, які вважають, що фінансова відповідальність охоплюється адміністративною відповідальністю та відповідно виокремлюють фінансову відповідальність за порушення у сфері оподаткування як складову фінансової відповідальності, яка є підвидом адміністративної відповідальності.

Так, Р. А. Усенко захищає точку зору, відповідно до якої фінансову відповідальність за порушення у сфері оподаткування слід розглядати як одну з форм адміністративної відповідальності. Вчений обґрунтовує вказану позицію тим, що процедура застосування та основні характеристики фінансових санкцій за податкові правопорушення, таких як штрафи і пені, схожі за природою з процедурою і характеристиками санкцій, що накладаються органами виконавчої влади в інших сферах суспільних відносин. Таким чином, можна припускати адміністративно-правовий характер фінансових санкцій, а податкову відповідальність вважати підвидом адміністративної [13, с. 41].

Представники другої групи підтримують позицію, що фінансова відповідальність за порушення у сфері оподаткування є самостійним видом юридичної відповідальності в національній системі юридичної відповідальності.

Так, Л. В. Міщенко визначає податкову відповідальність як систему примусових заходів, передбачених нормами податкового права, які реалізуються податковими органами до зобов'язаних суб'єктів стосовно сплати податків, які застосовуються у встановленому процесуальному порядку і пов'язані з настанням для суб'єктів податкового правопорушення негативних наслідків особистого, майнового та організаційного характеру з метою протидії правопорушенням у сфері оподаткування [19, с. 220].

У свою чергу, О. В. Бакун, визначаючи податкову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, стверджує, що останній притаманні такі риси: 1) вона є засобом охорони правопорядку; 2) полягає у застосуванні заходів державного примусу; 3) виникає винятково за порушення норм податкового права; 4) є наслідком винного діяння; 5) полягає у застосуванні санкцій і пов'язана з негативними наслідками матеріального і морального характеру, яких повинен зазнати правопорушник; 6) реалізується у відповідних процесуальних формах [20, с. 81].

Відповідно прихильники третього підходу вважають, що фінансова відповідальність за порушення у сфері оподаткування в національній системі юридичної відповідальності є підвидом самостійного виду відповідальності – фінансово-правової [21, с. 109–110].

Погоджуємось з позицією, визначеною у третьому підході, що фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства наділена всіма ознаками, що дозволяють класифікувати її як підвид фінансово-правової юридичної відповідальності.

Як зазначає А. Літвінцева, відповідальність за порушення у сфері оподаткування має державно-примусовий характер та передбачає накладення відповідних негативних санкцій на правопорушника у вигляді певних обмежень особистого або майнового характеру, вчинене податкове правопорушення є фактичною підставою такої відповідальності, втілює державний та суспільний осуд поведінки правопорушника. Вчена зауважує, що відсутні підстави виокремлювати податкову відповідальність у самостійний вид юридичної відповідальності, адже суспільні відносини, які регламентовані нормами податкового права є органічною складовою предмету фінансового права, що об'єднує в собі декілька таких груп, які виникають в одній сфері суспільного життя – сфері публічних фінансів, і вимагають однакового правового режиму регулювання. Погоджуємось з науковцем, що саме наявність інституту відповідальності є однією з вагомих ознак рівня розвитку самостійної галузі права [22, с. 32–34].

Л. В. Товкун зауважує, що відповідальність за порушення податкового законодавства є за правовою природою фінансовою та виділяє її наступні ознаки: 1) визначена нормами податкового права; 2) передбачає заходи покарання до осіб, винних в невиконанні або неналежному виконанні обов'язків, визначених податковим законодавством; 3) підставою відповідальності є податкове правопорушення, передбачене податковим законодавством [6, с. 85].

Н. Молдован для фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства визначає наступні ознаки: а) наявність примусу з сторони органів державної влади за змістом та формою; б) полягає у зазнаванні негативних наслідків за правопорушення у вигляді певних обмежень (позбавлень) особистого, організаційного чи майнового характеру з метою охорони фінансових праввідносин; в) містить в собі суспільно громадський і державний осуд дій порушника фінансових норм; г) вчинені правопорушенням дії є головною підставою для притягнення до податкової відповідальності. Податкова відповідальність, як підвид самостійного виду відповідальності – фінансово-правової, характеризується реалізацією особливих за видом і характером фінансово-правових санкцій. Головною ознакою цих санкцій є їхній майновий, грошовий характер [23, с. 55].

Погоджуємось з позицією А. Літвінцевої, що термін «відповідальність за податкові правопорушення» варто розглядати у вузькому та широкому

значенні. У вузькому значенні «відповідальність за податкові правопорушення» передбачає накладення виключно фінансових санкцій за вчинені податкові правопорушення, а її заходи повністю охоплюються однією з галузей права – фінансового, адміністративного або податкового (залежно від позиції автора щодо виділення галузей права). У широкому значенні «відповідальність за податкові правопорушення» розглядається як комплексний міжгалузевий інститут, що включає окремі субінститути, які регулюють конкретний вид деліктних відносин – фінансових (податкових), адміністративних, митних чи кримінальних [22, с. 32–34].

Так, О. В. Муконін, характеризуючи податкову відповідальність як підвид фінансової, слушно наголошує на тому, що податкова відповідальність, установлена нормами податкового права, є гарантією дотримання цих норм, встановлюється відповідно до чинного законодавства і залежить від подальшої кваліфікації конкретного правопорушення. Наприклад, за деякі порушення податкового законодавства можуть бути застосовані лише фінансові санкції, тоді як за інші порушення можуть бути застосовані різні заходи впливу, передбачені адміністративним і кримінальним законодавством [8, с. 219–220].

Поміж іншого, висновок С. О. Данілова та Л. М. Касьяненко стосовно природи відповідальності за порушення податкового законодавства полягає в тому, що вона є фінансово-правовою і характеризується такими ознаками: по-перше, вона встановлюється безпосередньо податковим законодавством; по-друге, передбачає заходи покарання для осіб, винних у невиконанні або неналежному виконанні податкових обов'язків; по-третє, основою є саме податкове правопорушення, передбачене відповідним законодавством. Фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства володіє специфічними матеріально-правовими і процесуальними характеристиками, встановленими нормативно-правовими актами у сфері податкового законодавства, і має на меті відновлення правопорядку у сфері сплати податків і зборів через застосування фінансово-правових санкцій до порушників. Вчені акцентують увагу на необхідності розвитку правового регулювання фінансової відповідальності в напрямі чіткого виокремлення її окремих підвидів, зокрема за порушення податкового законодавства [24, с. 10].

Висновки. Таким чином, відповідальність за вчинення податкових правопорушень є різновидом фінансово-правової відповідальності. У ретроспективному аспекті відповідальність за

податкові правопорушення необхідно визначати як правовідносини між уповноваженими податковими органами з сторони держави та порушником норм податкового права, які виникають на підставі вчиненого платником податків порушення податкового законодавства і їх зміст становить зазнавання правопорушником негативних наслідків особистого, майнового та організаційного характеру, які забезпечуються державним примусом із метою припинення порушення податкового законодавства та відшкодування заподіяної шкоди. У проспективному аспекті відповідальність за податкові правопорушення необхідно визначати як юридичний обов'язок платників податків дотримуватись норм податкового законодавства. Поміж іншого, відповідаль-

ність за порушення податкового законодавства має всі ознаки, які характерні для фінансово-правової відповідальності, а її специфічні ознаки дозволяють виокремити вказаний вид відповідальності як окремий різновид фінансової. До вказаних ознак пропонуємо відносити: 1) врегульована нормами податкового права; 2) негативні наслідки застосовуються до суб'єктів винних у вчиненні податкового правопорушення; 3) підставою відповідальності є вчинення податкового правопорушення; 4) притягнення до відповідальності здійснюється у вигляді штрафних санкцій (штрафів) та/або пені, які мають майновий, грошовий характер; 5) має примусову природу; 6) санкції мають не лише каральний, а й компенсуючий характер.

Список літератури:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Х. : Еспада, . 776 с.
2. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3(66). С. 6–15.
3. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2020. № 1(67). С. 12-17.
4. Лук'янець Д. М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 4–10.
5. Кальян О., Мисак О. Юридична відповідальність: проблеми системного розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». № 59. 2019. С. 51–54.
6. Товкун Л. В. Відповідальність за порушення податкового законодавства як складова фінансової відповідальності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2014. № 1106, Вип. 17. С. 84–86.
7. Іванський А. Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук 12.00.07 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2009. 36 с.
8. Муконін О. В. Поняття фінансово-правової відповідальності в оподаткуванні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 216–220.
9. Дмитренко Е. С. Місце та роль фінансово-правової відповідальності у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України. *Фінансове право*. 2011. № 4(18). С. 39–42.
10. Савченко Л. А., Цимбалюк А. В., Шкарупа В. К., Глух М. В. Фінансове право : навчальний посібник. Ірпінь : Акад. ДПС України, 2001. 85 с.
11. Музика-Стефанчук О. А. Про бюджетну відповідальність органів публічної влади. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 246–253.
12. Куслій В. О. Відповідальність за порушення фінансового законодавства в системі юридичної відповідальності. *Європейські перспективи*. 2013. № 13. С. 67–71.
13. Усенко Р. А. Фінансові санкції за законодавством України: монографія. К. : Дакор, КНТ, 2007. 168 с.
14. Коломоєць Т. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: монографія. Запоріжжя : «Поліграф», 2004. 404 с.
15. Мізіна І. В. Адміністративна відповідальність за порушення бюджетного законодавства: поняття, ознаки та місце в системі юридичної відповідальності. *Митна справа*. 2015. № 1. С. 181–190.
16. Монаєнко А. О. Вдосконалення норм бюджетного законодавства на сучасному етапі. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. № 1. С. 151–163.
17. Віхров О.П., Нішимна С.О. Фінансове право. Чернігів : ЧДІЕУ, 2002. 280 с.
18. Гетманцев Д. О. Юридична відповідальність за податкові правопорушення : наук.-практ. посіб. / Нац. шк. суддів України, Юрид. компанія «Jugitex». Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 110.
19. Міщенко Л. В. Суттєві риси податкової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 94(41). С. 218–221.
20. Бакун О. В. Податкова відповідальність громадян. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2000. № 92. С. 75–82.
21. Гетманцев Д. О. Юридична відповідальність за податкові правопорушення : наук.-практ. посіб. / Д. О. Гетманцев, Р. В. Макаруч, Я. С. Толкачов ; Нац. шк. суддів України, Юрид. компанія «Jugitex».

Київ : Юрінком Інтер, 2015. 748 с.

22. Літвінцева А. Фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 150–154.

23. Молдован Н., Нестеренко Л. Фінансово-правова відповідальність за порушення податкового законодавства. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (6 травня 2022 року)*. Юридичний факультет Чернівці: Чернівець. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. 2022. 93 с.

24. Данілов С. О., Касьяненко Л. М. Фінансова відповідальність у податкових правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип.60 . С.101–104.

Anistratenko Yu. I., Hlukh M. V. THE CONCEPT AND SIGNS OF LEGAL LIABILITY IN CASES OF BRINGING TAXPAYERS TO LIABILITY

The article examines approaches to the definition of the legal category «legal liability». The author analyses domestic studies of legal scholars on defining the main approaches to understanding the concept of «financial and legal liability». The author considers the positions of financial law scholars who consider financial liability to be an independent type of legal liability. The author also analyses the opinions of scholars who consider financial liability to be a subtype of administrative liability. The author offers her own definition of the concept of «financial liability» as an independent type of legal liability, namely, legal relations between authorized state bodies on the part of the State and a violator of financial law provisions which arise on the basis of a financial offence and whose content is the offender's exposure to financial sanctions enforced by the State with a view to stopping the violation of provisions, compensation for damage caused and protection of public interests in case of a financial offence. From a prospective perspective, the author proposes to define financial and legal liability as a legal obligation of subjects of financial legal relations to comply with the rules of financial law and to implement lawful financial behaviour. The author focuses on the approaches of scholars to determining the place of liability for tax offences. It is concluded that legal liability for tax offences is a type of financial and legal liability. It is concluded that liability for tax offences should be defined as legal relations between the authorized tax authorities of the State and a violator of tax law, which arise on the basis of a taxpayer's violation of tax legislation and their content is the offender's suffering of negative personal, property and organisational consequences, which are ensured by State coercion with a view to stopping a violation of tax legislation, compensation for damage and protection.

Key words: legal liability, financial liability, tax liability, tax offences, taxpayer.

Відомості про авторів

Аністратенко Ю.І. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного права Державного податкового університету

ORCID ID: 0000-0003-2660-0568

Барановська Т.В. – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»

Васьковець Л.А. – кандидат біологічних наук, професор, професор кафедри безпеки праці і навколишнього середовища Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Вереша Р.В. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України

Глух М.В. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри публічного права Державного податкового університету

Гнедюк В.Л. – науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Губарєв С.В. – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Гуйван П.Д. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, докторант Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Дрозд О.Ю. – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри поліцейського права Національної академії внутрішніх справ

Єщенко О.В. – суддя П'ятого апеляційного адміністративного суду

Карпушина М.Г. – аспірантка Академії адвокатури України; спеціаліст сектору юридичного забезпечення Регіонального сервісного центру Головного сервісного центру МВС в Дніпропетровській області

Кирильчук І.А. – аспірантка другого курсу кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Ковальчук Я.С. – аспірант другого курсу кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Коломоєць Т.О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, декан юридичного факультету Запорізького національного університету

Кохановський В.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Лов'як О.О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний фахівець філії Державної установи «Центр пробації» у м. Києві та Київській області

Сорока Л.В. – доктор юридичних наук, професор, завідувачка відділення аспірантури і докторантури Науково-дослідного інституту публічного права

Стрілецька О.В. – аспірант Державного податкового університету

Титаренко М.В. – PhD, доцент кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Уberman В.І. – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії формування та регулювання якості вод Науково-дослідної установи «Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»

Фетько Ю.І. – доктор філософії в галузі права, доцент кафедри міжнародного права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Цьомра В.Ю. – аспірант Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського; голова ГО «Лабораторія права»

Чудак О.М. – аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Шевченко Н.С. – аспірантка кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 34 (73) № 1 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *А. Марєєва*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 9,58. Ум. друк. арк. 14,18. Зам. № 0423/236

Підписано до друку 24.04.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.